

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Δημιουργική Γραφή

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Γλωσσικό Ζήτημα σε θεατρικό λόγο-Αγώνας Λόγου

Μιχαήλ Κουνέλης

A.M: 513516

Επιβλέπων Καθηγητής: Νικόλαος Μαθιουδάκης

Χίος, Ιούνιος 2026

© Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2026 Η παρούσα Εργασία καθώς και τα αποτελέσματα αυτής, αποτελούν συνιδιοκτησία του ΕΑΠ και του φοιτητή, ο καθένας από τους οποίους έχει το δικαίωμα ανεξάρτητης χρήσης, αναπαραγωγής και αναδιανομής τους (στο σύνολο ή τμηματικά) για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, σε κάθε περίπτωση αναφέροντας τον τίτλο και το συγγραφέα της Εργασίας καθώς και το όνομα του ΕΑΠ όπου εκπονήθηκε.

«Το Γλωσσικό Ζήτημα σε θεατρικό λόγο- Αγώνας Λόγου»

Μιχαήλ Κουνέλης

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Μαθιουδάκης

Δρ. Υφολογίας, Μέλος ΣΕΠ

ΕΑΠ Πειραιάς

Συνεπιβλέπων Καθηγητής:

Αθανάσιος Β. Κούγκουλος

Επίκουρος Καθηγητής

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης

Χίος, Ιούνιος 2026

Ευχαριστίες

Ολοκληρώνοντας αυτό το δύσκολο εγχείρημα, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές και ειλικρινείς ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Νικόλαο Μαθιουδάκη, και στον συνεπιβλέποντα καθηγητή, κ. Αθανάσιο Κούγκουλο, για την ουσιαστική και εμπεριστατωμένη ανταπόκρισή τους σε κάθε ζήτημα, την υπομονή και την ενθάρρυνσή τους.

Ευχαριστώ επίσης την πρόεδρο του πολιτιστικού συλλόγου «Μορφωτικός Σύλλογος Βαρβασίου Χίου – Βιβλιοθήκη Ο Φάρος», τη Βιβλιοθήκη της Χίου «Αδαμάντιος Κοραΐς» και το Γυμνάσιο Κάμπου Χίου για την παροχή βιβλιογραφικού υλικού και πρωτογενών πηγών.

Αφιερώνω την παρούσα εργασία στην κόρη μου, Χριστίνα, για την έμπνευση που μου έδωσε κατά τη συγγραφή του θεατρικού έργου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία ερευνά τις ιδεολογικές συγκρούσεις και τις τάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα από το 17ο ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα. Η εργασία εστιάζει σε πέντε χαρακτηριστικές προσωπικότητες που εκφράζουν διαφορετικές φάσεις και τάσεις του Γλωσσικού Ζητήματος: τον Νεόφυτο Δούκα, ως εκπρόσωπο της αρχαϊζουσας τάσης, τον Αδαμάντιο Κοραή, ως εισηγητή της μέσης οδού, τον Ιωάννη Ψυχάρη, ως εκφραστή του μαχητικού δημοτικισμού, τον Αργύρη Εφταλιώτη, ως εκπρόσωπο του λογοτεχνικού δημοτικισμού, και τον Γεώργιο Χατζιδάκι, ως θεμελιωτή της επιστημονικής μελέτης της νεοελληνικής γλώσσας. Επίσης, επιχειρεί να μεταπλάσει τα δεδομένα της βιογραφικής έρευνας σε θεατρικό έργο. Τρεις μαθητές, με αφορμή έναν λογοτεχνικό διαγωνισμό, αναζητούν το καταλληλότερο ύφος για να εκφραστούν. Όταν η πρωταγωνίστρια Χριστίνα αποτυγχάνει να διακριθεί, φτάνει σε αδιέξοδο. Τότε εμφανίζεται η Θεά της Γλώσσας και αναλαμβάνει να τη μεταφέρει σε έναν φανταστικό κόσμο, όπου θα έρθει σε επαφή με τις πέντε αυτές εμβληματικές προσωπικότητες, ώστε να βρει τις κατάλληλες απαντήσεις.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Γλωσσικό Ζήτημα, αρχαϊσμός, καθαρεύουσα, δημοτικισμός, Νεόφυτος Δούκας, Αδαμάντιος Κοραής, Ιωάννης Ψυχάρης, θεατρική γραφή.

ABSTRACT

This thesis examines the ideological conflicts and linguistic trends associated with the Greek Language Question from the seventeenth century to the mid-twentieth century. It focuses on five prominent figures who represent different phases and tendencies of the debate: Neophytos Doukas, as a representative of the archaist tendency; Adamantios Korais, as the principal advocate of the middle-way approach; Ioannis Psycharis, as an exponent of militant demoticism; Argyris Eftaliotis, as a representative of literary demoticism; and Georgios Hatzidakis, as a pioneering figure in the scientific study of Modern Greek.

The thesis also seeks to transform the findings of the biographical research into a theatrical work. Three students preparing for a literary competition search for the most

appropriate style in which to express themselves. When the protagonist, Christina, fails to receive a distinction, she reaches an impasse. At that point, the Goddess of Language appears and transports her to an imaginary world, where she encounters these five emblematic figures and seeks answers to her questions.

Keywords: Greek Language Question, archaism, Katharevousa, demoticism, Neophytos Doukas, Adamantios Korais, Ioannis Psycharis, theatrical writing.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
Σκοπός της εργασίας – στόχοι	9
Δομή της εργασίας.....	10
Α. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	12
Ιστορικό πλαίσιο και γλωσσικές τάσεις από την αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα	12
1.2 Οι αρχαϊστές και οι βασικές τους θέσεις	18
1.3 Οι δημοτικιστές και οι βασικές τους θέσεις	20
1.4 Το Γλωσσικό Ζήτημα ως κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο.....	24
Εκπρόσωποι των γλωσσικών τάσεων και η συμβολή τους	29
2.1 Εισαγωγή	29
2.2 Κύριοι εκπρόσωποι και γλωσσικές θέσεις.....	29
2.2.1 Εκπρόσωποι της αρχαϊζουσας τάσης και της καθαρεύουσας	29
2.2.2 Εκπρόσωποι της δημοτικιστικής τάσης.....	33
2.3 Τα βασικά έργα των αρχαϊστών και των δημοτικιστών και η συμβολή τους στη διαμόρφωση του Γλωσσικού Ζητήματος.....	36
2.4 Συγκρούσεις και οι επιπτώσεις τους	43
2.5 Συνολική αποτίμηση των δύο τάσεων.....	50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Επιλεγμένοι εκπρόσωποι του Γλωσσικού Ζητήματος.....	52
3.1 Εισαγωγή και κριτήρια επιλογής	52
3.2 Βιογραφικά στοιχεία	52
3.2.1 Αδαμάντιος Κοραής.....	52
3.2.2 Νεόφυτος Δούκας	57
3.2.3 Γεώργιος Χατζιδάκις.....	60
3.2.4 Αργύρης Εφταλιώτης	65
3.2.5 Γιάννης Ψυχάρης	68
3.3 Συγκριτική αποτίμηση	74
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4:	76
Το θέατρο ως μέσο απόδοσης του Γλωσσικού Ζητήματος.....	76
4.1 Βασική δραματουργική ιδέα	76
4.2 Θεωρητικό πλαίσιο: Το θέατρο ως «ενσώματη γλώσσα».....	77

4.3 Δομή και πλοκή του θεατρικού έργου	78
4.4 Χαρακτήρες και πρόσωπα του έργου	79
Συμπεράσματα	83
Β. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	86
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.....	86
Το θεατρικό έργο.....	86
Πρόσωπα του έργου.....	86
Πράξη Α΄	87
Πράξη Β΄	93
Πράξη Γ΄	109
Πράξη Δ΄	114
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	115
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	117

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της εργασίας – στόχοι

Το γλωσσικό ζήτημα απασχόλησε την ελληνική κοινωνία για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι ρίζες του ανάγονται στη διγλωσσία ή διμορφία της ελληνικής γλώσσας ήδη από την αρχαιότητα, αλλά η κορύφωσή του τοποθετείται από τα τέλη του 18ου έως τα μέσα του 20ού αιώνα. Δεν είναι μόνο ένα γλωσσολογικό ζήτημα που σχετίζεται με τη μορφή της γλώσσας του σύγχρονου ελληνικού έθνους και κράτους, αλλά λαμβάνει βαθύτερες και πολυπλοκότερες διαστάσεις. Έτσι διαμορφώθηκαν δύο αντιμαχόμενες τάσεις σχετικά με τη γλωσσική και εθνική ταυτότητα του ελληνισμού: η αρχαϊστική και η δημοτικιστική. Παράλληλα, διατυπώθηκαν ενδιάμεσες ή συνθετικές προτάσεις, όπως η καθαρεύουσα και η θεωρία της μέσης οδού. Η σύγκρουση έλαβε χαρακτηριστικά γλωσσικού εμφυλίου. Οι πρώτοι επιζητούσαν τη σύνδεση με την κλασική αρχαιότητα ως τη μόνη νομιμοποίηση της εθνικής τους ταυτότητας και οι δεύτεροι οραματίζονταν τη συνέχεια του νεότερου ελληνισμού μέσα από τη ζωντανή γλώσσα.

Στόχος της εργασίας είναι να παρουσιαστεί ιστορικά η εξέλιξη του Γλωσσικού Ζητήματος και να ταξινομηθούν οι βασικές γλωσσικές τάσεις που διαμορφώθηκαν γύρω από αυτό. Παράλληλα, επιδιώκεται η ανάλυση των θέσεων πέντε κεντρικών εκπροσώπων¹, ώστε να αναδειχθούν οι μεταξύ τους συγκλίσεις και αποκλίσεις. Το θεωρητικό αυτό υλικό αξιοποιείται στη συνέχεια για τη σύνθεση θεατρικού έργου.

Καλούνται, λοιπόν, να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με το πώς διαμορφώθηκαν οι βασικές γλωσσικές ιδεολογίες γύρω από το Γλωσσικό Ζήτημα, με ποια επιχειρήματα οι βασικοί εκπρόσωποι υπερασπίστηκαν τις θέσεις τους, πώς η γλωσσική σύγκρουση επηρέασε τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, τον προσανατολισμό της παιδείας και τη σχέση μεταξύ γλώσσας και κράτους, πώς μπορεί μια ιστορική και φιλολογική σύγκρουση να μετατραπεί σε θεατρική πράξη και με ποιον τρόπο η σκηνική αναπαράσταση μπορεί να φωτίσει τη σύγκρουση γύρω από τη γλώσσα.

¹ Οι ιστορικοί χαρακτήρες του θεατρικού έργου είναι ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο Νεόφυτος Δούκας, ο Γεώργιος Χατζιδάκις, ο Ιωάννης Ψυχάρης και ο Αργύρης Εφταλιώτης.

Μέσα από τη θεατρική γραφή επιχειρείται η ανάδειξη των θέσεων των πέντε αυτών επιλεγμένων προσωπικοτήτων για το Γλωσσικό Ζήτημα, η σκιαγράφηση του ρόλου τους στη διαμόρφωση και την εξέλιξη του Γλωσσικού Ζητήματος, καθώς και η αποτύπωση των σημείων σύγκλισης και απόκλισης των απόψεών τους. Παράλληλα, επιδιώκεται να διαφανούν βασικά στοιχεία της προσωπικότητάς τους.

Η μεθοδολογία της εργασίας βασίζεται στη βιβλιογραφική, ιστορική και φιλολογική έρευνα, στη μελέτη πρωτογενών πηγών των βασικών εκπροσώπων και στην αξιοποίηση της δευτερογενούς βιβλιογραφίας για το Γλωσσικό Ζήτημα. Οι γλωσσικές θέσεις εξετάζονται συγκριτικά, με στόχο να αναδειχθούν οι ιδεολογικές διαφορές, οι μεταξύ τους αντιπαραθέσεις και τα σημεία σύγκλισης. Παράλληλα, οι θέσεις και οι συγκρούσεις αυτές μεταπλάθονται δημιουργικά σε θεατρικό λόγο.

Οι θεωρητικές θέσεις μετασχηματίζονται σε θεατρικό διάλογο μέσα από δραματουργικές τεχνικές, όπως η σύγκρουση, η προσωποποίηση, η ειρωνεία και η κλιμάκωση της σκηνικής έντασης. Με αυτόν τον τρόπο, το Γλωσσικό Ζήτημα προσεγγίζεται όχι μόνο ως ιστορικό και φιλολογικό θέμα, αλλά και ως βιωματική εμπειρία, καθώς ο διάλογος, η δραματική εξέλιξη, το χιούμορ και η φαντασία επιτρέπουν την άμεση ανάδειξη των ιδεολογικών του διαστάσεων.

Αν και θεσμικά έχει λυθεί το ζήτημα με την καθιέρωση της δημοτικής το 1976, εξακολουθεί να απασχολεί την ελληνική κοινωνία μέσα από προβληματισμούς σχετικά με την ποιότητα της γλώσσας και τη σχέση προφορικού και γραπτού λόγου. Επομένως, εκτός από την επιστημονική τεκμηρίωση, επιδιώκεται η ανάδειξη ενός εναλλακτικού τρόπου προσέγγισης, ο οποίος συνδυάζει την επιστήμη με την τέχνη.

Δομή της εργασίας

Η εργασία αποτελείται από δύο βασικά τμήματα, το Θεωρητικό και το Δημιουργικό, με σκοπό να συνδυαστούν η ερευνητική προσέγγιση και η καλλιτεχνική δημιουργία.

Στην Εισαγωγή παρουσιάζονται ο σκοπός, οι βασικοί άξονες του θέματος και η μεθοδολογική προσέγγιση της διπλωματικής εργασίας.

Το πρώτο μέρος αφορά τη θεωρητική τεκμηρίωση του Γλωσσικού Ζητήματος.

Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο του 19ου αιώνα, τις κύριες γλωσσικές τάσεις, τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και την κοινωνική και πολιτική διάσταση της αντιπαράθεσης.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στην ανάλυση των γλωσσικών τάσεων των βασικών εκπροσώπων, στις θέσεις τους, στα σημαντικότερα έργα τους, στις μεταξύ τους συγκρούσεις και στη συμβολή τους στη διαμόρφωση του Ζητήματος.

Το τρίτο κεφάλαιο προχωρεί σε ειδικότερη μελέτη πέντε επιλεγμένων πρωταγωνιστών του Γλωσσικού Ζητήματος μέσα από αντιπροσωπευτικά βιογραφικά στοιχεία, την ιδεολογική αποτίμηση και τη συγκριτική εξέταση των συγκλίσεων και αποκλίσεών τους.

Το τέταρτο κεφάλαιο λειτουργεί ως μετάβαση από τη θεωρητική διερεύνηση στη δραματουργική γραφή. Εστιάζει στο θέατρο ως μέσο σκηνικής και ενσώματης απόδοσης του Γλωσσικού Ζητήματος και εξετάζει τη βασική ιδέα, τη δομή, τους χαρακτήρες και την κεντρική σύγκρουση του θεατρικού έργου.

Το δημιουργικό μέρος αναπτύσσεται στο πέμπτο κεφάλαιο, όπου παρουσιάζεται το θεατρικό κείμενο σε τέσσερις πράξεις ως δημιουργική σύνθεση της ιστορικής, γλωσσικής και ιδεολογικής ύλης που έχει προηγουμένως αναλυθεί².

² Η δραματοποίηση επικεντρώνεται στα αντίπαλα γλωσσικά ρεύματα που συγκρούστηκαν κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Α. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ιστορικό πλαίσιο και γλωσσικές τάσεις από την αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα

Το γλωσσικό ζήτημα αποτέλεσε μία από τις πιο σημαντικές και πιο πολύπλοκες αντιπαράθεσεις της νεοελληνικής ιστορίας. Η αντιπαράθεση κορυφώθηκε από τα τέλη του 18ου αιώνα και διατηρήθηκε έως την οριστική θεσμική καθιέρωση της δημοτικής, το 1976. Ο όρος «Ζήτημα» επινοήθηκε το 1927 από τον Αναστάσιο Μέγα κατ' αναλογία προς το Ανατολικό ζήτημα.³

Οι ρίζες του ανάγονται στον 1ο αιώνα π.Χ., όταν αναπτύχθηκε ο αττικισμός⁴ ως αντίδραση στον ασιανισμό⁵. Οι ασιανιστές προωθούσαν ένα εκφραστικό, περίτεχνο, συχνά υπερβολικό, αλλά μάλλον ρηχό ύφος. Αντίθετα, οι αττικιστές υποστήριζαν την επιστροφή στην καθαρότητα της κλασικής αττικής γλώσσας, θεωρώντας κάθε γλωσσική αλλαγή ως ένδειξη παρακμής. Ήταν λάτρεις και μιμητές των αττικών συγγραφέων του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. και δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν με τη διαρκή εξέλιξη της γλώσσας (Χαραλαμπίκης, 2019).

Αυτή η προσήλωση των αττικιστών στην αρχαία γλώσσα ήλθε σε αντίθεση με τη φυσική εξέλιξη της γλώσσας του λαού και δημιούργησε το φαινόμενο της «διγλωσσίας⁶». Ο Εμμανουήλ Ροΐδης, το 1885, χρησιμοποίησε τον όρο «διγλωσσία» για να υποδηλώσει τη χρήση δύο λεξιλογικώς και γραμματικώς διαφορετικών ποικιλιών της ελληνικής από τους ίδιους ομιλητές σε διαφορετικές περιστάσεις. Δεν αρκούσαν σε μια απλή διάκριση ανάμεσα στη «γραπτή» και τη «λαλούμενη» ή

³ Αναστάσιος Μέγας γράφει: «ουδέν αληθώς άλλο παρ' ημίν ζήτημα μετά του Ανατολικού το της εθνικής ημών ενώσεως κατέστη τόσον πολύκροτον όσο το περί μορφώσεως της εθνικής ημών γλώσσης». Επίσης ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος διερωτάται: «Τάχα το ζήτημα περί γλώσσης ήτο μοναχώς φιλολογικόν;» και συνεχίζει: «Πολλού γε και δει. Ήτο προσέτι, και ίσως κατά μείζονα λόγον, πολιτικόν [...] εμπεριέχον [...] και την λύσιν [...] του Ελληνικού προορισμού. Εν άλλαις λέξεσι, την τελικήν και απόλυτον λύσιν του ανατολικού ζητήματος». (Σπυρίδων Ζαμπέλιος, 1852:368).

⁴ Η συνειδητή μίμηση της κλασικής αττικής γλώσσας από τους λόγιους.

⁵ «Ως αντίδραση στις θέσεις του ασιανισμού προέκυψε ο αττικισμός» (Χαραλαμπίκης, 2019:27).

⁶ Σύμφωνα με τον Φέργκιουσον (1959) η διγλωσσία (diglossia) ορίζεται ως η (αλληλο)συμπληρωματική χρήση, από την ίδια γλωσσική κοινότητα, δύο μορφών της ίδιας γλώσσας, καθεμιά από τις οποίες διαθέτει μια περιορισμένη σειρά επιπέδων ύφους. Άλλοι γλωσσολόγοι, όπως ο Γ. Μπαμπινιώτης μεταφράζουν από τα αγγλικά τον όρο «diglossia» ως την παράλληλη χρήση δύο διαφορετικών ποικιλιών της ίδιας γλώσσας, ενώ με τον όρο διγλωσσία αποδίδουν τον όρο «bilingualism» που σημαίνει την παράλληλη χρήση δύο διαφορετικών γλωσσών (Mackridge, 2022:49).

ανάμεσα στη γλώσσα των λογίων και τη γλώσσα του λαού. Επιπροσθέτως, το 1886, δύο χρόνια πριν από την έκδοση του έργου *Το ταξίδι μου*, ο Ψυχάρης χρησιμοποίησε τον όρο “διγλωσσία” για να περιγράψει τη συνύπαρξη της δημοτικής και της καθαρεύουσας (Mackridge, 2022:49). Επίσης, ο Χαραλαμπάκης θεωρεί ότι το φαινόμενο αυτό εκφράζει τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών γλωσσών (π.χ. ελληνικά και μια άλλη γλώσσα), αλλά ταυτόχρονα χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τη συνύπαρξη δύο μορφών της ίδιας γλώσσας (π.χ. καθαρεύουσας και δημοτικής). Το γεγονός αυτό οδηγεί σε ασάφειες, καθώς πρόκειται για διαφορετικά γλωσσολογικά φαινόμενα (Χαραλαμπάκης, 2019).

Στην πραγματικότητα, βέβαια, πρόκειται για τη «διμορφία»⁷ της ελληνικής γλώσσας. Η γραπτή γλώσσα καλλιεργείται από τους λόγιους με βάση την αττική διάλεκτο και γίνεται η βάση του γλωσσικού εξαρχαϊσμού και της αττικιστικής παιδείας. Από την άλλη, η ζωντανή ομιλούμενη γλώσσα διαμορφώνει μια ενιαία προφορική κοινή (Πολίτης, 1999:7).

Η ενιαία προφορική, δηλαδή η ελληνιστική κοινή, διαμορφώθηκε με βάση την αττική διάλεκτο μέσα από τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου για να εξυπηρετήσει τις γλωσσικές ανάγκες ενός πολυεθνικού χώρου. Στην πορεία ενσωματώθηκαν στοιχεία και από άλλες ελληνικές διαλέκτους με τάση προς την απλούστευση της προφοράς, της γραμματικής και της συντακτικής δομής. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε η αλεξανδρινή κοινή⁸ που καθιερώθηκε ως η γλώσσα των Ευαγγελίων και της πρώιμης χριστιανικής γραμματείας (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:10:28).

Από αυτή την εξελικτική διαδικασία προέκυψε η αντίθεση ανάμεσα στο «αττικίζειν» και στο «ελληνίζειν». Το «αττικίζειν» συνδεόταν με τη μίμηση του πεζού λόγου της κλασικής περιόδου, ενώ το «ελληνίζειν» με την απλούστερη μορφή της γλώσσας. Η διάκριση αυτή συνέβαλε στη διαμόρφωση διαφορετικής γραπτής και προφορικής παράδοσης⁹. Η γραπτή μορφή ήταν αττικιστική, ενώ η απλοποιημένη

⁷ «Επί 20 περίπου αιώνες υπήρχε αυτή η διμορφία, γιατί δεν πρόκειται για διγλωσσία. Δεν είχαμε δύο γλώσσες, δύο μορφές της ίδιας γλώσσας είχαμε. Αυτή, λοιπόν, η διμορφία ή διφυΐα ήταν αποδεκτή από τους Έλληνες» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:10:28).

⁸ «Η αλεξανδρινή κοινή είναι πια μια κοινή γλώσσα στην οποία έχει επικρατήσει η αττική, στην οποία έχουν μείνει στοιχεία από τη δωρική, την ιωνική και κυρίως την αττική. Θα λέγαμε ότι είναι η γλώσσα του Ευαγγελίου, κυρίως της Καινής Διαθήκης» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:16:24).

⁹ «Ελληνίζειν» η απλούστερη μορφή της γλώσσας, «αττικίζειν» η καλλιεργημένη μορφή, η μίμηση της αρχαίας» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:20:55).

προφορική γλώσσα εξελίχθηκε σταδιακά στη δημόδη.¹⁰ Ο αττικισμός τελικά δεν κατόρθωσε να εμποδίσει την ανανέωση και την εξέλιξη της ζωντανής γλώσσας, επικράτησε σχεδόν αποκλειστικά στον γραπτό λόγο με συνέπεια να δημιουργηθεί η διγλωσσία με ολέθριες συνέπειες (Ντίνας, 2008).

Η λόγια χρησιμοποιήθηκε στη διοίκηση, την εκπαίδευση και γενικότερα στους θεσμούς εξουσίας, ενώ η δημόδης παρέμεινε η γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας. Στο Βυζάντιο η επιμονή των πρώτων πατέρων της Εκκλησίας στη λαϊκή γλώσσα λησμονήθηκε. Στους πρώτους αιώνες της καθιέρωσης του χριστιανισμού, η ελληνική παιδεία διείσδυσε στον χριστιανικό στοχασμό και στο εκκλησιαστικό κήρυγμα. Αυτό το φαινόμενο αναπτύχθηκε κυρίως από τους Τρεις Ιεράρχες που είχαν σπουδάσει στις φιλοσοφικές και ρητορικές σχολές της Αθήνας (Ντίνας, 2008). Επηρεασμένοι από τη μόρφωσή τους και αναγκασμένοι από την πίεση να αντικρούσουν τους αιρετικούς και τους εθνικούς, υιοθέτησαν μια καλλιεργημένη, αττικίζουσα μορφή για να διαμορφώσουν την εκκλησιαστική γραμματεία¹¹. Παράλληλα, στα κηρύγματά τους χρησιμοποιούσαν μια απλούστερη γλώσσα, προσαρμοσμένη στις ανάγκες του λαού. Έτσι, διαμορφώθηκε αυτή η ιδιότυπη γλωσσική διμορφία. Η λόγια μορφή καθιερώθηκε σταδιακά ως επίσημη εκκλησιαστική και διοικητική γλώσσα κυρίως κατά τον 6ο και 7ο αιώνα, από την εποχή του Ιουστινιανού ως τον Ηρακλείο (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:26:19).

Παράλληλα, η κοινή εξελισσόταν αδιάκοπα στον προφορικό λόγο και οδήγησε στη διαμόρφωση των νεοελληνικών διαλέκτων ήδη από τον 6ο αιώνα. Αυτό διακρίνεται στα ακριτικά τραγούδια, στα έργα του Πτωχοπρόδρομου και αργότερα στα ιπποτικά μυθιστορήματα στα οποία η γλώσσα αντανάκλα τη ζωντανή ομιλία.¹² Το γλωσσικό σύστημα προσαρμοζόταν στις ανάγκες της καθημερινής επικοινωνίας, οδηγώντας σε σταδιακές απλουστεύσεις που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της νεοελληνικής (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:27:24).

¹⁰ Εμφανίζεται επίσης με τους όρους «λαλούμενη» ή «δημοτική».

¹¹ «Πρέπει πρώτα πρώτα να μιλήσουν για όρους δογματικούς, πάρα πολύ δύσκολες έννοιες που χρειάζονται την αρχαία ελληνική, γιατί έχουν τις συγκρούσεις με τους αιρετικούς επί δογματικών θεμάτων που είναι δύσκολα εννοιολογικά θέματα και πάλι χρειάζονται μια πιο καλλιεργημένη γλώσσα και επίσης δεν μπορούν να αισθάνονται μειονεκτικά έναντι των Ελλήνων» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:24:50).

¹² Η προφορική γλώσσα εμφανίζει νέα χαρακτηριστικά, όπως τα υποκοριστικά, η απλοποίηση των καταλήξεων και η αντικατάσταση της δοτικής από άλλες πτώσεις. Ιδίως στα ιπποτικά μυθιστορήματα του 12ου και 13ου αιώνα διακρίνεται μια γλωσσική αμηχανία, καθώς συνυπάρχουν λόγια και δημόδη στοιχεία, φανερώνοντας τη μεταβατική φύση της εποχής (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:32:22).

Πάντως, στο Βυζάντιο γλωσσική διαμάχη δεν υπήρξε, καθώς τα διάφορα επίπεδα της γραπτής ελληνικής συνυπήρχαν αρμονικά¹³ (Beck, 1978: 147) χωρίς τις διαστάσεις οργανωμένης πολιτικής και ιδεολογικής σύγκρουσης. Τα δημώδη κείμενα της εποχής αποδεικνύουν τη ζωντάνια της προφορικής γλώσσας, ενώ η λόγια διατηρούσε τη σύνδεση με την αρχαία παράδοση. Η εξέλιξη αυτή συνεχίστηκε στα μεταβυζαντινά χρόνια, όπου εμφανίζεται ο εκκλησιαστικός δημοτικισμός, ένα σημαντικό κίνημα που προώθησε τη χρήση της απλής γλώσσας και στον γραπτό λόγο (Χαραλαμπίκης, 2019).

Στα σατιρικά κείμενα του Πτωχοπροδρόμου¹⁴ φαίνεται αυτή η αλλαγή. Ένα παράδειγμα είναι το δηκτικό κείμενο εναντίον ενός καλόγερου που όντας αδαής προσπαθεί να συμβουλευθεί επί ιατρικών θεμάτων στις αρχές του 12ου αιώνα.¹⁵ Παρατηρείται πληθώρα υποκοριστικών και πολλές λέξεις που καταλήγουν σε «ν» όπως στα κυπριακά, φαινόμενο καθιερωμένο στο Βυζάντιο¹⁶.

Προϊόντος του χρόνου και ειδικά γύρω στον 16^ο αιώνα παρατηρήθηκαν συνειδητές απόπειρες να χρησιμοποιηθεί η ομιλούμενη γλώσσα του λαού. Η πρώτη απόπειρα συστηματικής γραμματικής περιγραφής της νεοελληνικής σε σύγχρονη βάση έγινε από τον Κερκυραίο Νικόλαο Σοφιανό, στη Βενετία. Εκείνη την εποχή η ζωντανή γλώσσα του υπόδουλου ελληνισμού είχε απορριφθεί μέσα σε κλίμα γενικής περιφρόνησης.

Εκείνος ανέδειξε τη μητρική γλώσσα και συνέταξε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα στη δημώδη που εμπεριείχε μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων στη δημώδη (Mackridge, 2022:96, 98). Το 1540 συνέγραψε την πρώτη γραμματική της προφορικής νέας ελληνικής: «Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης» (Ντίνας,

¹³ Παρατίθεται στο Mackridge, 2022:97.

¹⁴ Η βυζαντινή διγλωσσία δεν είχε συγκρουσιακό χαρακτήρα. Η σύνδεση της εγγραμματοσύνης με τη διγλωσσία δεν είναι τυχαία. Στην περίπτωση της βυζαντινής διγλωσσίας η εγγραμματοσύνη ήταν ο βασικός παράγοντας που δεν επέτρεψε σύγκλιση ανάμεσα στη χαμηλή και την υψηλή ποικιλία. Τα «Πτωχοπροδρομικά» (12ος αι.) αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της δημώδους ποιητικής κοινής, η οποία κρατά την απαραίτητη ισορροπία ανάμεσα στη λόγια γλώσσα και τις διαλεκτικές ποικιλίες (Χαραλαμπίκης, 2019:29).

¹⁵ «Αν δε ζητήσει βρώσιμον ψωμίτιν και κρομμύδι... Μετά δε την συμπλήρωσιν των ημερών ων είπων ψυχίτας ξεματίσετε μικράς εις το πινάκιν και ψήσετε μικρούτσικον κεφάλιν κρομμυδίτιν και βάλετε λιγούτσικον ελάδιν να μυρίσει... Ει δε διψάσει, δότε τον νερούτσικον ολίγον» (Μπαμπινιώτης, 2022:YouTube, 00:33:48).

¹⁶ Σταδιακά γίνεται σίγαση του «ο» π.χ. το «πινάκιον» γίνεται «πινάκιν», αλλά πέρασαν αιώνες για να σιγήσει το «ν» στην κοινή ελληνική και το πινάκιν να γίνει πινάκι και το παιδίον -παιδίν- παιδί. Επίσης στο «δότε» η δοτική υποχωρεί σε αιτιατική στα βόρεια ιδιώματα «δότε τον» που ήταν και το κύριο γλωσσικό ρεύμα, ενώ στα νότια ιδιώματα η τάση ήταν η δοτική να αντικατασταθεί με γενική «δότε του» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00: 33:48).

2008). Ο Κερκυραίος λόγιος επιχείρησε να γράψει σε μια απλούστερη και κατανοητή γλώσσα, ώστε να καταστεί προσιτή και ελκυστική¹⁷ σε ευρύτερα στρώματα του ελληνισμού και να επιτύχει βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου κατά την πρώιμη νεοελληνική περίοδο.

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός προσέδωσε ιδεολογική και πολιτική διάσταση στο Γλωσσικό Ζήτημα τον 18ο αιώνα, καθώς η πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού συνδέθηκε με το θέμα της εθνικής αυτογνωσίας. Υπό την επίδραση των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης, η γλωσσική επιλογή συνδέθηκε με τον προβληματισμό για την παιδεία, την εθνική αναγέννηση, την ιστορική συνέχεια και τη συγκρότηση του μελλοντικού κράτους. Οι Έλληνες διανοούμενοι επιδίωκαν τον περιορισμό της «λαλουμένης», γιατί τη θεωρούσαν διασπασμένη σε διαλέκτους και συνεπώς απειλητική για την εθνική συνοχή (Mackridge, 2022). Στην πραγματικότητα πίσω από τη γλωσσική διαμάχη κρύβονταν εθνικιστικές ανησυχίες. Ο κατακερματισμός της γλώσσας σε διαλέκτους αποτελούσε πρόσφορο έδαφος για τη διατύπωση θεωριών όπως εκείνη του Fallmerayer¹⁸ που υποστήριζε την κατάπτωση των σύγχρονων Ελλήνων σε σχέση με το αρχαίο ελληνικό μεγαλείο. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος, όμως, ελλόχευε στην εντύπωση έλλειψης ενότητας ανάμεσα στις διάφορες ελληνικές περιοχές (Vitti, 1987).

Η κοινή γλώσσα «καθαρισμένη»¹⁹ από ξένες λέξεις και διορθωμένη με λόγια στοιχεία οδήγησε στην καθαρεύουσα.²⁰ Η καθαρεύουσα δεν αποτελεί εξέλιξη της

¹⁷ Οι νέοι να μαθαίνουν εις τέτοιαν γλώσσαν κοινήν όπου και οι γυναίκες σχεδόν να την γρυσκούν. Ότι και δια τούτο οι νέοι θέλουν αφήσει να μηδέν σπουδάζουν στα μαθήματα τα ελληνικά, αλλά μάλιστα τούτο θέλει έσται αρχή καλή να παρακινηθούν και να πάρουν πόθον να μάθουν εκείνα που ναι βαθύτερα και ποχθίζονται με μεγάλην σπουδήν. Λέγω να γράφει ορθά και να συντάσσει τα λόγια του με τέχνην γραμματικήν κατά την κοινήν συνήθειαν. Όλα τα θέλομεν δώση εις τούτην την χυδαίαν και κοινήν γλώσσαν ... διότι οι επιστήμαις μαθαίνονται όχι μόνον με την ελληνικήν γλώσσαν (αττικιστική). Αμή και με πάσαν άλλην γλώσσαν... οπού να ναι ανάμεσα στους ανθρώπους καλά κι αν ήτον η βαρβαρώτερη... Πόσω μάλλον η ειδική μας ομιλία η κοινή λέγω οπόχει τέτοιαν ευταξίαν, αρμονίαν και καλλωπισμόν» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:36:37).

¹⁸ Σύμφωνα με τον Fallmerayer οι κάτοικοι της Πελοποννήσου κατά τη σύσταση του ελληνικού κράτους δεν είχαν γενετική συγγένεια με τους αρχαίους Έλληνες. Αυτή η θεωρία είχε ισχυρό αντίκτυπο στα μεγάλα δυτικά κέντρα και οι ευαισθητοποιημένοι Έλληνες αντέδρασαν με φανατισμένη και πολεμική διάθεση εναντίον της.

¹⁹ «κεκαθαυμένη»

²⁰ Αν και οι όροι καθαρεύουσα και δημοτική χρησιμοποιήθηκαν αρχικά ως επιθετικοί προσδιορισμοί θηλυκού γένους για τη «γλώσσα» ή τη «διάλεκτο» από τον Νικηφόρο Θεοτόκη (1796) και τον Παναγιώτη Κοδρικά (1818), απέκτησαν καθοριστική σημασία ως έννοιες κυρίως κατά την κρίσιμη φάση της γλωσσικής διαμάχης, η οποία κορυφώθηκε με την έκδοση του έργου «Το ταξίδι μου» του Ψυχάρη το 1888. Από εκείνη την περίοδο και έπειτα, οι Έλληνες άρχισαν να τοποθετούνται πιο ξεκάθαρα υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς, αντιμετωπίζοντας το γλωσσικό ζήτημα ως αντιπαράθεση μεταξύ δύο διακριτών και σχετικά σαφώς προσδιορισμένων επιλογών. Ωστόσο, η διγλωσσία δεν περιορίζεται μόνο στις αντιλήψεις και τις στάσεις των ομιλητών απέναντι στις διαφορετικές μορφές λόγου, αλλά συνδέεται άμεσα και με την κοινωνιογλωσσική πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα διαμορφώθηκε ένα

αττικιστικής μορφής, αλλά μια μορφή της δημόδους που καθarıστηκε και διορθώθηκε με λόγια στοιχεία.²¹ Η κάθαρση της γλώσσας αναδείχθηκε σε ζήτημα εθνικής αξιοπρέπειας. Θεωρήθηκε επιβεβλημένη η απομάκρυνση κάθε ίχνους από τα τουρκικά και ιταλικά δάνεια, τα οποία θεωρούνταν σύμβολα «εκβαρβαρισμού» και υποτέλειας. Ειδικά η χρήση τουρκικών λέξεων θεωρήθηκε μια ντροπιαστική υπενθύμιση της τουρκικής κυριαρχίας που δεν μπορούσε να γίνει ανεκτή στον γραπτό λόγο (Mackridge, 2022:104). Για να ανατραπεί αυτή η κατάσταση προωθούνταν ο εμπλουτισμός της γλώσσας με λέξεις και τύπους από την αρχαιότητα (Holton & Mackridge & Φιλίππακη-Warburton, 1998). Ανάμεσα σε αυτές τις δύο μορφές συνυπήρχε η γλώσσα των λαϊκών τάξεων που απαντάται στα κείμενα με τον όρο «χυδαία γλώσσα»²².

Η δημοτική δεν ήταν μόνο η ομιλούμενη γλώσσα, αλλά μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα χρησιμοποιούνταν για να εκφράσει τη δημιουργική λογοτεχνία. Αντίθετα, η καθαρεύουσα θεωρήθηκε κατάλληλη για τις επίσημες περιπτώσεις και τα διοικητικά έγγραφα. Αυτή η μορφή της ελληνικής γλώσσας αποτελούσε μια υβριδική γλωσσική ποικιλία με τυχαία ανάμειξη λεξιλογικών, μορφολογικών και συντακτικών στοιχείων της αρχαίας και της νέας ελληνικής. Παρουσίαζε, επίσης, σημαντική ποικιλομορφία, ανάλογα με τις προτιμήσεις και τη μόρφωση του κάθε χρήστη. (Holton & Mackridge & Φιλίππακη-Warburton, 1998: xxiv).

Φαίνεται λοιπόν ότι η γλώσσα δεν λειτούργησε μόνο ως μέσο επικοινωνίας, αλλά και ως σύμβολο κοινωνικοπολιτικής αντιπαράθεσης. Η αντιπαράθεση ανάμεσα σε καθαρολόγους, δημοτικιστές και μεταρρυθμιστικές τάσεις απέκτησε ιδεολογικό βάρος, καθώς κάθε γλωσσική επιλογή δήλωνε ταυτόχρονα και μια διαφορετική αντίληψη για την παιδεία, την εθνική ταυτότητα και τον ιδεολογικό προσανατολισμό της ελληνικής κοινωνίας (Σταυρίδη-Πατρικίου, 1999: 184).

Με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους το 1830, σταδιακά η καθαρεύουσα καθιερώθηκε ως επίσημη γλώσσα της διοίκησης και της εκπαίδευσης, με στόχο την ενίσχυση του εθνικού κύρους. Αυτή η επιλογή όμως είχε ως αποτέλεσμα η καθαρεύουσα να παραμένει δυσνόητη για μεγάλο μέρος του πληθυσμού και να γίνει

γλωσσικό τοπίο όπου η καθημερινή χρήση κάλυπτε ένα συνεχές φάσμα υφολογικών επιπέδων, που εκτεινόταν από την «καθαρή» δημοτική («μαλλιάρη») έως την αρχαϊζουσα μορφή, περιλαμβάνοντας και ποικίλες ενδιάμεσες, μικτές εκδοχές (Mackridge, 2022:50).

²¹ «Η καθαρεύουσα είναι το παιδί της κοινής με λόγια στοιχεία, με καθαρό και διόρθωση» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:19:12).

²² «Ο Κοραΐς την αποκαλεί ενίοτε «χυδαϊκή», δηλαδή τη γλώσσα του λαού και των λαϊκών μαζών» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:19:28).

κριτήριο κοινωνικής διάκρισης.²³ Έτσι, το γλωσσικό ζήτημα αναδείχθηκε σε βαθύ κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα (Mackridge, 2022).

Η καθαρεύουσα διαμορφώθηκε υπό την επίδραση τριών παραγόντων: της αίσθησης πολιτιστικής κατωτερότητας έναντι της αρχαιότητας και της Δύσης, της αποξένωσης της άρχουσας τάξης από τη λαϊκή γλώσσα και των εσφαλμένων γλωσσολογικών αντιλήψεων. Δεν είχε γίνει αντιληπτό ότι κάθε ζωντανή γλώσσα μπορεί να εξελιχθεί και να καλύψει όλες τις επικοινωνιακές ανάγκες χωρίς την αναγκαστική προσφυγή σε αρχαϊκά μορφολογικά στοιχεία (Mackridge, 2022:31).

Συνολικά, στο Γλωσσικό Ζήτημα διαμορφώθηκαν τρεις βασικές κατευθύνσεις: η αρχαϊζουσα, η καθαρευουσιάνικη ή μεταρρυθμιστική και η δημοτικιστική²⁴. Παρά τις συγκρούσεις, η σημερινή κοινή νεοελληνική αποτελεί αποτέλεσμα σύνθεσης και μακραίωνων γλωσσικών εξελίξεων και όχι ξεκάθαρη επικράτηση κάποιας πλευράς²⁵. Η οριστική επίλυση του ζητήματος επιτεύχθηκε το 1976, με την καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους και της εκπαίδευσης. Η σύγχρονη μορφή της γλώσσας αποτελεί μια ποικιλία που χρησιμοποιεί ως βάση το λεξιλόγιο, τη φωνολογία, τη μορφολογία και τη σύνταξη της δημοτικής, αλλά έχει σαφείς επιρροές από την καθαρεύουσα (Holton & Mackridge & Φιλιππάκη-Warburton, 1998).

1.2 Οι αρχαϊστές και οι βασικές τους θέσεις

Οι αρχαϊστές θεωρούσαν την αρχαία ελληνική πρότυπο γλωσσικής τελειότητας. Ειδικά στον γραπτό λόγο χρησιμοποιούσαν πιο αρχαϊζουσες μορφές της (Mackridge, 2022:114). Οι αντιλήψεις αυτές συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση της καθαρεύουσας. Οι πρώτοι Φαναριώτες έτειναν προς τον αρχαϊσμό και έφταναν στο σημείο να υποτιμούν τη λογοτεχνική παράδοση και τις δημόδιες μορφές, όπως η

²³ «Η εθνική γλώσσα θα πρέπει να είναι τέτοια ώστε να μπορούν όλα τα μέλη του έθνους, ανεξαρτήτως προέλευσης ή κοινωνικής τάξης, να την καταλαβαίνουν και να τη χρησιμοποιούν. Ωστόσο, αυτό δε συνέβη με την καθαρεύουσα, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως επίσημη γλώσσα της Ελλάδας» (Mackridge, 2022:37).

²⁴ Αυτή η διαφοροποίηση εξελίχθηκε σε τρεις τάσεις όσον αφορά το γραπτό λόγο, την αρχαϊστική, τη συμβιβαστική και τη δημόδη που κατέληξαν από ζήτημα επιλογής σε πεδίο γλωσσικών συγκρούσεων (Mackridge, 2022:116).

²⁵ «Η κοινή νέα ελληνική τι είναι; Είναι προϊόν σύνθεσης, όχι ανάμειξης... Η γλώσσα δεν ανακατεύει η γλώσσα επιλέγει. Έγινε μια σύνθεση... με βάση τη μητροδίδακτη γλώσσα, τη δημοτική και πάρα πολύ επηρεασμένη σε γραμματικό και συντακτικό επίπεδο από τη λόγια» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 01:43:45).

επτανησιακή και η κρητική λογοτεχνία.²⁶ Πολλοί πίστευαν ότι η δημοτική συνδεόταν με τον ιακωβινισμό και συνεπώς η απόρριψή της αποτελούσε συνέπεια της απέχθειας για τις δημοκρατικές ιδέες (Vitti, 1987). Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, μάλιστα, χρησιμοποιούσε την αρχαία ελληνική στα έργα του και συμβούλευε τα παιδιά του²⁷ να τελειοποιήσουν τις γνώσεις τους στην αρχαία ελληνική γλώσσα (Κιτρομηλίδης, 1999).

Πάντως, η τάση των αρχαϊστών δεν ήταν ενιαία, αλλά παρουσίαζε σημαντικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις (Mackridge, 2022:102). Οι αρχαϊζουσες μορφές χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στον φιλοσοφικό και επιστημονικό λόγο, επειδή θεωρούνταν καταλληλότερες για τη σύνδεση του νεότερου ελληνισμού με την αρχαιότητα (Χαραλαμπίδης, 2019:35). Η χρήση της καθαρεύουσας είχε επιτελεστική λειτουργία και οι χρήστες της νομιμοποιούνταν ως αυθεντίες, εξαιτίας της γλώσσας τους, η οποία έδινε υπόσταση σε όσα διατράνωναν. Πίστευαν ότι η σύνδεση μεταξύ των δύο γλωσσικών μορφών θα επιτυγχανόταν μέσω της μίμησης του λεξιλογίου και της μορφολογίας των αρχαίων γλωσσικών προτύπων, της διόρθωσης και του καλλωπισμού (Mackridge, 2022:48).

Οι Έλληνες καθαρολόγοι ταύτιζαν τη «διόρθωση» με τον «καλλωπισμό». Πολλοί συγγραφείς του 18^{ου} αιώνα συνέχισαν τον καλλωπισμό και την ευγένεια του ύφους με την ακρίβεια και τον πλούτο του λεξιλογίου.²⁸ Οι περισσότεροι καθαρολόγοι επέμεναν στη διατήρηση ενός πολύπλοκου συμπλέγματος κανόνων και εξίσωναν τη «διόρθωση» με τον «καλλωπισμό» συγχωνεύοντας το επανορθωτικό με το διακοσμητικό. Η τάση αυτή φάνηκε στο ετυμολογικό σύστημα της ορθογραφίας (Mackridge, 2022:46). Με αυτόν τον τρόπο, η γλωσσική διόρθωση αποκτούσε ευρύτερες ιδεολογικές διαστάσεις.

Η αντίληψη αυτή συνέβαλε στην αρνητική αντιμετώπιση των ορθογραφικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες εκλαμβάνονταν ως απομάκρυνση από την αρχαία παράδοση. Ακόμη και ορισμένοι υποστηρικτές της δημοτικής προσπαθούσαν να αντικαταστήσουν μορφήματα που δεν ανήκαν στην αρχαία ελληνική με αντίστοιχους

²⁶ Ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός σε μια διάλεξη στη Γενεύη το 1827 καταδίκασε τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας διότι «αμαρτάνουν ως προς τη χυδαιότητα του ύφους τους, για μια δουλική μίμηση της ιταλικής λογοτεχνίας και για μια ενοχλητική πολυλογία. Αυτές οι πρώτες δοκιμές της νέας ποίησης στερούνται απολύτως από φυσιογνωμία, από εθνικότητα, από χρώμα τοπικό». (Cours de littérature grecque moderne, Γενεύη 1828, σ. 141-2, αναφέρεται στον Vitti, 1987).

²⁷ Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος συμβούλευε τα παιδιά του να αποφεύγουν την «χύδην και αγοραία διάλεκτο», αν και ο γιος του Νικόλαος έγραφε τόσο στα αρχαία όσο και στη νέα ελληνική (Mackridge, 2022:100).

²⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Παναγιωτάκης Κοδρικάς (Mackridge, 2022:126).

αρχαιοελληνικούς τύπους ή να τα ερμηνεύσουν μέσω παρετυμολογιών.²⁹ Απέναντι στις καθαρολογικές αυτές αντιλήψεις, διατυπώθηκαν απόψεις που ήθελαν την πνευματική αναγέννηση συνδεδεμένη με τη λαϊκή γλώσσα. Ορισμένοι διανοούμενοι υποστήριζαν ότι η αναγέννηση αυτή δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς τη ζωντανή γλώσσα³⁰ και διακήρυσσαν ότι υπήρχε ήδη διαμορφωμένη γλώσσα του ελληνικού έθνους. Επισήμαναν επίσης τη διαφορά στον λεξιλογικό πλουτισμό και στον λεξιλογικό και γραμματικό εξαρχαϊσμό (Ντίνας, 2008).

Γενικά, ο γλωσσικός αρχαϊσμός περιόρισε την ανάπτυξη της δημόδους λογοτεχνίας και τη συστηματική χρήση της ομιλούμενης γλώσσας χωρίς λόγιες προσμεϊξεις. Οι αρχαϊστές υποστήριζαν ότι η αρχαϊζουσα αποτελούσε το πληρέστερα επεξεργασμένο γλωσσικό όργανο³¹ για τη μεταφορά των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Πολλοί λόγιοι του 19^{ου} αιώνα, ενώ αρχικά έγραφαν σε δημόδη γλώσσα, αργότερα στράφηκαν σε αρχαιότερες ή καθαρολογικές μορφές της γλώσσας (Πολίτης, 1999:161).

Κατά τον 19ο και κατά μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα, οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας, προβάλλοντας τις υποτιθέμενες αδυναμίες της δημόδους μορφής, συνέβαλαν στην επικράτησή της στον κρατικό μηχανισμό, στον Τύπο, σε σημαντικό τμήμα της λογοτεχνικής παραγωγής, στην εκπαίδευση και γενικότερα σε όλες τις επίσημες περιστάσεις (Holton, Mackridge, Φιλιππάκη-Warburton, 1998:xxi).

Συμπερασματικά, πολλοί αρχαϊστές³² πίστευαν ότι η αναγέννηση του ελληνισμού έπρεπε να επιτευχθεί μέσω της προσήλωσης στην αρχαία ελληνική γλώσσα (Ντίνας, 2008). Αν και δεν αποτέλεσαν ενιαίο ιδεολογικό σύνολο, οι διαφορές τους αφορούσαν κυρίως τον βαθμό της μίμησης της αρχαίας ελληνικής και την έκταση της απαραίτητης γλωσσικής διόρθωσης και όχι την αναβίωση της αρχαιότητας.

1.3 Οι δημοτικιστές και οι βασικές τους θέσεις

Στον αντίποδα των λόγιων μορφών της ελληνικής αναπτύχθηκαν οι δημόδεις μορφές της γλώσσας. Μια από τις σημαντικότερες προσπάθειες χρήσης πιο κατανοητής

²⁹ Π.χ. ο τύπος «η κόραις» αντί «οι κόρες» (Mackridge, 2022:115).

³⁰ Χριστόπουλος, Βηλαράς, Ψαλίδας, Σολωμός κ.ά.

³¹ Η δημόδης γλώσσα, από την άλλη, θεωρούνταν αλλοιωμένη και ανεπαρκής για να εκφράσει τα υψηλά νοήματα ιδίως στον χώρο της επιστήμης και της φιλοσοφίας. Πρόκειται για άποψη του Ευγένιου Βούλγαρη (Κιτρομηλίδης, 1999: 62).

³² Εκπρόσωποι αυτής της τάσης είναι ο Άνθιμος Γαζής, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Δημήτριος Δάρβαρης, ο Παναγιώτης Κοδρικάς, ο Νέοφυτος Δούκας και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος.

γλώσσας για τον λαό υπήρξε ο εκκλησιαστικός δημοτικισμός.³³ Οι ρίζες του δημοτικισμού μπορούν να αναζητηθούν στην προσπάθεια των εβδομήκοντα να μεταφράσουν την Παλαιά Διαθήκη στα ελληνικά, ώστε να είναι κατανοητή από τους ελληνιστές³⁴ (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:22:02). Στα νεότερα χρόνια ο εκκλησιαστικός δημοτικισμός εκφράστηκε στη δημόδη μετάφραση της «Παλαιάς και Καινής Διαθήκης» από τον ιερομόναχο Ιωαννίκιο Καρτάνο (1536) (Χαραλαμπίδης, 2019: 30). Στην κίνηση αυτή συμμετείχαν απλοί ιερείς και μέλη του ανώτερου κλήρου, επιδιώκοντας να καταστήσουν τα κηρύγματα της εκκλησίας πιο προσιτά σε ευρύτερα στρώματα του ελληνισμού. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η προσπάθεια του Μάξιμου Καλλιπολίτη το 1630 να μεταφράσει την Καινή Διαθήκη στη δημοτική ώστε να καταστεί περισσότερο κατανοητή από το εκκλησιαστικό κοινό (Μπαμπινιώτης, 2002:171).

Σημαντική σε αυτή την προσπάθεια ήταν η συμβολή του Νικόλαου Σοφιανού, ο οποίος ανέδειξε τη σημασία της λαϊκής γλώσσας στις αρχές του 16ου αιώνα. Αυτή την περίοδο η δημοτική περιοριζόταν σε ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα ευρύτερης λαϊκής απήχησης και σε εκκλησιαστικά κηρύγματα (Πολίτης, 1999). Κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, τα περισσότερα ελληνικά βιβλία γράφονταν σε μια ήπια αρχαίζουσα μορφή της καθομιλουμένης.³⁵ Η ποικιλία αυτή στηριζόταν στη δημοτική και διατηρούσε σημαντικά αρχαϊκά στοιχεία στη μορφολογία και στη σύνταξη (π.χ. το τελικό -ν, αρχαίες προθέσεις και αρχαϊκούς ρηματικούς τύπους).³⁶

Το ζήτημα της καταλληλότητας της δημόδους³⁷ επανήλθε με ιδιαίτερη ένταση στα τέλη του 18ου αιώνα, όταν αναδείχθηκε η ανάγκη μεταφοράς των ευρωπαϊκών ιδεών του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο. Με τη γενιά του 1880 έγινε στροφή προς μια νέα λογοτεχνική τάση. Νεότεροι ποιητές αναζήτησαν απλούστερους και φυσικότερους τρόπους έκφρασης, γεγονός που ενίσχυσε τη θέση της δημοτικής (Πολίτης, 1999).

³³ Ο όρος καθιερώθηκε από τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη στη Νεοελληνική Γραμματική: Ιστορική εισαγωγή (Απαντα, τόμ. 3, 1981, σ. 430). Αναφερόμενος στη στάση της Εκκλησίας, σημειώνει ότι “κατέφυγε στην απλούστερη κοινή γλώσσα” (όπως παρατίθεται στον Μπαμπινιώτη, 2002: 208).

³⁴ Οι Εβραίοι που μιλούν την ελληνική γλώσσα (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00: 21:11).

³⁵ Το λεγόμενο «κοινό ύφος» ή «απλή γλώσσα».

³⁶ Πέρασαν αιώνες για να σιγηθεί το «ν» στην κοινή ελληνική γλώσσα (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube,00:32:47).

³⁷ Η Άννα Φραγκιουδάκη θεωρεί ότι ο όρος «δημοτική» υποδηλώνει όχι την τρέχουσα καθομιλουμένη, αλλά μια «κωδικοποιημένη και κανονικοποιημένη μορφή της φυσικής γλώσσας». Οι οπαδοί της δημοτικής τη θεωρούσαν μια τυποποιημένη γραπτή εκδοχή μιας κοινής προφορικής γλώσσας σε αντιδιαστολή προς τις διαλέκτους και τις γεωγραφικές ποικιλίες (Mackridge, 2022:53).

Η δημοτική δεν υπήρξε εξαρχής ενιαία μορφή γλώσσας, αλλά εκφράστηκε μέσα από ποικίλα γλωσσικά ιδιώματα και λογοτεχνικές χρήσεις. Σημαντικό ρόλο στη λογοτεχνική της καλλιέργεια και ανάδειξη διαδραμάτισε η Επτανησιακή Σχολή, η οποία αξιοποίησε δημιουργικά το επτανησιακό ιδίωμα. Η δημοτικιστική τάση αντιμετώπιζε τη δημοτική ως φυσική και αδιάλειπτη εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής και ως βασικό φορέα της εθνικής ταυτότητας. Παράλληλα, αρκετοί δημοτικιστές αποδέχονταν την ανάγκη του λεξιλογικού εμπλουτισμού της από τη λόγια παράδοση. Χαρακτηριστικά, ο Βηλαράς το 1814 εφάρμοσε μια μορφή φωνητικής ορθογραφίας, ενώ και ο Σολωμός χρησιμοποίησε είδος φωνητικής γραφής σε ιδιωτικά έγγραφα (Πολίτης, 1999: 17). Συνολικά, η τάση αυτή συνέβαλε σημαντικά στη συστηματική καλλιέργεια της δημοτικής και στη σταδιακή αποδοχή της στον δημόσιο βίο (Χαραλαμπίκης, 2019).

Η σκέψη των δημοτικιστών επηρεάστηκε σημαντικά από τον Διαφωτισμό ως προς τις γλωσσικές τους θέσεις και τη γενικότερη ιδεολογική τους κατεύθυνση. Η επιρροή αυτή εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από μια ορθολογική και ρεαλιστική στάση απέναντι στα προβλήματα (Πολίτης, 1999: 97). Στα τέλη του 18^{ου} και κατά τον 19^ο αιώνα διαμορφώθηκε μια δυναμική δημοτικιστική τάση που συνέδεσε τη γλώσσα με την παιδεία και την εθνική αναγέννηση. Υποστηρίχθηκε η χρήση της ζωντανής γλώσσας του λαού και προβλήθηκε η ανάγκη για μια γραπτή μορφή περισσότερο φυσική, κατανοητή και λειτουργική.

Καθώς το ελληνικό κράτος διευρυνόταν γεωγραφικά, το αίτημα για καθιέρωση της δημοτικής στην εκπαίδευση γινόταν πιο επιτακτικό. Παράλληλα, ο δημοτικισμός συμβάδιζε με το γενικότερο ενδιαφέρον για τη λαογραφία και τις λαϊκές τέχνες. Η λογοτεχνία και το θέατρο χρησιμοποιούσαν τη δημοτική ολοένα συχνότερα και οι μεταφραστές προσπαθούσαν να αποδώσουν έργα της αρχαίας και ξένης λογοτεχνίας στη δημώδη (Ντίνας, 2008).

Στη γλωσσική διαμάχη σημαντικό ρόλο έπαιξε η αιολοδωρική θεωρία,³⁸ σύμφωνα με την οποία η νέα ελληνική αποτελούσε συνέχεια των αρχαίων διαλέκτων.

³⁸ «Η αιολοδωρική θεωρία κυριαρχούσε μέχρι να έλθει ο Χατζηδάκης να αποδείξει ότι αυτά είναι περίπου ανωσιές. Η αιολοδωρική θεωρία υποστηρίζει την άμεση σύνδεση της νέας ελληνικής με την αρχαία, όχι την αττική, αλλά με τύπους της αιολικής και δωρικής. Στα αιολικά η αιτιατική δεν ήταν «τας ημέρας» ήταν « τας ημέραις» με «αι». Θεωρούν ότι, όταν λέμε επιστήμες, ημέρες, γυναίκες κτλ. είναι τύπος γραμματικός της αιολοδωρικής κατάληξης που έχει παραμείνει. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για αυτό το πράγμα. Οι γυναίκες και οι ημέρες (μετατράπηκαν σε) γυναίκαί, ημέραι από τας γυναίκας και ημέρας, όταν συνέπεσαν, μετά άρχισε να υπάρχει μια αναλογική επίδραση των τριτόκλιτων

Αν και η θεωρία αυτή σήμερα θεωρείται επιστημονικά εσφαλμένη, ενίσχυσε ιδεολογικά τη θέση της δημοτικής γλώσσας και επηρέασε την εξέλιξη του δημοτικισμού (Δημαράς, 1998).

Ο δημοτικισμός, αν και αποτελούσε αρχικά ένα περιορισμένο γλωσσικό ρεύμα, αποδείχθηκε ιδιαίτερα δυναμικός. Η δημοτική γλώσσα θεωρούνταν ζωντανό και εξελισσόμενο φαινόμενο, που συνδεόταν άμεσα με τη συλλογική εμπειρία και τη λαϊκή παράδοση. Οι δημοτικιστές υποστήριζαν ότι ο καλύτερος τρόπος για να αποδειχθεί η αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια του ελληνισμού ήταν η χρήση της ζωντανής γλώσσας που βρισκόταν πλησιέστερα στον προφορικό λόγο (Mackridge, 2022).

Αντιμάχονταν την αποκλειστική χρήση της αρχαίας ελληνικής ως προτύπου, επειδή θεωρούσαν ότι περιόριζε τη γνώση σε μια μορφωμένη ελίτ και πρότειναν τη χρήση μιας κατανοητής γλώσσας ακόμη και στον τομέα της φιλοσοφίας. Αν και αναγνώριζαν τις αδυναμίες της νέας ελληνικής (έλλειψη ορολογίας, ξενικές επιδράσεις), θεωρούσαν ότι μπορούσαν να αντιμετωπιστούν μέσω της καλλιέργειας και του εμπλουτισμού και όχι με επιστροφή σε αρχαία πρότυπα και γλωσσικούς τύπους. Στη δημοτικιστική τάση η γλώσσα συνδέθηκε με τον εκδημοκρατισμό της παιδείας και προβαλλόταν η ανάγκη να καταστεί η γνώση προσβάσιμη σε ευρύτερα στρώματα (Mackridge, 2022).

Στο παιδαγωγικό πεδίο προτεινόταν η διδασκαλία να ξεκινά από τη ζωντανή γλώσσα. Παράλληλα προβαλλόταν η ανάγκη να εμπλουτιστεί η δημοτική με λόγιες λέξεις που είχαν ήδη ενσωματωθεί στη γλωσσική χρήση (Χαραλαμπίδης, 2019). Στα τέλη του 19ου αιώνα ο δημοτικισμός διεκδικούσε την ανωτερότητα της προφορικότητας και διακήρυξε ότι η ομιλούμενη γλώσσα ήταν ο πραγματικός συνδετικός κρίκος του έθνους με την ιστορική του συνέχεια και παράδοση. Παράλληλα, οι δημοτικιστές επιδίωκαν να περιορίσουν τις ιδιωματικές διαφορές, προκρίνοντας μια ευρύτερα κατανοητή κοινή μορφή της δημοτικής (Bernal, 2001). Σε ορισμένες λογοτεχνικές και ιδεολογικές χρήσεις οι συγγραφείς χρησιμοποίησαν συνειδητά τη δημοτική για να δώσουν έμφαση σε ιδιαίτερους μορφολογικούς τύπους, με σκοπό να τονιστεί η διαφοροποίησή της από την αρχαϊζουσα και την καθαρεύουσα (Vitti, 1987).

προς τα πρωτόκλιτα και άλλαξαν και έγιναν οι ημέραι έγιναν ημέρες» (Μπαμπινιώτης, 2022:YouTube, 00:39:06).

Σε ιδεολογικό επίπεδο, ο δημοτικισμός δεν υπήρξε ομοιογενές κίνημα. Άλλοτε συνδεόταν με αιτήματα εκδημοκρατισμού και άλλοτε με αισθητικές και λογοτεχνικές επιδιώξεις. Η δημοτική στις αρχές του 20ού αιώνα κατέστη σύμβολο ανατρεπτικού λόγου που εκπροσωπούσε κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες βρίσκονταν σε άνοδο και σε διαδικασία επαναστατικής αλλαγής (Σταυρίδη-Πατρικίου, 1999:183). Γι' αυτό οι δημοτικιστές αντιτάχθηκαν σθεναρά στην αρχαϊζουσα τάση. Η αντιπαράθεση αυτή αντανakλούσε τη σύγκρουση ανάμεσα στην παράδοση και τη νεωτερικότητα που επηρέασε καθοριστικά την εξέλιξη της νεοελληνικής γλώσσας και δεν περιοριζόταν μόνο σε γλωσσικό επίπεδο.

1.4 Το Γλωσσικό Ζήτημα ως κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο

Το Γλωσσικό Ζήτημα δεν περιορίζεται σε μια γλωσσολογική διαμάχη, αλλά είναι συνυφασμένο με τις διαδικασίες διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης και της εθνικής ταυτότητας, έννοιες που δεν είναι ταυτόσημες. Η πρώτη εκφράζει το προσωπικό βίωμα και το συναίσθημα του «ανήκειν», ενώ η δεύτερη καθορίζεται από τις πνευματικές και πολιτικές ελίτ, καθώς και από τις ευρύτερες κοινωνικές ομάδες και συγκροτείται μέσα από ιστορικές, πολιτικές, πολιτισμικές και γλωσσικές διεργασίες. Η γλώσσα αποτελεί συστατικό στοιχείο του πολιτισμού που μεταφέρει από γενιά σε γενιά τις κοινές πολιτισμικές αξίες (Χαραλαμπίκης, 2019).

Επομένως, η γλώσσα αποτελεί όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο οι ομιλητές αντιλαμβάνονται την κουλτούρα τους, αλλά εκδηλώνουν επιπλέον την αίσθηση ότι ανήκουν σε μια κοινότητα. Η μελέτη της κουλτούρας ξεκινά από τη διερεύνηση της γλώσσας της, του λεξιλογίου και της γραμματικής της, των τρόπων με τους οποίους αξιοποιείται σε κάθε κοινωνική αλληλεπίδραση, όπως τους αντιλαμβάνονται οι ίδιοι οι ομιλητές της (Mackridge, 2022: 20).

Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο που οι γλωσσικές διαμάχες πριν από την Επανάσταση στόχευαν στη διεκδίκηση πολιτισμικής επιρροής μέσω της παιδείας. Ορισμένοι λόγιοι υποστήριζαν τη συνεχή χρήση της αρχαίας ελληνικής, ενώ άλλοι μια φυσικότερη και διορθωμένη εκδοχή της νεότερης ελληνικής. Οι πρώτοι συνδέονταν συχνά με τη διατήρηση των προνομίων της συντηρητικής ελίτ, ενώ οι οπαδοί της δημόδους προσπαθούσαν να κάνουν τη μόρφωση προσιτή σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα με μια πιο διευρυμένη εκπαίδευση. Οι οπαδοί της αρχαίας υποστήριζαν ότι

με τη συνεχιζόμενη χρήση της οι σύγχρονοι Έλληνες ήταν γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων. Αντίθετα, οι οπαδοί της δημόδους υποστήριζαν ότι η λαϊκή γλώσσα διατηρούσε μια ουσιαστική συνέχεια με την αρχαία ελληνική επί σχεδόν δύο χιλιετίες παρά τις φωνητικές και λεξιλογικές αλλαγές (Mackridge, 2022: 106).

Κατά την προεπαναστατική περίοδο, οι υποστηρικτές της δημόδους δεν εξέφραζαν πάντοτε συγκεκριμένες πολιτικές ή κοινωνικές θέσεις. Η ανάγκη συγκρότησης εθνικής ταυτότητας ανέδειξε την εθνική γλώσσα σε βασικό μέσο συγκρότησης της συλλογικής μνήμης και διαμόρφωσης μιας συνεκτικής εθνικής ιδεολογίας (Χαραλαμπίδης, 2019).

Σε αυτό το πλαίσιο, η μορφή της γλώσσας απέκτησε ιδεολογικό προσανατολισμό. Σε μεταγενέστερη φάση³⁹, ο ριζοσπαστικός δημοτικισμός επιδίωξε, μέσω της γλώσσας, να προωθήσει τα κοινωνικά ζητήματα των ευρύτερων λαϊκών μαζών. Αντίθετα, πολλοί εκπρόσωποι του Πατριαρχείου και του φαναριώτικου κατεστημένου ήταν συντηρητικοί και απρόθυμοι σε γλωσσικές αλλαγές από φόβο μήπως αμφισβητηθεί η πολιτιστική τους ηγεμονία. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι όλα τα μέλη αυτού του κύκλου ακολουθούσαν συντηρητική στάση. Πολλοί από όσους υπηρετούσαν τους Φαναριώτες ηγεμόνες ήταν υπερασπιστές της δημόδους και πρέσβευαν τον πεφωτισμένο δεσποτισμό⁴⁰ (Mackridge, 2022).

Παρατηρείται, ωστόσο, το παράδοξο ότι ορισμένοι αρχαϊστές με προοδευτικές θέσεις απέφευγαν τη δημοτική, επειδή φοβούνταν μήπως υπονομευθεί το κύρος τους ως δασκάλων και κληρικών. Ο Νεόφυτος Δούκας, που υποστήριζε με πάθος τη δικαιοσύνη και την ελευθερία, θεωρούσε ταυτόχρονα ότι ο γλωσσικός αρχαϊσμός περιείχε μια απελευθερωτική και ζωογόνο δυναμική (Mackridge, 2022:111).

Επιπροσθέτως, ο γεωγραφικός παράγοντας επηρέαζε τις θέσεις των λογίων στο γλωσσικό ζήτημα. Όσοι ζούσαν σε ελληνόφωνες περιοχές και ήταν πιο κοντά στη γλωσσική πραγματικότητα, συμμερίζονταν ευκολότερα την ανάγκη χρήσης της ομιλούμενης γλώσσας στον γραπτό λόγο. Αντίθετα, όσοι ζούσαν σε πιο μακρινές περιοχές όπως ο Παναγιώτης Κοδρικάς και αργότερα, ο Ιωάννης Ψυχάρης, διατύπωσαν προτάσεις περισσότερο θεωρητικές και απομακρυσμένες από την άμεση γλωσσική πραγματικότητα (Mackridge, 2022: 112). Παράλληλα, διαμορφώθηκε η ενδιαμέση τάση, η «μέση οδός», με κύριο εκπρόσωπο τον Κοραή και τους υποστηρικτές του

³⁹ Κυρίως προς τα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

⁴⁰ Καταρτζής, Χριστόπουλος, Βηλαράς, Ψαλίδας κ.ά. Βλ. Mackridge, 2022: 110.

(Πολίτης, 1999). Όλες όμως οι τάσεις στόχευαν στον πνευματικό φωτισμό του ελληνικού έθνους με σκοπό να «μετακενωθούν» οι ιδέες του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο⁴¹, όπως αναφέρει ο Κοραΐς (Καραγεώργος, 1984:48).

Ταυτόχρονα, παρά την επιδίωξη του κοινού στόχου, συνεχίστηκε η αντιπαράθεση μεταξύ συντηρητικών και νεωτεριστών για τη διατήρηση και την εξασφάλιση προνομίων. Το πεδίο της γλώσσας προσφέρθηκε για την έκφραση μιας τέτοιας αντιπαράθεσης καθώς διατυπώνονταν φόβοι ότι οι νεωτερισμοί θα υπονόμευαν την ηθική και κοινωνική τάξη. Η αντίδραση αυτή δεν ήταν ατομική, αλλά εξέφραζε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Στη σάτιρα «*Ρωσσαγγλογάλλος*» οι έμποροι παρουσιάζονται ως φορείς των νεωτερικών ιδεών, ενώ η Εκκλησία, οι Φαναριώτες και οι προεστοί θεωρούνται αντίπαλοί τους. Οι Φαναριώτες, ιδιαίτερα, όταν αισθάνονταν ισχυροί, προωθούσαν το ιδανικό του διαφωτισμένου δεσποτισμού, ενώ, όταν εμφανίζονταν κινήματα που τους αγνοούσαν ή τους αντιμάχονταν, μετακινούνταν προς τη συντήρηση και την αντίδραση.

Η κοινωνική τάξη των προεστών, από την άλλη, δεν αποτελούσε ένα ενιαίο σώμα. Οι επιλογές τους δεν υπαγορεύονταν από ενιαία πολιτική στάση, αλλά συχνά επηρεάζονταν από τοπικά και οικογενειακά συμφέροντα. Οι Νοταράδες δεν επιθυμούσαν τα παιδιά τους να διδάσκονται τις ίδιες γνώσεις με τα παιδιά του λαού, ενώ ο Ανδρέας Λόντος τραγουδούσε φιλελεύθερα τραγούδια. Σε αυτό το ευρύ φάσμα αντιδράσεων οι εξαιρέσεις είχαν περιορισμένη επιρροή και δεν μετέβαλαν ουσιαστικά τον κυρίαρχο προσανατολισμό στον χώρο της παιδείας. Εκείνη την περίοδο κυρίαρχος φορέας της παιδείας ήταν η Εκκλησία. Παρόλο που στα προεπαναστατικά χρόνια τηρούσε μια συντηρητική και άκαμπτη στάση, στους κόλπους της περιλάμβανε κληρικούς και αρχιερείς που επηρεάζονταν σε διαφορετικό βαθμό από τις νεωτερικές ιδέες του Διαφωτισμού (Δημαράς, 1998: 88).

Η εκπαίδευση επηρεάστηκε σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα από τις συγκρούσεις του Γλωσσικού Ζητήματος, στις οποίες επικράτησε κατά κύριο λόγο η συντηρητική τάση. Με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917, η δημοτική αναγνωρίστηκε ως μητρική γλώσσα και εισήχθη στις πρώτες τρεις τάξεις του δημοτικού σχολείου. Τις επόμενες δεκαετίες, ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός συνδέθηκε με το προοδευτικό κίνημα. Ανάλογα με τον ιδεολογικό προσανατολισμό των

⁴¹ «Η μετάδοσις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν ἀκολουθήσετε τὴν καλὴν μέθοδον, εἶναι ἀληθινὴ μετακένωσις ἀπὸ τὰ κοφίνια τῶν ἄλλογενῶν εἰς τὰ κοφίνια τῶν Ἑλλήνων, καὶ κατ' ἄλλο δὲν διαφέρει πλὴν ὅτι γεμίζομεν ταῦτα, χωρὶς νὰ εὐκαιρώσωμεν (=ἀδειάσωμεν) ἐκεῖνα» (Καραγεώργος, 1984:48).

κυβερνήσεων, ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός γνώρισε πολλές αναστολές, οπισθοδρομήσεις, νέες κατακτήσεις και εσωτερικές κρίσεις (Πολίτης, 1999).

Το 1908, κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, ο ακαδημαϊκός Γεώργιος Μιστριώτης χαρακτήρισε την καθαρεύουσα «εθνική ημών γλώσσα» και υποστήριξε ότι διέθετε δύναμη «αποκρουστική των ξένων λέξεων και γλωσσικών τύπων». Αντίθετα, η «των χυδαϊστών γλώσσα» επέτρεπε να εισέρχονται στη γλώσσα «αλλότρια στοιχεία, ως ο πηλός και ο βόρβορος». Οι διατυπώσεις αυτές έδειχναν ότι πίσω από τις γλωσσικές αντιπαραθέσεις κρύβονταν ιδεολογικές και εθνικές συγκρούσεις, οι οποίες εκδηλώθηκαν αργότερα στον εθνικό διχασμό.

Το 1917, ο Χατζιδάκις άσκησε έντονη κριτική στο αναγνωστικό της τρίτης δημοτικού του Ζαχαρία Παπαντωνίου, γιατί πίστευε ότι ο τρόπος ζωής που παρουσίαζε ταίριαζε περισσότερο στον αντιαστικό προσανατολισμό του δημοτικισμού και αποσιωπούσε τα ιδανικά της πατρίδας, της οικογένειας και της θρησκείας. Θεωρούσε ότι ο τρόπος ζωής που προβαλλόταν στο αναγνωστικό ήταν περισσότερο συγγενής προς τις αντιλήψεις των «σοβιέτ».⁴² Τελικά, αν και το 1921 το βιβλίο αποσύρθηκε, ο δημοτικισμός ταυτίστηκε ιδίως από τους συντηρητικούς κύκλους με τον «βενιζελισμό» και τον κομμουνισμό (Mackridge, 2022: 346).

Αντίστοιχες προσπάθειες έγιναν στον τομέα της ορθογραφίας με στόχο την απλοποίηση. Το 1941, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης με τη *Γραμματική της Νέας Ελληνικής*, προσπάθησε να εισαγάγει πιο εύχρηστους κανόνες στην ορθογραφία και τη σύνταξη με σκοπό τα λαϊκά στρώματα να αποκτήσουν ευκολότερη πρόσβαση στην εκπαίδευση. Η προσπάθεια αυτή, όμως, συνάντησε αντιδράσεις (Πολίτης, 1999). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η γλώσσα στην Ελλάδα, μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, αποτέλεσε πεδίο κοινωνικών διακρίσεων. Ακριβέστερα, η γλωσσική μορφή που διαμορφώθηκε και καθιερώθηκε ως επίσημη, η καθαρεύουσα, συνέβαλε στη δημιουργία κοινωνικών διαφοροποιήσεων και προκάλεσε έντονες έριδες ανάμεσα σε ομάδες διανοουμένων (Τοράκη, 2011).

Το Γλωσσικό Ζήτημα έχει, επομένως, σαφείς πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Η δημοτική γλώσσα και οι αντίστοιχες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ευνοήθηκαν συχνότερα από κυβερνήσεις με φιλελεύθερο ή εκσυγχρονιστικό προσανατολισμό. Αντίθετα, το συντηρητικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά ευνόησε

⁴² Το συγκεκριμένο αναγνωστικό περιείχε σκηνές από επίσκεψη σε μοναστήρι και σε εκκλησία (Mackridge, 2022: 404, υποσημ. 947).

περισσότερο την καθαρεύουσα και η δημοτική παραγκωνίστηκε κατά τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, η οποία εγκαθιδρύθηκε το 1936 (Πολίτης, 1999: 12).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2:

Εκπρόσωποι των γλωσσικών τάσεων και η συμβολή τους

2.1 Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται σε αντιπροσωπευτικές προσωπικότητες των βασικών γλωσσικών τάσεων του Γλωσσικού Ζητήματος, με στόχο όχι μια απλή βιογραφική παρουσίαση, αλλά την ανάδειξη της ιδεολογικής τους τοποθέτησης και της συμβολής τους στη διαμόρφωση της γλωσσικής αντιπαράθεσης. Η εξέταση των προσώπων αυτών επιτρέπει την κατανόηση των θεωρητικών και ιδεολογικών βάσεων πάνω στις οποίες αναπτύχθηκαν τα διαφορετικά γλωσσικά ρεύματα.

2.2 Κύριοι εκπρόσωποι και γλωσσικές θέσεις

2.2.1 Εκπρόσωποι της αρχαϊζουσας τάσης και της καθαρεύουσας

Οι εκπρόσωποι της αρχαϊστικής τάσης συνέδεσαν τη χρήση της αρχαϊζουσας γλώσσας με την πνευματική καλλιέργεια και την πολιτιστική αναγέννηση του νεότερου ελληνισμού. Θεωρούσαν ότι η αρχαία γλώσσα διέθετε το απαραίτητο κύρος και την απαιτούμενη εκφραστική δυνατότητα για την απόδοση αφηρημένων εννοιών στον φιλοσοφικό και επιστημονικό λόγο.

Στον χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού διατυπώθηκαν σημαντικές αρχαϊστικές και αρχαιοπρεπείς γλωσσικές θέσεις, οι οποίες όμως δεν συγκροτούσαν ενιαία πρόταση απέναντι στο Γλωσσικό Ζήτημα. Ορισμένοι λόγιοι υποστήριζαν με αυστηρότερη προσήλωση την επιστροφή στην αρχαία ελληνική, ενώ άλλοι αποδέχονταν τη χρήση μιας λόγιας, καθαρισμένης μορφής της νεότερης ελληνικής. Η καθαρεύουσα, με τον συχνά ψυχρό, απρόσωπο και άκαμπτο χαρακτήρα της, λειτούργησε ως συμβιβαστική αλλά και προβληματική λύση ανάμεσα στην αρχαϊζουσα γλωσσική παράδοση και τη ζωντανή ομιλούμενη γλώσσα. Αντίστοιχα, η δημοτική, λόγω του έντονου συναισθηματικού φορτίου και της συγκεκριμένης παραστατικότητας του λεξιλογίου, δυσκολεύτηκε να εκφράσει με καθαρότητα την απρόσωπη επιστημονική σκέψη (Ανδριώτης, 1944).

Βασικός εκφραστής της αρχαϊστικής τάσης υπήρξε ο Νεόφυτος Δούκας, ο οποίος εργάστηκε για τη διδασκαλία των επιστημών, τη διάδοση της πνευματικής κληρονομιάς των προγόνων και την έκδοση βιβλίων (Γεδεών, 1999: 249). Εκπρόσωπος του αυστηρού αρχαϊσμού του 19ου αιώνα υπήρξε ο Παναγιώτης Σούτσος, ο οποίος διακήρυξε ότι «η γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων και ημών των νεωτέρων έσεται μία και η αυτή.⁴³»

Τις απόψεις αυτές για μια λόγια μορφή της ελληνικής γλώσσας συμμερίστηκε και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο οποίος άσκησε κριτική στη γλώσσα του εθνικού ύμνου του Διονυσίου Σολωμού. Κεντρική μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού υπήρξε ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο οποίος θεωρούσε ότι η αρχαία ελληνική ήταν η καταλληλότερη γλώσσα για τη διατύπωση φιλοσοφικών και επιστημονικών εννοιών. Στις ομιλίες του, όμως, προτιμούσε μια απλούστερη γλωσσική μορφή (Χαραλαμπίκης, 2019: 35).

Πολλοί αρχαϊστές συνήθιζαν να χρησιμοποιούν διαφορετικές γλωσσικές ποικιλίες⁴⁴ ανάλογα με την περίπτωση. Κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα οι λόγιοι αντιλαμβάνονταν ότι για διαφορετικά θέματα έπρεπε να χρησιμοποιούν το κατάλληλο ύφος. Ένα από τα κεντρικά ερωτήματα της συζήτησης ήταν κατά πόσον η νεότερη ελληνική γλώσσα μπορούσε να αποδώσει τα νοήματα με επάρκεια σε φιλοσοφικά και επιστημονικά κείμενα ή αυτή τη δυνατότητα τη διέθετε μόνο η αρχαία ελληνική. Παράλληλα, εξεταζόταν αν η νεότερη ελληνική μπορούσε να λειτουργήσει ως γλώσσα της παιδείας και της διοίκησης (Mackridge, 2022: 116).

Αφορμή για μια ευρύτερη συζήτηση σχετικά με το θέμα δόθηκε το 1766, όταν ο Βούλγαρης εξέδωσε τη «Λογική» του. Στον πρόλογο υποστήριζε ότι η χρήση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας ήταν κατάλληλη για τη μελέτη της φιλοσοφίας⁴⁵. Η θέση αυτή, σε συνδυασμό με το κύρος του Βούλγαρη, έδωσε την αφορμή να ανοίξει ένας ευρύτερος δημόσιος διάλογος για το Γλωσσικό Ζήτημα. Ο Βούλγαρης, σε αυτό το βιβλίο, αποδοκίμασε ανοιχτά την κοινή ομιλούμενη ως ακατάλληλη για τον

⁴³ Ο Παναγιώτης Σούτσος διατύπωσε τη θέση αυτή στο έργο του «Η νέα Σχολή του γραφομένου λόγου ή ανάστασις της αρχαίας Ελληνικής γλώσσης εννοουμένης υπό πάντων» (1853· αναφέρεται στον Χαραλαμπίκη, 2019).

⁴⁴ Οι ποικιλίες αυτές περιλάμβαναν την αρχαία ελληνική, μια εξαρχαϊσμένη ποικιλία της νέας ελληνικής ή, σε ανεπίσημες περιστάσεις, μια μορφή της καθομιλουμένης.

⁴⁵ «εκσυρικτέον ... τα χυδαιστί φιλοσοφείν επαγγελλόμενα βιβλιδάρια» («Χυδαϊστί» θεωρεί οποιαδήποτε άλλη μορφή εκτός από την αρχαία ελληνική μορφή.)

επιστημονικό και εκπαιδευτικό λόγο⁴⁶ (Μπαμπινιώτης, 2002). Θεωρούσε, επομένως, ότι η αρχαία ελληνική γλώσσα ήταν επαρκώς επεξεργασμένη, ώστε να αποδώσει τις λεπτές αποχρώσεις του φιλοσοφικού λόγου. Στην πραγματικότητα, αυτή η γλωσσική διαμάχη ξεκίνησε από το ερώτημα ποια είναι η ενδεικνυόμενη γλωσσική ποικιλία για τη φιλοσοφία. Το πρόβλημα που δημιουργούσε η άποψη αυτή ήταν ότι οι μορφωμένοι Έλληνες γνώριζαν την αρχαία ελληνική γλώσσα και επομένως η επιλογή μιας αρχαϊζουσας μορφής περιόριζε στην πράξη το αναγνωστικό κοινό τέτοιων κειμένων σε όσους διέθεταν υψηλό επίπεδο γλωσσικής και παιδευτικής κατάρτισης. Γι' αυτό και ο Βούλγαρης απευθυνόταν σε αυτούς γράφοντας σε μια μορφή που προσέγγιζε την αρχαία (Mackridge, 2022:116, 119).

Συνολικά, ο Βούλγαρης κινήθηκε ανάμεσα στον φωτισμένο συντηρητικό και στον συντηρητικό διαφωτιστή. Έδωσε σε παραδοσιακές θέσεις εκσυγχρονισμένο νόημα και ταυτόχρονα αποδυνάμωσε ρηξικέλευθες θέσεις, αν και φαινομενικά έδειχνε να τις αποδέχεται. Υποστήριζε την απελευθέρωση της νεότερης σκέψης από τον σχολαστικό αριστοτελισμό, αλλά δεν έφτασε στο σημείο να ταυτίσει τη φιλοσοφία με την πειραματική φιλοσοφία των δυτικοευρωπαίων διαφωτιστών. Ο Βούλγαρης ενσάρκωνε τον συνδυασμό της μετρημένης ανανέωσης του περιεχομένου και της εμμονής στην παραδοσιακή μορφή τόσο στο συντηρητικό περιεχόμενο του έργου του όσο και στη γλωσσική μορφή του (Κονδύλης, 1998:20, 43).

Αυτό εξηγεί γιατί σε άλλου είδους κείμενα χρησιμοποιούσε απλούστερες ή περισσότερο προσαρμοσμένες μορφές της γλώσσας, όπως φαίνεται σε μία ανοιχτή επιστολή του προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, το 1752, στην οποία χρησιμοποίησε μια καθαρισμένη μορφή της καθομιλουμένης. Στη διασκευή του «Μέμνονος» έγραψε σε μια μορφή γλώσσας με στοιχεία της καθομιλουμένης, στην οποία συνυπάρχουν ιταλικές και τουρκικές λέξεις. Με τον τρόπο αυτό, η γλωσσική του πρακτική προσαρμοζόταν στις επικοινωνιακές απαιτήσεις κάθε περίπτωσης. Δεν προέκρινε, όμως, τη νέα ελληνική, γιατί θεωρούσε ότι ήταν εκφραστικά ανεπαρκής για τον αφηρημένο λόγο. Ο συνδυασμός των εκφραστικών και αισθητικών του αντιλήψεων

⁴⁶ Την αποδοκιμασία του γλωσσικού χυδαϊσμού και, ειδικότερα, του «χυδαϊστί φιλοσοφείν» τη διατυπώνει το 1768, στην περίφημη «Λογική» του, γραμμένη αρχαϊστί στη Λιψία. Γράφει: «Πρὸ πάντων τοιγαροῦν μὴ κομιδῇ ξένον ὄντα καὶ ἀδαῆ τοῦ Ἑλλήνος λόγου ἦκειν ἀξιώ τὸν φιλοσοφῆσαντα, ἀλλ' ἐκ τῆς γραμματικῆς (ἥτοι τῆς ἀρχαίας) καὶ τῆς ἄλλης ἐγκυκλίου τῶν μαθημάτων τριβῆς ἱκανῶς συγκεκροτημένον... Τοῖς γὰρ ἐν ὕφει χυδαίῳ παρενυφασμένοις ἐγκομβούμενοι φιλοσοφικοῖς λεξιδίοις, αὐτοῦ μονονουχὶ τοῦ τῆς γνώσεως ὕψους τῇ κεφαλῇ ψαύειν ἐοίκασι καὶ φιλοσοφοῦντες ἀπαιδεύτως ἀνοηταίνουσι νεανικῶς. Ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαῖστί φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλίαρια, τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ὡς οἶόν τε ἐπιμελουμένους, ἢ ἄνευ οὐδὲν τῶν πάλαι πεφιλοσοφηκότων ἐστὶν ἀπόνασθαι» (Μπαμπινιώτης, 2002: 172).

περί γλώσσας έδωσε μια σειρά από επιχειρήματα για την ακαταλληλότητα της δημώδους γλώσσας στον γραπτό λόγο (Mackridge, 2022).

Άλλος ένας εκπρόσωπος της αρχαϊστικής τάσης υπήρξε ο Παναγιώτης Κοδρικάς. Ανήκε στον φαναριώτικο κύκλο και ήταν αριστοκρατικών καταβολών. Πίστευε ότι η υποδούλωση του έθνους από τους Οθωμανούς ήταν το κυριότερο εμπόδιο για την εξέλιξη της γλώσσας (Χαραλαμπίκης, 2019:56). Θεωρούσε ότι η σκλαβιά είχε οδηγήσει τους υπόδουλους Έλληνες στην υιοθέτηση ξένων τρόπων χρήσης της γλώσσας.⁴⁷ Υποστήριζε τη λόγια γλωσσική παράδοση που συνδεόταν με το Πατριαρχείο και τους φαναριώτικους κύκλους.

Ο Κοδρικάς έζησε στο Παρίσι και είχε επηρεαστεί από τον Διαφωτισμό. Θεωρούσε όμως ότι το καταλληλότερο γλωσσικό όργανο του έθνους ήταν η επίσημη γλώσσα του Πατριαρχείου και του κύκλου των Φαναριωτών. Δεν ήθελε την ανατροπή των αρχών του Διαφωτισμού, αλλά τον περιορισμό των επιπτώσεών τους στην έννομη τάξη και στην καθαρότητα των ορθόδοξων παραδόσεων (Κιτρομηλίδης, 1999:445).

Ο Κοδρικάς το 1794 μετέφρασε το έργο «Ομιλίες περί πληθύος κόσμων» του Fontenelle.⁴⁸ Μεταφράζοντάς το στα ελληνικά προσπάθησε να αποδώσει το αστρονομικό περιεχόμενο σε περισσότερο εκλαϊκευμένη γλώσσα και να το καταστήσει προσιτό στο ελληνικό κοινό (Κιτρομηλίδης, 1999: 285). Στο έργο αυτό ο Κοδρικάς υποστήριξε τον διαχωρισμό της θεολογίας από την επιστήμη και την ελευθερία της δεύτερης να καταλήγει σε συμπεράσματα ανεξάρτητα από τη θεολογία (Κονδύλης, 1998: 117). Εκτός από τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις, έλαβε ενεργό ρόλο στον γλωσσικό προβληματισμό της εποχής του και ήλθε σε σφοδρή αντιπαράθεση με τις γλωσσικές επιλογές του Κοραή (Χαραλαμπίκης, 2019: 57).

Εκπρόσωπος της αρχαϊζουσας τάσης ήταν επίσης ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, ο οποίος τη δεκαετία του 1810 αγωνίστηκε για την ανανέωση της παιδείας στη Σμύρνη. Όταν, όμως, το 1834 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Ελλάδα διακρίθηκε για τη μαχητικότητά του εναντίον ορισμένων εκδοχών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τις οποίες θεωρούσε επικίνδυνες για την εκκλησιαστική παράδοση.

⁴⁷ «Προήλθε το τερατώδες εκείνο κράμα της λεγόμενης Ρωμαϊκής γλώσσας» (Mackridge, 2022: 126).

⁴⁸ Το 1794 μετέφρασε το έργο του Bernard le Bovier de Fontenelle (1657-1757), *Entretiens sur la pluralité des mondes* (1686), Συνομιλίες για την πολλαπλότητα των κόσμων, θέτοντας το βασανιστικό ερώτημα (σ. XIX): «Με μίαν τοιαύτην διεφθαρμένην Γλώσσαν όπου μόλις ευπορεί τας προς δήλωσιν των πλέον τετριμμένων ιδεών λέξεις, και εκείνας τας πλείω ξένας, και ούτε καν προσοικειωμένας, πώς ημπορεί τινάς να μεταφράση βιβλία επιστημονικά, να εκφράση ιδέας ευγενικάς και να εκθέση αρχάς συστηματικάς, δόξας πολιτικάς, ή θεωρίας ηθικάς; Ένα χάος πανταχόθεν τον περικαλύπτει».

Έτσι, αναδείχθηκε σε υπερασπιστή της «αλώβητης ορθόδοξης παράδοσης» (Κιτρομηλίδης, 1999: 476).

2.2.2 Εκπρόσωποι της δημοτικιστικής τάσης

Ο δημοτικισμός διαμορφώθηκε ως γλωσσικό και ιδεολογικό ρεύμα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20^{ού}. Η κυρίαρχη θέση του ρεύματος ήταν ότι η δημοτική γλώσσα ήταν το καταλληλότερο εργαλείο για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, την ανασυγκρότηση της παιδείας και την ανάπτυξη του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού. Οι εκπρόσωποι αυτής της τάσης υποστήριζαν ότι η ζωντανή γλώσσα του λαού αποτελούσε την αυθεντική βάση για την πνευματική και κοινωνική ζωή του νεότερου ελληνισμού, ενώ η νομιμοποίησή της προερχόταν από τη συλλογική χρήση των ομιλητών της.

Το ρεύμα αυτό εμφάνισε μια εσωτερική ποικιλομορφία ως προς τον βαθμό ριζοσπαστικότητας και τους στόχους του. Στους πρώιμους υποστηρικτές της δημοτικής κατατάσσεται ο Ρήγας Βελεστινλής ή Φεραίος (1757-1798). Επηρεάστηκε από τον ελληνισμό της Αυστροουγγαρίας που «ήτο φορεὺς τῆς «δημοτικῆς» ἢ «λαϊκῆς» παραδόσεως τοῦ Ἑθνους» (Πανταζόπουλος, 1998:25). Έγραφε επομένως σε απλή γλώσσα με νεολογισμούς και συνέδεσε τη γλωσσική επιλογή με το αίτημα της εθνικής αναγέννησης.

Σε παρόμοιο ιδεολογικό και γλωσσικό πλαίσιο κινήθηκε και ο Διονύσιος Σολωμός (Χαραλαμπάκης, 2019:37). Στο έργο του «Διάλογος» συνέδεσε την εθνική αναγέννηση με την καλλιέργεια της ζωντανής γλώσσας και εστίασε περισσότερο στην επεξεργασία και στον γλωσσικό πλούτο της δημοτικής (Πολίτης, 1999: 100). Αναζήτησε το πνευματικό βάθος και την αισθητική αξία της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας. Τέλος, αναγνώρισε τη δυνατότητα εμπλουτισμού της δημοτικής με λόγιες λέξεις που είχαν ήδη καθιερωθεί από την καθημερινή χρήση του λαού (Χαραλαμπάκης, 2019: 39).

Παράλληλα, ο Αθανάσιος Ψαλίδας θεωρούσε τη μητρική γλώσσα «δεύτερη φύση του ανθρώπου»⁴⁹. Αποδοκίμαζε τη γλωσσική υψιπέτεια του Βούλγαρη και

⁴⁹ Ο Ψαλίδας πιστεύει ότι «ο κόσμος θέλει το κοινόν ύφος του Ρήγα, του Χριστόπουλου και άλλων παρομοίων και όχι το μιξοσόλοικον, το ανόητον και τραγελαφικόν» υπονοώντας τη γλώσσα του Κοραή (Χαραλαμπάκης, 2019: 39).

ειρωνευόταν τους υποστηρικτές του ότι ήταν «διδασκαλάκια, όσα ευγενίζουν» και ότι «κομπάζουν θέλοντες να ονομάζονται Φιλόσοφοι οι ανόητοι δια τα λεξίδια οι λεξιθήραι» (Κονδύλης, 1998: 37). Άλλοι υποστηρικτές της δημόδους επιδίωκαν την καθιέρωση της λαϊκής γλώσσας στον γραπτό λόγο και υποστήριζαν τη χρήση φωνητικής ορθογραφίας (Χαραλαμπάκης, 2019: 38). Ο Ιωάννης Βηλαράς υποστήριζε ότι η ορθογραφία έπρεπε να αναπαριστά πιστά την προφορά της γλώσσας και, συνεπώς, να καταργηθεί η ιστορική ορθογραφία. Και οι δύο πρότειναν τη σύνταξη των «κειμένων μέσα στον ιδιάζοντα γλωσσικό χρωματισμό του κάθε τόπου» (Δημαράς, 1998: 64).

Ο Δημήτριος Καταρτζής (1730-1807) υπήρξε σημαντικός εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και υποστήριξε τη χρήση της «ρωμαίικης», δηλαδή της φυσικής γλώσσας του λαού, την οποία επιχείρησε να περιγράψει και να θεμελιώσει στη «Γραμματική της ρωμαίικης γλώσσας» που συνέγραψε το 1788 (Χαραλαμπάκης, 2019: 35).

Αρχικά, έως το 1791, οι γλωσσικές του επιλογές κινούνταν κοντά στους λόγιους φαναριώτικους κύκλους, ενώ οι ιδεολογικές του θέσεις συνδέονταν ακόμη με τον πεφωτισμένο δεσποτισμό. Αργότερα, όμως, αναθεώρησε τη στάση του και τάχθηκε εναντίον της αποκλειστικής κυριαρχίας της λόγιας γλώσσας, την οποία θεωρούσε ανεπαρκή για τη μετάδοση νέων εννοιών στον λαό. Στο πλαίσιο αυτό, διαμόρφωσε μια γλωσσική πρόταση βασισμένη στην «κοινή λαλιά». Το 1791, εγκατέλειψε τις ιδέες του για τη γλώσσα και πλησίασε στον γλωσσικό καθαρισμό (Δημαράς, 1998, σ. 249).

Ο Καταρτζής υποστήριξε τον γλωσσικό δανεισμό καθώς και τον εμπλουτισμό της νέας ελληνικής με στοιχεία της αρχαίας.⁵⁰ Πίστευε ότι η δημοτική θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ως γλωσσικό όργανο, αν ενσωμάτωνε τα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής που διατηρούνταν στη νεότερη γλωσσική χρήση. Η αντίληψη αυτή τον έφερε σε αντίθεση με τη γραμματική διδασκαλία που είχε ως πρότυπο την αρχαία ελληνική (Δημαράς, 1998: 95).

Ο Καταρτζής έγραψε στην καθομιλουμένη γλώσσα με έναν τρόπο αρκετά ιδιότυπο και προσωπικό, ο οποίος αντανakλούσε το ιδίωμα των κύκλων της

⁵⁰ «Μ' όλον τούτο στα καινούργια πράγματα που ευρέθηκαν κι εφευρέθηκαν σήμερα στις επιστήμεις και τέχναις, δε μας φτάνουν όσο πολλαίς λέξαις και σφετερίσουμε γραμματικώς από τα ελληνικά· όθεν απαραίτητως πρέπει προς ώρας να πολιτογραφήσουμ' ομοίως πολλαίς άλλαις από τα ευρωπαϊκά και ασιατικά έθνη» (Δημαράς, 1998: 73-74).

Κωνσταντινούπολης⁵¹. Το ενδιαφέρον του στρεφόταν στην εξύψωση του πνευματικού επιπέδου του λαού, γεγονός που σχετίζεται με την προτίμησή του στην ομιλούμενη γλώσσα. Στράφηκε, όμως, σε πιο μετριοπαθείς επιλογές, καθώς οι γλωσσικές του απόψεις είχαν συναντήσει αντιδράσεις από τους λόγιους της εποχής (Vitti, 1987).

Συνοδοιοφόρος του ήταν ο Δανιήλ Φιλιππίδης (1755-1832), που υποστήριξε την ιδέα της καθιέρωσης μιας διεθνικής γλώσσας (Δημαράς, 1998: 65). Προσέγγισε τη γλώσσα με εμπειρικό και μεθοδικό τρόπο, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στην παρατήρηση της ομιλούμενης χρήσης. Υποστήριζε ότι η γλώσσα δεν πρέπει να μελετάται πρόχειρα ή με βάση αυθαίρετες ιδέες, αλλά να εξετάζεται συστηματικά, με βάση κανόνες, παρατήρηση και αποδείξεις. Η βάση της γλωσσικής μελέτης είναι η ομιλούμενη γλώσσα, όχι μόνο η λόγια ή η τεχνητά κατασκευασμένη μορφή της. Ανάφερε χαρακτηριστικά: «ή παρατήρησις τῶν λέξεων τῆς ὠμιλημένης... γλώσσης... εἶναι ἡ μεταφυσικὴ τῆς γλώσσης. Ναί, ἡ μεταφυσικὴ· ἐπειδὴ κάθε τέχνη, κάθε ἐπιστήμη ἔχει τὴν μεταφυσικὴν της, καὶ ἐκεῖνος βαδίζει με μεγάλα βήματα εἰς ὅποιον μᾶθησιν, ἐκεῖνος ὅπου φωτίζεται εἰς τὸν δρόμον τοῦ ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴν» (Κονδύλης, 1998: 53).

Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και ο Αθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847), ο οποίος σπούδασε στην Πάντοβα και επηρεάστηκε από την ανεπιτήδευτη ποιητική της ιταλικής λογοτεχνίας. Προσπάθησε να μεταφέρει στην ελληνική ποίηση αυτή την αφέλεια και τη μίμηση της ζωντανής, καθημερινής έκφρασης που είχε επικρατήσει στη Δύση (Vitti, 1988: 151). Σύγκλινε με τον Βηλαρά ως προς την υποστήριξη της ζωντανής ομιλούμενης γλώσσας και συνέγραψε τη «Γραμματικὴ της Αιολοδωρικής, ἡτοι της ομιλουμένης τωρινῆς των Ελλήνων γλώσσας».

Το 1805, υποστήριξε την επικράτηση της ζωντανής γλώσσας στον γραπτό λόγο. Η γλωσσική του θεωρία στηρίχθηκε στην αιολοδωρική θεωρία για την προέλευση της νεοελληνικής (η οποία απορρίφθηκε αργότερα από τις γλωσσολογικές μελέτες του Γ. Χατζιδάκι). Υποστήριζε ότι η νέα ελληνική αποτελεί τη φυσική συνέχεια της ελληνιστικής κοινής και της βυζαντινής γλώσσας. Όπως ο Ρήγας, ο Βηλαράς και ο Ψαλίδας, ο Χριστόπουλος υποστήριξε τη χρήση της δημόδους στον γραπτό λόγο, αν και οι γλωσσικές συγκυρίες ήταν αντίξοες, καθώς η αρχαϊζουσα και η λόγια γλώσσα

⁵¹ «Κανείς δεν ἔχ' ἐξουσίαν νὰ δώσῃ σὲ μιὰ λέξη τὸ πάθος οὐδὲν ἔχ' αὐτὴ στο στόμα τοῦ λαοῦ». Τη φράση αὐτή θὰ ἐπιβεβαιώσῃ αργότερα ὁ Κοραΐς. «Ἡ γλῶσσα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἀναπαλοτρίωτα τοῦ ἔθνους κτήματα. Ἀπὸ τὸ κτήμα τούτο μετέχουν ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἔθνους με δημοκρατικὴν νὰ εἰπῶ οὕτως ἰσότητα» (Δημαράς, 1998: 64).

κυριαρχούσαν στην εκπαίδευση και στον επίσημο γραπτό λόγο (Χαραλαμπίδης, 2019:39).

Υποστηρικτής της δημοτικής υπήρξε και ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943). Τη θεωρούσε όργανο εθνικής και πνευματικής αναγέννησης. Μέσα από σατιρικούς στίχους και θέματα από τη ζωή του λαού ασκούσε κριτική στη χρήση της καθαρεύουσας στον χώρο της λογοτεχνίας (Πολίτης, 1999:186). Το έργο του συχνά αντλούσε στοιχεία από τα λόγια και δημώδη κείμενα της βυζαντινής παράδοσης⁵². Παράλληλα, με μαχητικά άρθρα υποστήριζε την καθιέρωση της δημοτικής (Πολίτης, 1999:196,199).

Ο Εμμανουήλ Ροΐδης (1836-1904) υπήρξε κι αυτός από τους πρώτους που αποδέχτηκαν θετικά «*Το ταξίδι μου*» του Ψυχάρη και υποστήριξαν τη χρήση της δημοτικής. Οι απόψεις αυτές δεν τον απέτρεψαν από το να χρησιμοποιήσει την καθαρεύουσα σε ορισμένα του κείμενα, όπως στη γλωσσική μελέτη του «*Τα Είδωλα*» (Πολίτης, 1998:186). Σημαντική επίσης ήταν η προσφορά στην καθιέρωση της δημοτικής του Αλέξανδρου Πάλλη, ο οποίος με τη μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική, συνδέθηκε με τα «Ευαγγελικά» του 1901⁵³.

Στους κύριους εκπροσώπους του οργανωμένου δημοτικισμού κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα εντάσσονται ο Ιωάννης Ψυχάρης⁵⁴ και ο Αργύρης Εφταλιώτης, συνεργάτης του Ψυχάρη και ένθερμος υποστηρικτής της δημοτικής στον χώρο της λογοτεχνίας. Οι γλωσσικές και ιδεολογικές τους θέσεις θα εξεταστούν αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

2.3 Τα βασικά έργα των αρχαϊστών και των δημοτικιστών και η συμβολή τους στη διαμόρφωση του Γλωσσικού Ζητήματος

Η συμβολή των αρχαϊστών και των δημοτικιστών υπήρξε καθοριστική στη διαμόρφωση του Γλωσσικού Ζητήματος. Άλλοι υποστήριξαν την επιστροφή σε μια

⁵²Βλ. το έπος του Διγενή Ακρίτα και τον Ερωτόκριτο.

⁵³Η πολιτικοποίηση αυτή κορυφώθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα με γεγονότα όπως τα Ευαγγελικά (1901) και τα Ορεσטיακά (1903). Τα πρώτα συνδέονται με τη μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική από τον Αλέξανδρο Πάλλη και προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις εκκλησιαστικών και πανεπιστημιακών κύκλων, οδηγώντας σε βίαιες συγκρούσεις με νεκρούς και τραυματίες. Τα δεύτερα σχετίζονται με την παράσταση της Ορέστειας του Αισχύλος σε δημοτική μετάφραση, προκαλώντας αντιδράσεις φοιτητών και αρχαϊστών και καταλήγοντας επίσης σε επεισόδια. Τα γεγονότα αυτά ανέδειξαν με εμφαντικό τρόπο ότι το ζήτημα της γλώσσας υπερέβαινε τα όρια της φιλολογίας και αφορούσε το σύνολο της κοινωνίας.

⁵⁴ Στο έργο του «*Το ταξίδι μου*» (1888) γράφει το μανιφέστο του δημοτικισμού.

αρχαΐζουσα μορφή της ελληνικής γλώσσας, άλλοι διακήρυξαν τη μέση οδό και κάποιοι κατέληξαν σε μια ριζοσπαστικότερη μορφή δημοτικισμού, της λεγόμενης «μαλλιαρής». Οι περισσότερες γλωσσικές τάσεις συνέκλιναν στον καθαρισμό της ελληνικής από τις ξένες λέξεις, κυρίως τα τουρκικά και ιταλικά δάνεια. Αυτή η προσπάθεια εντάσσεται στον συνεχή αγώνα του ελληνικού έθνους για πολιτισμική αυτοσυνειδησία και γλωσσική αυτονόμηση.

Η πρόταση της καθαρεύουσας, αν και προσπάθησε να δώσει λύση στο αδιέξοδο, δεν απέκτησε πάντοτε ενιαία και απολύτως σταθερή μορφή ως αυτόνομη γλωσσική ποικιλία. Επειδή εξαρτιόταν από τον συνδυασμό στοιχείων της αρχαίας και της προφορικής γλώσσας, δεν διέθετε ένα δικό της σταθερό σύστημα κανόνων. Αντίθετα, η δημοτική συστηματοποιήθηκε σταδιακά με τη συμβολή τόσο γλωσσολόγων όσο και λογοτεχνών.

Η διαμόρφωση της σύγχρονης γλώσσας αποτελεί προϊόν αυτής της ιστορικής διεκυστίνδας. Είναι αδύνατο στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας να παρουσιαστούν τα έργα και οι προσωπικότητες όλων όσοι συνέβαλαν στη διαμόρφωση και εξέλιξη του Γλωσσικού Ζητήματος. Γι' αυτό για την οικονομία της διπλωματικής εργασίας θα γίνει επιλεκτική αναφορά στα σημαντικότερα πρόσωπα και έργα.

Ο πρώτος Έλληνας λόγιος που επιδόθηκε στη μελέτη της δημοτικής είναι ο προαναφερθείς Νικόλαος Σοφιανός από την Κέρκυρα. Επηρεάστηκε από το κλίμα της αναγέννησης στη Ρώμη και τη Βενετία και συνέγραψε μία από τις πρώιμες γραμματικές της ελληνικής γλώσσας στη «κοινή γλώσσα»,⁵⁵ η οποία περιλαμβάνει επιχειρήματα⁵⁶ που υποστήριζαν τη χρήση της. Αυτό το έργο που είναι προορισμένο για τα ελληνόπουλα και δεν κατόρθωσε ή δεν έκρινε σκόπιμο να το τυπώσει, μιλούσε για την ομορφιά της δημοτικής και την ισοτιμία της με την αρχαία. Αναφέρεται στην κατάπτωση των συμπατριωτών του η οποία πρέπει να καταπολεμηθεί με την επιστροφή στους κλασικούς συγγραφείς, αφού μόνο με αυτόν τον τρόπο «ήθελεν διορθωθεί το

⁵⁵ Στη γλώσσα της προφορικής ομιλίας των απλών ανθρώπων (Μπαμπινιώτης, 2002:169).

⁵⁶ «[Θα μπορούν να μαθαίνουν οι νέοι] εις τέτοιαν γλώσσαν κοινήν, όπου και οι γυναίκες σχεδόν να την γρυκούν [!]: ότι και διά τούτο οι νέοι θέλουν αφήσει να μηδέν σπουδάζουν 'ς τα μαθήματα τα ελληνικά, αλλά μάλιστα τούτη θέλει είσται αρχή καλή να παρακινήθουν και να πάρουν πόθον να μάθουν εκείνα πούναι βαθύτερα και ποχθίζονται με μεγάλην σπουδήν [...] Λέγω να γράφει ορθά και να συντάσσει τα λόγια του με τέχνην Γραμματικήν κατά την κοινήν συνήθειαν [...] όλα τα θέλομεν δώσει εις τούτην την χυδαίαν και κοινήν γλώσσαν [...] διότι οι επιστήμαις μαθαίνονται όχι μόνον με την ελληνικήν γλώσσαν [διάβαζε «αρχαία» ελληνική γλώσσα], αμή και με πάσαν άλλην γλώσσαν όπου νάν' ανάμεσα 'ς τους ανθρώπους, καλά και άν ήτον η βαρβαρότερη του κόσμου, τόσο μάλλον η ειδική μας ομιλία, η κοινή λέγω, όποχει τοιαύτην ευταξίαν και αρμονίαν και καλλωπισμόν, όπου, ως εγώ νομίζω, άλλη να μηδέν είναι όπου καν να τής σιμώνει» (Μπαμπινιώτης, 2002:169).

πάθος τούτο της απαιδευσίας, και να γυρίσουν εις το καλόν». Οι μεταφράσεις του έγιναν στην ομιλουμένη, χωρίς να αποσκοπεί, πάντως, στην υποκατάσταση της αρχαίας από τη δημοτική (Vitti, 1988: 60). Ο Σοφιανός με τη χρήση του όρου «πεζεύω»⁵⁷ παρότρυνε και άλλους λόγιους να εκφραστούν σε απλούστερη γλωσσική μορφή. Στην καθομιλουμένη έκανε τη μετάφραση του έργου «Περί παιδων αγωγής» του Πλουτάρχου.

Ήδη από τα μεταβυζαντινά χρόνια ο εκκλησιαστικός δημοτικισμός καλλιεργούσε μια απλούστερη γλώσσα, ώστε να γίνει πιο κατανοητή στα λαϊκά στρώματα. Ακόμη, πολλοί λόγιοι⁵⁸ μέσα από τα έργα τους προώθησαν απλούστερες μορφές της γλώσσας. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονται ο Φραγκίσκος Σκούφος, λόγιος και ιεροκήρυκας του 17ου αιώνα, και ο Ηλίας Μηνιάτης, εκκλησιαστικός ρήτορας των τελών του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, οι οποίοι αποτέλεσαν πρότυπα απλούστερης εκκλησιαστικής γλώσσας.⁵⁹

Ένα κομβικό σημείο στη γλωσσική εξέλιξη είναι η έκδοση του έργου «Γεωγραφία Νεωτερική» του Δανιήλ Φιλιππίδη και του Γρηγορίου Κωνσταντά (1758-1844), το 1791. Σε αυτό το έργο αναδεικνύονταν τα προβλήματα της ελληνικής πραγματικότητας και διατυπώνονταν προτάσεις για την επίλυσή τους (Δημαράς, 1998: 96). Παράλληλα, οι δύο λόγιοι εξέφρασαν τις απόψεις τους για την ελληνική γλώσσα: «τὸ πνεῦμα ἑνὸς ἔθνους δὲν ἡμπορεῖ νὰ τελειοποιῆται, παρὰ ὅταν τελειοποιῇ τὸ ἔθνος τὴ γλῶσσα του. Φλυαρεῖ ἐκεῖνος ὁποῦ λέγει πὼς ἡ φιλοσοφία δὲν πρέπει νὰ συγγίνεται τῇ χύδην καὶ δημῶδει γλῶσση, καὶ δὲν στοχάζεται πὼς ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων, καὶ οἱ ἄλλοι παλαιοὶ φιλόσοφοι εἰς τὴ χύδην καὶ δημῶδη γλῶσσα ὠμιλοῦσαν καὶ ἔγραφαν»⁶⁰ (Φιλιππίδης & Κωνσταντάς, 1791).

⁵⁷ κατεβαίνω από το άλογο , κάνω κάτι πεζό, απλουστεύω(Μπαμπινιώτης,2002: 170).

⁵⁸ Ο Ιωάννης Καρτάνος γράφει τη μετάφραση στη δημώδη της «παλαιά τε και Νέα Διαθηκη» το 1536 και ο Δαμασκηνός Στουδίτης εξέδωσε μια συλλογή ομιλιών σε απλή γλώσσα στο «Θησαυρός» 1558 . Ο Μελέτιος Πηγάς έγραψε πολλούς λόγους σε απλή γλώσσα επίσης καθώς και ο Μάξιμος Μαργούνιος τον 16^ο αι. Ο Μάξιμος Καλλιουπολίτης το 1630 εξέδωσε στη δημοτική τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης καθώς και ο μοναχός Αγάπιος Λάνδος ο Κρης καλλιεργούσε τη δημοτική γλώσσα. Με άνεση και στις δύο μορφές της γλώσσας κινείται ο Γεράσιμος Β΄ Παλλάδας, κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Όταν απευθύνεται στον απλό λαό γράφει στη δημοτική για να «γροικάτε τους λόγους μου όλοι κοινώς και σοφοί και άσοφοι». Ο Φραγκίσκος Σκούφος τον 17^ο αι. έγραψε ουσιαστικά το πρώτο πεζογράφημα στην απλή γλώσσα στο έργο του « Τέχνη Ρητορικής». Την απλή γλώσσα καλλιεργεί και ο Ηλίας Μηνιάτης τον οποίο μιμείται και ο Βικέντιος Δαμοδός 18^{ος} αι. (Χαραλαμπίκης, 2019 :30-32).

⁵⁹ «Ως πατήρ της νεοελληνικής γλώσσης θεωρείται κοινώς ο Κοραής, αλλ' αδικως, διότι ο γραπτός λόγος του σοφού ανδρός ουδέν άλλο κατ' ουσίαν είνε ειμή απομίμησις της δημοτικής γλώσσης, καθ' ον τύπον έδωκαν εις αυτήν και πολλοί μεν άλλοι από της αλώσεως και έφεξης αναφανέντες λόγιοι Έλληνες, μάλιστα δε πάντων οι προεμνημονευθέντες [Μηνιάτης και Σκούφος]» (Βερναρδάκης, 1884, σ. 443, όπως παρατίθεται στον Μπαμπινιώτη, 2002: 171).

⁶⁰ Φιλιππίδης, Δ., & Κωνσταντάς, Γ. (1791) Γεωγραφία Νεωτερική: 86.

Νωρίτερα, το 1759, ο Τιμόθεος Κυριακόπουλος, ιερομόναχος από τη Χίο, εξέδωσε θεολογικό βιβλίο που κατέκρινε την αρχαϊζουσα γλώσσα και επιδοκίμαζε τη χρήση της κοινής ελληνικής. Την ίδια χρονιά, ο Βικέντιος Δαμοδός εξέδωσε ένα από τα πρώιμα επιστημονικά έργα που γράφτηκαν σε απλούστερη γλωσσική μορφή.

Εξέχουσες προσωπικότητες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αναδείχθηκαν ο Ευγένιος Βούλγαρης με το έργο του «Λογική» και ο Ιώσηπος Μοισιόδακας με τη μετάφραση της «*Ηθικής Φιλοσοφίας*» του Ιταλού φιλοσόφου Λουδοβίκου Μουρατόρι. Ο Μοισιόδακας απέδωσε τη μετάφραση σε μια μορφή γλώσσας που προσέγγιζε την απλούστερη καθαρεύουσα. Οι δύο λόγιοι διατύπωσαν διαφορετικές απόψεις για την καταλληλότητα της κοινής γλώσσας σε φιλοσοφικά και επιστημονικά έργα.

Αντίθετος προς τις γλωσσικές επιλογές του Βούλγαρη υπήρξε ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ο οποίος δημοσίευσε τα «*Καλοκινήματα*», έργο στο οποίο ασκούσε κριτική στη «Λογική» του Βούλγαρη. Μετάφρασε έργα του Βολταίρου⁶¹ χωρίς να λογοκρίνει την ελευθεριότητα του μεγάλου διαφωτιστή. Σε σημειώσεις της μετάφρασής του διατυπώνει την άποψή του για τον Βολταίρο ⁶² (Πολίτης, 1999: 98).

Μαθητής του Βούλγαρη υπήρξε ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο οποίος πίστευε ότι το «κοινόν ύφος»⁶³ μπορούσε να εκφράσει με αποτελεσματικότητα τον επιστημονικό λόγο (Χαραλαμπίκης, 2019). Συνειδητά χρησιμοποιούσε τον όρο «ύφος» αντί του όρου «γλώσσα» για να αναφερθεί στην κοινή ελληνική. Με τη διάκριση αυτή υποστήριζε ότι το ενδιάμεσο γλωσσικό βήμα ανάμεσα στη δημώδη και στη λόγια δεν ήταν μια διαφορετική γλώσσα, αλλά μια διαφορετική μορφή της ίδιας γλώσσας⁶⁴. Στα απαιτητικά επιστημονικά του έργα εφάρμοξε μια λογιότερη δημοτική, ένα «υψηλότερο ύφος», διατυπώνοντας θέσεις που σε ορισμένα σημεία μπορούν να συγκριθούν με μεταγενέστερες απόψεις του Κοραή, συμπεριλαμβανομένης και της διόρθωσης της κοινής (Μπαμπινιώτης, 2002:173).

Τη συστηματικότερη θεώρηση της νεότερης ομιλούμενης γλώσσας υπερασπίστηκε αργότερα ο Δημήτριος Καταρτζής με τη «ρωμαίικη» γλώσσα, την προφορική γλώσσα των ελληνόφωνων κύκλων της Κωνσταντινούπολης, στο έργο του «*Γραμματική της ρωμαίικης γλώσσας*» (Χαραλαμπίκης, 2019). Ο Παναγιώτης

⁶¹ «Δοκίμιον ιστορικών και κριτικών περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας».

⁶² «Ο Βολταίρος πάντοτε είναι Βολταίρος, καλά κακοίς συναφύρων εν τοις ευατού πονήμασι, και συγκαταμιγνύς με τα άξια παραδοχής και επαίνου, τα αποστροφής και μέμψεως άξια» (Πολίτης, 1999: 150).

⁶³ Πρόκειται για μια απλούστερη γλώσσα που προσομοιάζει στην καθαρεύουσα και όχι στη χύδην γλώσσα του λαού (Μπαμπινιώτης, 2002: 172).

⁶⁴ Σχετίζεται με τη διάκριση μεταξύ διγλωσσίας και διμορφίας ή διωφίας (Μπαμπινιώτης, 2002: 173).

Κοδρικάς, όμως, θεωρούσε ότι αυτή η προσπάθεια εξέφραζε μόνο την τοπική ιδιόλεκτο των λογίων της Κωνσταντινούπολης και δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως ευρύτερη γλωσσική επιλογή, επειδή δεν λάμβανε υπόψη άλλες μεγάλες διαλέκτους όπως τα χιώτικα, τα κρητικά ή τα κυπριακά⁶⁵. Παρ' όλα αυτά, η «κωνσταντινουπολίτικη κοινή» επηρέασε τον Φιλίππιδη και τον Κωνσταντά, αν και σε μεταγενέστερα έργα τους στράφηκαν προς την απλή καθαρεύουσα.⁶⁶ Ο Καταρτζής μάλιστα στα γεράματά του αναθεώρησε τις απόψεις του για την καταλληλότητα της δημοτικής γλώσσας στον γραπτό λόγο.

Ο Κοδρικάς συνέδεσε αυτή τη μεταστροφή με την αρνητική στάση του για τη γλώσσα της *«Νεωτερικής Γεωγραφίας»*,⁶⁷ που ήταν γραμμένη στη δημοτική. Το έργο αυτό στην εποχή μας θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα βιβλία του ελληνισμού του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και δείχνει ότι οι συγγραφείς του είχαν εξαιρετικές ικανότητες ως προς την παρατήρηση, την επιλογή των ουσιωδών, τα ζωντανά ζητήματα, τους υλικούς όρους της ζωής και τις κοινωνικές συνθήκες. Αποτελεί ένα φωτεινό κείμενο σχεδόν ισάξιο με το *«Υπόμνημα»* του Κοραή και την *«Ελληνική Νομαρχία»* (Δημαράς, 1992:89).

Ένας ακόμη πρόδρομος της χρήσης της κοινής και κατανοητής γλώσσας που συγκαταλέγεται στους σημαντικούς εκπροσώπους⁶⁸ του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, υπήρξε ο Ρήγας Βελεστινλής. Με τα έργα του, όπως ο *«Θούριος»*, *«η Χάρτα»*, *«το Σχολείον των ντελικάτων εραστών»* και το *«Φυσικής απάνθισμα»* προωθούσε μια περισσότερο κατανοητή γλωσσική μορφή. Αναφέρει ο Πανταζόπουλος σχετικά: «Άποφασίζει δὲ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἐκλαΐκευσιν τῶν νέων ἰδεῶν διὰ τοῦ «φωτισμοῦ», ἐπιδιώκων τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ «πεπτωκότος Γένους τῶν

⁶⁵ «Ο Αυτουργός ονομάζει Ρωμαϊκόν, παραστήνει ειδικῶς την οικιακὴν φράσιν ενός μέρους των κατοίκων Ρωμαίων της Κωνσταντινουπόλεως. Δεν αληθεύει ὅμως τελείως αναγόμενος ἐν γένει πρὸς την φράσιν ὅλων των ἄλλων Γραικῶν. Τί συμφωνίαν ἔχει ὁ τρόπος της ἐγχωρίου ομιλίας των Χίων, ἢ των Κρητικῶν, ἢ των Κυπρίων με την οικιακὴν φράσιν της Κωνσταντινουπόλεως;» (Μπαμπινιώτης, 2002:175).

⁶⁶ «Λοιπὸν ἀπὸ ὅσα θεωροῦμεν νὰ ἦταν τὸ πάλαι εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς Ἑλλάδος ἢ τῶν Ρωμαίων καὶ ἀπὸ ὅσα βλέπομεν νὰ εἶναι τώρα εἰς τὴν Εὐρώπην ἢ εἰς τὸ ἔθνος μας, συνάγεται ὅτι, ἂν θέλωμεν νὰ προκόπτωμεν εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς ὅλα καθ' ἓνας καλλίτερα καὶ εὐκολώτερα, πρέπει νὰ καταγινώμεθα εἰς τὴν κοινὴν προκοπὴν, ὅπου τὸ προξενεῖ τοῦτο θαυμασιώτατα». (Μπαμπινιώτης, 2002:176)

⁶⁷ Δήλωσε την παραίτησή του ἀπὸ την προσπάθεια αὐτή για τη δημοτικὴ με τα λόγια: «Υπογράφω, υπογράφω, εἰς το σύστημα του κοινού ὕφους οὐδὲ γράφεται, καθὼς ευκολώτερα συνηθίζεται. Ο πρῶτος μαθητής μου ἐχάλασε τὴν γλῶσσα μου. Ἄρα δεν εἶναι κοινὴ» (Δημαράς, 1998:181)

⁶⁸ Μεταξύ των σημαντικῶν εκπροσώπων θεωροῦνται ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς, ὁ Ἰωάννης Ψυχάρης, ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις καὶ ὁ Παναγιώτης Κοδρικάς (Χαραλαμπίδης, 2019: 41). Για τους ἰδίους καὶ τα ἔργα τους θα γίνει ἐκτενὴς ἀναφορά σε ἐπόμενα κεφάλαια της παρούσας ἐργασίας συμπεριλαμβανομένων του Νεόφυτου Δούκα καὶ του Ἀργύρη Εφταλιώτη.

Ἑλλήνων», εἰς τρόπον ὥστε τοῦτο «βοηθούμενον πανταχόθεν νὰ ἀναλάβῃ» (Πανταζόπουλος, 1998). Ἀν καὶ πίστευε στὴ δύναμη τῆς δημοτικῆς, ἀνάλογα μετὰ τὴν περίστασις υἱοθετοῦσε πιο ἀρχαῖζουσες γλωσσικὲς ἐπιλογές.

Κορυφαῖος ἐκπρόσωπος τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς υπῆρξε ὁ Διονύσιος Σολωμός. Στὸ ἔργο του «*Διάλογος*» υποστήριζε ὅτι ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἔθνους ἦταν συνυφασμένη μετὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ζωντανῆς ομιλούμενης γλώσσας (Χαραλαμπίδης, 2019:32, 39). Κεντρικὸ θέμα τῶν ἐνδιαφερόντων του ἦταν ἡ διαμόρφωσις τῆς γλώσσας τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους.⁶⁹ Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ επικαλεῖτο ὁ Σολωμός σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο ἀπευθύνονταν ὄχι μόνον στὴ λογικὴ, ἀλλὰ καὶ στὸ συναίσθημα τοῦ ἀναγνώστη, γιὰ ἀντελήφθῃ τὸ συναισθηματικὸ περιεχόμενο ποὺ ἐμπεριέχουν οἱ λέξεις (Mackridge, 2022:202).

Καὶ ἄλλοι λόγιοι καὶ συγγραφεῖς υπῆρξαν υπέρμαχοι τῆς δημοτικῆς καὶ θὰ μπορούσαν νὰ παρουσιαστοῦν σὲ αὐτὴ τὴν ἐργασία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, πολλοὶ ἦταν καὶ οἱ λόγιοι ποὺ υποστήριζαν τὴν ἀρχαία ἢ τὴν ἀρχαῖζουσα γλώσσα στὸν ἐπιστημονικὸ καὶ δημόσιον λόγον καὶ τὴ χρησιμοποιοῦσαν στὸ συγγραφικὸ τοῦς ἔργο.

Ὁ Παναγιώτης Σούτσος (1806-1868) υποστήριζε ἐνθέρμως τὴν ἀναβίωσις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ὡς ἐνδεδειγμένης γλωσσικῆς μορφῆς στὸ ἔργο του «*Ἡ νέα σχολὴ τοῦ γραφόμενου λόγου ἢ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης ἐννοούμενης ὑπὸ πάντων*» (1853). Ἡ προσπάθειά του ἦταν νὰ μεταφέρει στὴν ποίησις πρόσωπα σύγχρονά του ποὺ προξένησαν μεγάλο θαυμασμό μετὰ τὴς ἡρωικῆς τοῦς πράξεις. Αὐτὴ ἡ φιλοδοξία ἀπαιτοῦσε τὴν ἀνάλογη γλώσσα καὶ ἡ καθαρὴ γλώσσα πίστευε μαζί με ἄλλους ποιητές, ὅτι μπορούσε νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Σταδιακὰ στὸ ἔργο του «*Ὀδοιπόρος*» ἐδειξε τὴ ροπὴ του στὴ γλωσσικὴ κάθαρσις. Ὁ Παναγιώτης Σούτσος διόρθωνε τὴ γλώσσα τοῦ κειμένου πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς καθαρῆς γλώσσας, συμβάλλοντας στὴν καθιέρωσή της (Vitti, 1988: 207-208).

Ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία, ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς, στα προλεγόμενα τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου «*Συνομιλίαι γιὰ τὴν πολλαπλότητα τῶν κόσμων*» υποστήριξε τὴν ἀνασύνδεση τῆς νεότερης γλώσσας μετὰ τὴν ἀρχαία γλωσσικὴ παράδοσις, θέτοντας μετὰ τρόπο ζωντανὸ καὶ παραστατικὸ τὸν γλωσσικὸ προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς του. Τὸ 1803 ἐξέδωσε τὸ ἔργο του «*Παρατηρήσεις πάνω στὶς ἀπόψεις μερικῶν Ἑλληνιστῶν σχετικὰ μετὰ τὴν νεοελληνικὴν*» γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ στὶς ἀπόψεις τοῦ Pierre Nicolas Bonamy

⁶⁹ «Ἐκατάλαβα θέλεις νὰ ομιλήσουμε γιὰ τὴ γλώσσα: μῆγαρις ἔχω ἄλλο στὸ νοῦ μου πᾶρεξ ἐλευθερία καὶ γλώσσα;» Σολωμός, Δ. (1955). Ἄπαντα (τόμ. 2: Πεζὰ καὶ ἰταλικά, ἐπιμ. Λ. Πολίτης, σσ. 12–13). Ἀθήνα: Ἴκαρος.

για τη φθορά της ελληνικής γλώσσας. Δεχόταν ότι η ελληνική επηρεάστηκε από τη γαλλική γλώσσα στο λεξιλόγιο και το μορφοσυντακτικό σύστημα. Θεωρούσε ότι η μορφή της γλώσσας που συνδεόταν με το Πατριαρχείο και τους Φαναριώτες μπορούσε να σταθεί ισάξια απέναντι στην αρχαία (Χαραλαμπίδης, 2019: 57).

Ο Νεόφυτος Βάμβας υπήρξε επίσης λόγιος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και κινήθηκε κοντά στις γλωσσικές επιλογές του Κοραή. Στην πραγματεία του *«Στοιχεία της Φιλοσοφικής Ηθικής»* ασχολήθηκε με το λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας και υποστήριξε ότι η νεότερη ελληνική μπορούσε να αποδώσει όρους του πολιτικού φιλελευθερισμού (Κιτρομηλίδης, 1999: 461). Το 1835 εξέδωσε το έργο *«Η Γραμματική της αρχαίας και της σημερινής γλώσσας, συνταχθείσα δια τους αρχαίους»* στο οποίο σύγκρινε τα μορφολογικά συστήματα της αρχαίας ελληνικής και μιας διορθωμένης μορφής της νέας ελληνικής δίνοντας έμφαση στις ομοιότητές τους. Κατά τον Mackridge, η γραμματική αυτή προσέγγιζε τόσο πολύ τις θέσεις του Κοραή, ώστε μπορεί να θεωρηθεί η γραμματική που δεν εξέδωσε ο Χίος λόγιος (Mackridge, 2022: 166). Ο Βάμβας, επειδή υποστήριξε τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στη νέα ελληνική, ήλθε σε σύγκρουση με τον Κωνσταντίνο Οικονόμου (Κιτρομηλίδης, 1999).

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο εξ Οικονόμων υιοθέτησε συντηρητικότερες γλωσσικές και παιδευτικές θέσεις. Αν και κατά τη νεότητά του υποστήριξε ανανεωτικές παιδευτικές αντιλήψεις, τις εγκατέλειψε μετά τον θάνατο του Κοραή⁷⁰. Το 1817 δημοσίευσε το έργο του *«Γραμματικά»* το οποίο πραγματευόταν ζητήματα αισθητικής. Μετά το 1820 υποστήριξε μια πιο συντηρητική γλωσσική άποψη στην πνευματική και θρησκευτική ζωή. Θεωρούσε ότι η παραδεδομένη γλωσσική και θρησκευτική κληρονομιά έπρεπε να παραμείνει χωρίς ριζικές μεταβολές (Δημαράς, 1998: 377).

Πέρα από αυτούς υπάρχουν και άλλοι λόγιοι⁷¹ που επηρέασαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο το Γλωσσικό Ζήτημα. Από την εποχή του Ευγενίου Βούλγαρη έως την καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του ελληνικού κράτους, το Γλωσσικό Ζήτημα γνώρισε περιόδους έντονης αντιπαράθεσης και σχετικής ύφεσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι στον χώρο των θετικών επιστημών είχε προηγηθεί στην πράξη η χρήση της απλής καθαρεύουσας ή δημοτικής, διότι οι μηχανικοί ήταν αναγκασμένοι να

⁷⁰ Μετά τον θάνατο του Κοραή ο Οικονόμου θα αναγνωρίσει ότι ήταν «πολυμαθής ανήρ, σοφώτατος κατά τα πολλά, πλιν (κατά δυστυχίαν) άσοφος πολλάκις ή κακόσοφος περί τους θεσπέσιους της εκκλησίας θεσμούς καινοτόμος» (Δημαράς, 1998: 116).

⁷¹ Ο Άνθιμος Γαζής, ο Φαρμακίδης, ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης, ο Κωνσταντίνος Κούμας.

συνεργάζονται ευκολότερα με τους τεχνίτες στην καθομιλουμένη και στη λαϊκή τεχνική ορολογία (Τοράκη, 2011).

2.4 Συγκρούσεις και οι επιπτώσεις τους

Η παρούσα ενότητα εξετάζει επιλεγμένες και καθοριστικές συγκρούσεις του Γλωσσικού Ζητήματος, οι οποίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση αντιλήψεων σχετικά με τη μορφή, τη χρήση και τη θέση της νεοελληνικής γλώσσας.

Μια από τις πρώιμες συγκρούσεις του Γλωσσικού Ζητήματος εκδηλώθηκε κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα⁷² και συνδέθηκε με τις διαφορετικές αντιλήψεις για τη χρήση του γλωσσικού ύφους. Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, στο έργο του *«Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα Ιστορία του ζητήματος της Νεοελληνικής Γλώσσας»* γράφει για το ζήτημα της νέας ελληνικής γλώσσας: «ὁ δὲ πόθος νὰ μιλήσῃ ὁ καθείς εἰς ἐκεῖνο δύναται νὰ ἀνδρώσῃ. Ὁ ἡμέτερος ἀντίπαλος ἀρκεῖ νὰ γινώσκῃ ὅτι μεγάλοι λογίων ὁμογενῶν μερίδες ἔχουσι τὸ πρὸς ἀλλήλας, ἢ μὲν ζητοῦσα νὰ ᾧσι γεγραμμένα τὰ διδασκαλικά βιβλία εἰς τὴν ἀπλὴν, ἢ δὲ θέλουσα, κυρίως διὰ τὰ ἐπιστημονικά, νὰ γράφωνται εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν.» (Σαθάς, 1870).

Αξιοσημείωτη σύγκρουση για τη χρήση του κατάλληλου ύφους ξέσπασε μεταξύ του Ιώσηπου Μοισιόδακα και του Ευγένιου Βούλγαρη, όπως αναφέρθηκε. Στα χρόνια τους άρχισε να ανοίγει ο δρόμος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Βούλγαρης δεν κατόρθωσε να παρακολουθήσει το νέο κίνημα. Παρότι το όνομά του εξακολουθούσε να αναφέρεται με τιμή, η εποχή τον ξεπέρασε. Λίγα χρόνια μετά την έκδοση της *«Λογικής»* του, ο Μοισιόδακας, μαθητής του, άσκησε την πρώτη σοβαρή κριτική στο έργο του, διατηρώντας ωστόσο σεβασμό προς τον δάσκαλο. Η επόμενη γενιά, αντίθετα, δεν περιορίστηκε στην κριτική, αλλά οδηγήθηκε πλέον στην άρνηση των θέσεών του (Αγγέλου, 2000: 19).

Η κριτική που εξελίχθηκε σε σύγκρουση βασίστηκε στο ερώτημα κατά πόσο ένα απλούστερο και κατανοητό ύφος μπορούσε να αποδώσει με επάρκεια τις απαιτήσεις της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Ο Μοισιόδακας υποστήριζε τις νέες παιδαγωγικές αρχές και θεωρούσε αναγκαία την υιοθέτηση ενός απλούστερου γλωσσικού τύπου ως εκπαιδευτικού οργάνου για την ανύψωση του μορφωτικού

⁷² Το 1761 εκδόθηκε η «Ηθική Φιλοσοφία» και η συστηματική κριτική του Μοισιόδακα προς τον Βούλγαρη καταγράφεται κυρίως στην «Απολογία» του 1780.

επιπέδου του λαού. Σε αυτή την πεποίθησή του ενθαρρύνθηκε από τις συστηματοποιημένες ιδέες του Καταρτζή για τη γλώσσα (Vitti, 1988: 145).

Ο Μοισιόδακας, μεταφράζοντας την «*Ηθική Φιλοσοφία*» του Lodovico Antonio Muratori, χρησιμοποίησε μια λόγια αλλά απλούστερη γλωσσική μορφή προκειμένου να καταστήσει το περιεχόμενο της μετάφρασης προσιτό σε περισσότερους αναγνώστες. Ο Βούλγαρης τον κατέκρινε για αυτή τη γλωσσική επιλογή,⁷³ υποστηρίζοντας ότι η κατανόηση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας προϋπόθετε τη γνώση της αρχαίας ελληνικής.

Με τη σειρά του ο Μοισιόδακας, στον πρόλογο του έργου του «*Θεωρία της Γεωγραφίας*», το 1781, διατύπωσε με σεβασμό⁷⁴ αλλά και με αποφασιστικότητα τη διαφωνία του με τον Ευγένιο Βούλγαρη. Θεώρησε ότι η κατανόηση των πραγμάτων διευκολύνεται, όταν τα κείμενα είναι γραμμένα σε γλώσσα⁷⁵ προσιτή σε όσους δεν διέθεταν συστηματική γνώση της αρχαίας γραμματικής και της λόγιας παράδοσης.⁷⁶ Πίστευε ότι η κοινή ελληνική γλώσσα μπορούσε να αποδώσει επαρκώς επιστημονικές έννοιες και σύνθετα νοήματα επικαλούμενος το παράδειγμα άλλων λαών της Ευρώπης που χρησιμοποιούσαν τις ζωντανές εθνικές τους γλώσσες. Η επιστημονική προσέγγιση απαιτούσε υψηλότερο ύφος για να αποδοθεί η ακρίβεια της ορολογίας με την «ευπρέπεια» του επιστημονικού λόγου. Ο Γεδεών αναφέρει ότι «Από τῶν μέσων τῆς παρελθούσης ΙΗ΄ ἑκατονταετηρίδος ὁ κλεινὸς Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις ἦν ἐκσυρίζας τὰ χυδαῖστί φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια» (Γεδεών, 1976).

Ο Μοισιόδακας εξέφρασε την έκπληξή του Βούλγαρη απέναντι στη χρήση⁷⁷ στη χρήση ενός απλούστερου ύφους το οποίο ήταν απαλλαγμένο από ξένα δάνεια και επαρκές για να εκθέσει επιστημονικά θέματα, και διερωτόταν για τον αφορισμό του Βούλγαρη «εκσυρρικτέον».⁷⁸

Ο Μοισιόδακας δεν αντιμετώπισε το πρόβλημα ως σύγκρουση δύο διακριτών γλωσσών, αλλά ως πρόβλημα επιλογής κατάλληλου ύφους για τη φιλοσοφία και την

⁷³ Γράφει ότι «αν θέλεις να κάνεις φιλοσοφία δεν θα έλθεις αδαῆς του Ἑλληνοῦ λόγου» απορρίπτοντας τη χρήση της χυδαίας γλώσσας σε φιλοσοφικά κείμενα, ακόμα κι αν ενσωματώνουν φιλοσοφικά «λεξιδία» (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:56:54).

⁷⁴ Τον αποκαλεί «κλεινὸ Ευγένιο».

⁷⁵ Πρόκειται, βέβαια, για μια απλή μορφή καθαρεύουσας, δηλαδή για λόγια γλώσσα με στοιχεία της δημοτικής

⁷⁶ (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 00:57:45).

⁷⁷ «ἐξεσυρρίκνωσε».

⁷⁸ Παρά τις διαφωνίες τους, ὅλοι συμφωνοῦσαν ὡς πρὸς τὸν καθαρμὸ τῆς γλώσσας ἀπὸ τῆς ξένης λέξεως (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube).

παιδεία. Σε απαιτητικά κείμενα υιοθέτησε υψηλότερο και περισσότερο επιμελημένο ύφος, χρησιμοποιώντας μια «λογιότερη δημοτική». Πριν από την εμφάνιση της μέσης οδού του Κοραή πρόκρινε τη διόρθωση της κοινής ελληνικής με γραμματικούς και συντακτικούς τύπους της λόγιας γραμματείας.⁷⁹

Μια εξίσου σημαντική σύγκρουση του Γλωσσικού Ζητήματος αναπτύχθηκε ανάμεσα στον Αδαμάντιο Κοραή και τον Παναγιώτη Κοδρικά. Ο Κοραής (1748-1833) ήταν μεταγενέστερος του Μοισιόδακα και έζησε σε μια περίοδο κατά την οποία ενισχυόταν η θέση της γαλλικής ως εθνικής γλώσσας της παιδείας και του πολιτισμού. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον συνέδεσε τη γλώσσα με την ελευθερία και την παιδεία του ελληνικού έθνους διαμορφώνοντας «έναν ιδεολογικό κόσμο στον οποίο σμίγουν η Ελλάδα, η ελευθερία και η παιδεία» (Χαραλαμπάκης, 2019: 44).

Ο Κοραής, όμως, αντιλαμβανόταν την ανεπάρκεια της κοινής ελληνικής ως κατάλληλου γλωσσικού οργάνου για τη μετάφραση ευρωπαϊκών έργων στα ελληνικά. Γράφει: «αν δεν εκλεπτυνθεί η γλώσσα, η μετάφραση θα είναι «χυδαία» και «αηδής». Από την άλλη πλευρά υποστήριζε ότι ο μεταφραστής δεν έπρεπε να εκλεπτύνει υπερβολικά το ύφος, διότι θα καθίστατο ακατανόητο σε αυτούς που απευθυνόταν. Απέδωσε την αιτία της φθοράς της ελληνικής γλώσσας στη μακροχρόνια δουλειά από τους Οθωμανούς, γιατί απέκτησε σολοικισμούς, χυδαϊσμούς και ξενισμούς σε τέτοιο βαθμό που κατέληξε σχεδόν «βάρβαρη». Πίστευε ότι τα γλωσσικά λάθη μπορούσαν να γίνουν αποδεκτά μόνο αν τα αποδέχονταν οι δόκιμοι συγγραφείς. Για να υπερβεί τις γλωσσικές αδυναμίες ακολούθησε τη μέση οδό, μια συμβιβαστική μέθοδο που προέκρινε τη διόρθωση και τη δημιουργία γλωσσικών υβριδίων,⁸⁰ και νεολογισμών, καθώς και τη μετάφραση λέξεων από τα γαλλικά. Από αυτές κάποιες αφομοιώθηκαν από την ελληνική γλώσσα, ενώ άλλες απορρίφθηκαν. Λέξεις όπως ο πολιτισμός⁸¹, η αλληλογραφία, η δυσαρέσκεια, το ουσιαστικό κ.ά. έγιναν αποδεκτές από τη γλωσσική κοινότητα (Χαραλαμπάκης, 2019: 48).

Ο Χιώτης λόγιος είχε κατανοήσει σε βάθος τη δύναμη της λέξης, αλλά οι σύγχρονοί του δεν ήταν έτοιμοι να δεχτούν το ύφος του όσο κι αν διαισθάνονταν ότι

⁷⁹ (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 01:01:57).

⁸⁰ Ανάμεσα στο αρχαίο «όμμα» και το νεοελληνικό «μάτι» προτιμά το ομμάτιον (Χαραλαμπάκης, 2019: 48).

⁸¹ Ο Αλέξανδρος Βασιλείου δοκιμάζει να μεταφέρει το *Mémoire* του Κοραή με τη βοήθεια του τελευταίου: η λέξη *civilisation* παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία. Σε δύο σελίδες συζητεί τον όρο ο Κοραής για να καταλήξει, κλείνοντας έτσι και το γράμμα του: «Όπως αν ήταν το πράγμα, δεν με φαίνεται άτοπον να βαπτίσωμεν την *Civilisation* πολιτισμόν» (Δημαράς, 1992: 125).

αναζητούσε νέες επενδύσεις για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του (Αγγέλου, 2000: 209). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι γλωσσικές προτάσεις του να γίνουν αποδεκτές από πολλούς λόγιους, αλλά υπήρχαν πολλοί που τάχθηκαν εναντίον του.⁸² Ο Κοραής δέχτηκε επιθέσεις και από τις δύο πλευρές, τόσο από τους αρχαϊστές όσο και από τους δημοτικιστές. Οι επιθέσεις δεν περιορίστηκαν μόνο στο φιλολογικό πλαίσιο, αλλά απέκτησαν προσωπικό χαρακτήρα και έλαβαν τη μορφή διακωμώδησης και προσβολών (Δημαράς, 1998: 321). Ο Σολωμός στον «Διάλογο» τον ανέφερε ως Σοφολογιώτατο,⁸³ ενώ ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός⁸⁴ τον σατίριζε στα «Κορακίστικα».⁸⁵ Το ίδιο έκανε και ο Χριστόπουλος με το έργο του «Ονειρο»⁸⁶ (Πολίτης, 1999). Ο Κωνσταντάς, επίσης, αν και δεν αναμείχθηκε ιδιαίτερα στους έντονους γλωσσικούς αγώνες της εποχής του, εν τούτοις σώζεται ένα σκωπτικό σχόλιό του για τον Κοραή. Σύμφωνα με αυτό, ο Κοραής άρχισε το «καθάρισμα» της γλώσσας από το ίδιο του το όνομα, αφού μετέτρεψε το όνομά του από «Διαμαντάκης» σε «Αδαμάντιος» (Δημαράς, 1992:92).

Ο Δούκας επέκρινε με δριμύτητα τη μέση οδό και τους νεολογισμούς του Κοραή, θεωρώντας τους στοιχεία μιας τεχνητής γλώσσας ⁸⁷. Αντίθετα, ο ίδιος υιοθέτησε μια αυστηρή αρχαϊστική στάση, απορρίπτοντας τη δημώδη ως αλλοιωμένη μορφή γλώσσας, ανίκανη να στηρίξει την πνευματική αναγέννηση του έθνους. Παράλληλα, ο Κομνητάς προσπάθησε να πλήξει ηθικά τον Κοραή και ο Ιγνάτιος Σκαλιώρας να τον συκοφαντήσει. Ο Κοδρικάς επιτέθηκε εναντίον των οπαδών του, αποκαλώντας τους εχθρούς της θρησκείας, «ξεβράκωτους» και «αντάρτες» (Δημαράς, 1998: 321). Οι υποστηρικτές του Κοραή απάντησαν μέσω άρθρων και φυλλαδίων με

⁸² Μαζί του συντάσσονται ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ο Ανθιμος Γαζής εν μέρει, ο Νεόφυτος Βάμβας, ο οποίος αργότερα απομακρύνθηκε, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, ο Στέφανος Οικονόμου, ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης, ο Σπύρος Τρικούπης κ.ά. Απέναντί του βρίσκονται ο Παναγιώτης Κοδρικάς, ο Νεόφυτος Δούκας, ο Αθ. Χριστόπουλος, ο Ιωάννης Βηλαράς, ο Στέφανος Κομνητάς, ο Κωνσταντίνος Οικονόμου, ο Διονύσιος Σολωμός, Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός κ.ά. (Μπαμπινιώτης, 2002:177).

⁸³ Επιτίθεται σατιρικά εναντίον των σοφολογιωτάτων που εμποδίζουν την ανάπτυξη της γλώσσας συμπεριλαμβάνοντας αστόχως τον Κοραή στην ίδια ομάδα με τους αρχαϊστές (Μπαμπινιώτης, 2002:183).

⁸⁴ Ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός υπήρξε αρχικά εκφραστής της δημοτικιστικής ορθοδοξίας, αλλά σταδιακά στράφηκε στον άκρατο γλωσσικό αρχαϊσμό (Δημαράς, 1998: 103).

⁸⁵ (Βλ. Δημαράς, 1998:117).

⁸⁶ Το «Ονειρο» αποτελεί έναν διάλογο του συγγραφέα με δύο άσχημες γυναίκες που προσπαθούν να καλλωπιστούν. Συμβολίζουν τη «μιζοβάρβαρη γλώσσα» και την ορθογραφία. Πρόκειται για σατιρικό υπαινιγμό του Χριστόπουλου προς τον Κοραή (Πολίτης, 1999 :97).

⁸⁷ Αποκαλεί τον Κοραή «τρακαριστή», γιατί χρησιμοποιεί γλώσσα που τρικλίζει, παραπαίει. (Μπαμπινιώτης, 2002).

αποτέλεσμα να αναπτυχθεί έντονη πολεμική κατά τις δύο δεκαετίες πριν από την Επανάσταση.

Την αποδόμηση του Κοραή επιχείρησε ο Ψυχάρης το 1893, καθώς υποστήριζε ότι «πρέπει να τον λησμονήσουμε» προσθέτοντας ότι «το έθνος θα γλιτώσει την ώρα που θα ξεχάσει πρώτ' απ' όλους τον Κοραή», αποκαλώντας τον «κακούργο». Οι χαρακτηρισμοί αυτοί εντάσσονταν στην οξυτάτη πολεμική ρητορική του δημοτικισμού και εξέφραζαν τη ριζική απόρριψη της κοραϊκής μέσης οδού από τον Ψυχάρη (Χαραλαμπίκης, 2019: 50).

Ο Κοραής δέχθηκε πολλές επιθέσεις και από άλλους διανοούμενους. Η πιο οξεία, όμως, αντιπαράθεση έγινε με τον Παναγιώτη Κοδρικά, ο οποίος από το 1816 επιτέθηκε κατά των κοραϊκών θέσεων και του φιλοκοραϊκού κύκλου όπως εκφράζονταν μέσα από το περιοδικό «Λόγιος Ερμής».⁸⁸ Το 1818 ο Κοδρικός κυκλοφόρησε το έργο «*Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*» για να αντικρούσει τις προοδευτικές ιδέες του Κοραή. Αν και επαίνεσε τη γλώσσα του Καταρτζή και του Χριστοπούλου, στην πράξη υιοθέτησε μια μορφή απλής καθαρεύουσας που διέφερε από τη γλώσσα του Κοραή ουσιαστικά ως προς τον βαθμό και τον τρόπο της διόρθωσης.

Ο Κοδρικός υποστήριζε ότι η κοινή γλώσσα των Ελλήνων έπρεπε να καταστεί η γλώσσα των μορφωμένων του Φαναριού και χαρακτήριζε τη γλώσσα του «χύδην λαού» ως ανεπαρκή, σε αντίθεση με εκείνη των λογίων⁸⁹ (Μπαμπινιώτης, 2002:181). Δεχόταν την καθομιλουμένη ελληνική γλώσσα και τον καθαρισμό της για να συγκλίνει προς τη γλώσσα των Φαναριωτών και της επίσημης Εκκλησίας παρά προς την αρχαία

⁸⁸ Ο Παναγιώτης Κοδρικός στην εκτενή επιστολή του, το 1816, «Προς τους ελλογιμωτάτους νέους εκδότας του Λογίου Ερμού εις Βιέννην της Αυστρίας», αναφέρει «Όλην εκείνη την δυσώδη βρωμολογίαν και βωμολοχικήν κακολογίαν, την οποίαν και να εκθέσω αηδιάζω, [...]. Το κηρύκειον του Λογίου Ερμού είχε καταντήσει εις τα χέρια των συνεργών του, ένα βδελυρόν βρωμοφυλλάριο» και ο Κοραής στο ανώνυμο και ακυκλοφόρητο έργο του Σχολαστικοκρατία, Παρίσι 1818, βρίσκει την ευκαιρία να επιτεθεί με τη σειρά του κατά του Κοδρικά με βαρύτατες προσωπικές βρισιές. Τον αποκαλεί: ψεύστη, απάνθρωπο, αχρείο, θηριώδη, αναίσχυντον, ταλαίπωρον ζών, άθλιον σχολαστικόν (...) Αρλεκίνον, βάρβαρον σοφιστοσχολαστικόν βωμολογοσυκοφάντην...βάρβαρον, ασωτοπόρνον γραϊδιών κ.ά. Υπάρχει τις άνθρωπος ονόματι Κοδρικός.» (Χαραλαμπίκης, 2019: 57-58) γεγονός που δείχνει το επίπεδο που έφτασε η διαμάχη.

⁸⁹ «ή Γλώσσα μας είναι φύσει Έλληνική, και ό εξευγενισμός τών ήθών τοῦ Γένους δέν επιτρέπει τήν εις συγγραφήν χυδαιολογίαν. Άλλη βέβαια ή Γλώσσα τών κατήλων, και ἄλλη τών Εὐγενῶν. Άλλη ή τών Σπουδαίων, και ἄλλη ή τών χυδαίων. Άλλη ή τών Σπουδαίων, και ἄλλη ή τών χυδαίων. Όθεν μετ' εὐκρινείας ὁμολογῶ ὅτι δέν νοστιμεύομαι τελείως τήν Δημαγωγικήν Φιλοσοφίαν. Δέν γράφω μήτε διά Γεωργούς, μήτε διά Πακκάλιδες, γράφω ἁπλῶς διά Εὐγενεῖς και πεπαιδευμένους. Διό και προσέχω νά ἐκφρασθῶ, ὅσον τὸ δυνατόν ἐξηκριβωμένως, εις τήν συνηθισμένην φράσιν των. Ἐπιθυμῶ οἱ γεωργοὶ νά καταγίνωνται εις τήν γεωπονίαν, οἱ πακκάλιδες εις τήν ὀσποπώλιαν, και νά μὴν ἐννοιάζωνται, μήτε οἱ πρῶτοι ἂν ὁ Γάιδαρός των κατάγεται ἀπὸ τὸν Κάνθαρον, μήτε οἱ δεῦτεροι ἂν ὁ Βακκάλης παράγεται ἀπὸ τὸν Βακαλάον» (Κοδρικός, 1818, ὡπως παρατίθεται στον Μπαμπινιώτη, 2002: 182).

αττική διάλεκτο (Χαραλαμπίδης, 2019: 59). Παρά τις επιθέσεις που δέχθηκε, ο Κοραής κατάφερε να προβάλει την αξία της προφορικής γλώσσας. Καλλιέργησε μια μορφή της εκκλησιαστικής κοινής, αφού την καθάρισε από φθαρμένους και ξένους τύπους. Σταδιακά δημιούργησε μια απλούστερη μορφή καθαρεύουσας με τάση συνεχούς απλοποίησης (Μπαμπινιώτης, 2002: 183).

Μετά τις κοραϊκές αντιπαραθέσεις των αρχών του 19ου αιώνα, το Γλωσσικό Ζήτημα απέκτησε νέα ένταση στα τέλη του ίδιου αιώνα, μέσα από τη διαφωνία του Ιωάννη Ψυχάρη και του Γεωργίου Χατζιδάκι⁹⁰ γύρω από τη φύση της δημοτικής και τη δυνατότητα καθιέρωσής της ως επίσημης γραπτής γλώσσας. Τη δεκαετία του 1880 άρχισε να τίθεται το ζήτημα της επιστημονικής βάσης της δημοτικής. Ο Ψυχάρης το 1888 τάχθηκε υπέρ της δημοτικής. Στο έργο του «*Το ταξίδι μου*⁹¹» και με τις μαχητικές παρεμβάσεις του προσπάθησε να δώσει επιστημονική τεκμηρίωση στις απόψεις του για το Γλωσσικό Ζήτημα.⁹²

Τα χρόνια έως το 1917 θεωρήθηκαν περίοδος του «ορμητικού δημοτικισμού». Εκτός από τα μαχητικά άρθρα του Ψυχάρη, οι οπαδοί του στην Ελλάδα ίδρυσαν το περιοδικό «Νουμάς» και τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» που προώθησε τον «εκπαιδευτικό δημοτικισμό» (Πολίτης, 1999:14).

Ο Ψυχάρης θεωρούσε ότι η δημοτική ως ομιλούμενη γλώσσα αποτελούσε κοινό κτήμα όλων των Ελλήνων⁹³. Πίστευε ότι μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από ανθρώπους κάθε ηλικίας και κοινωνικής προέλευσης ανεξάρτητα από το μορφωτικό επίπεδό τους. Για να υποστηρίξει τις απόψεις του, αξιοποίησε γλωσσολογικούς όρους «σύστημα», «κανόνες», «γλωσσικοί νόμοι», «φωνολογία», «γραμματική» και «σύνταξη». Θεωρούσε την προφορική γλώσσα⁹⁴ αποτέλεσμα μιας εξελικτικής πορείας από την αρχαία ελληνική, η οποία είχε τη δυνατότητα να καθιερωθεί ως επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους. Ταυτόχρονα, οι κανόνες της ζωντανής προφορικής χρήσης μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για τη διαμόρφωση σταθερών γραμματικών κανόνων της δημοτικής (Μπαμπινιώτης, 2002:190).

⁹⁰ Ο Ψυχάρης ήταν έκτακτος καθηγητής στη Σχολή Ανωτέρων Σπουδών στη Σορβόνη και μαθητής του Saussure, και ο Χατζιδάκις ήταν διδάκτορας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και μαθητής του Curtius, Παπαρηγόπουλου κ.ά. (Μπαμπινιώτης, 2002).

⁹¹ Ο Ροΐδης υπήρξε ένας από τους πρώτους που το χαιρέτισαν, μετά από τη διαμάχη του με τον Βλάχο το 1877 (Πολίτης, 1999:186).

⁹² Οι οπαδοί του δημοτικισμού με τον «Νουμά» αποκτούν ένα δικό τους βήμα για να κριτικάρουν τις καθιερωμένες αξίες και κυρίως τη χρήση της καθαρεύουσας (Πολίτης, 1999:265).

⁹³ Το 1897 δημοσιεύει το «Τ' όνειρο του Γιαννίρη» που είναι μια μορφή αυτοβιογραφίας.

⁹⁴ Η επίδραση αυτή προερχόταν από τον Saussure, ο οποίος πρόκρινε τον προφορικό λόγο έναντι του γραπτού (Πολίτης, 1999: 14).

Ο Ψυχάρης απέρριπτε με έντονο τρόπο κάθε λύση που, κατά τη γνώμη του, περιόριζε την αυτονομία της δημοτικής, χαρακτηρίζοντας κάθε παρέκκλιση από τη δημοτική ως προδοτικό συμβιβασμό και υποχώρηση. Η επιμονή του αυτή σε συνδυασμό με το ευέξαπτο και επιθετικό του χαρακτήρα του έδινε την εντύπωση δογματικής προσήλωσης που απειλούσε ακριβώς αυτό που ήθελε να υπερασπιστεί: «την ελευθερία της γλωσσικής έκφρασης των ατόμων» (Μπαμπινιώτης, 2002:193).

Στην αντίθετη όχθη εμφανίζεται ο Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, ο οποίος με αυστηρή επιστημονική μέθοδο ερεύνησε τη νεοελληνική δημοτική γλώσσα, συνέβαλε στην καθιέρωση της γλωσσολογίας ως επιστήμης και στην απομάκρυνση παλαιότερων προκαταλήψεων γύρω από τη δημοτική (Πολίτης, 1999).

Παρότι μελέτησε συστηματικά τη δημόδη και αναγνώρισε τη γλωσσική της νομιμότητα, δεν τη θεωρούσε ακόμη επαρκώς επεξεργασμένη, ώστε να καλύψει όλες τις ανάγκες της διοίκησης, της επιστήμης και του επίσημου γραπτού λόγου. Βάδιζε και ο ίδιος στη μέση οδό, επικρίνοντας τους αρχαϊστές, αλλά από την άλλη πλευρά υποστήριζε τη λόγια παράδοση ως ιστορική πραγματικότητα ψέγοντας τους δημοτικιστές που την παραγκώνιζαν. Ήταν βασικός αντίπαλος του Ψυχάρη καθώς απέρριπτε την άποψη ότι υπήρχε ήδη μια ενιαία κοινή προφορική γλώσσα, επειδή η ομιλούμενη ελληνική ήταν διασπασμένη σε διαλέκτους και δεν μπορούσε ακόμη να εξυπηρετήσει όλες τις απαιτήσεις του γραπτού λόγου (Mackridge, 2022: 340).

Η βασική διαφορά τους ήταν ότι ο Ψυχάρης πίστευε ότι η γλώσσα ήταν φυσικό φαινόμενο και μπορούσε να μελετηθεί επιστημονικά. Η αντίληψη αυτή τον οδήγησε στην απόρριψη των εξαιρέσεων στις φθογγολογικές μεταβολές. Αντίθετα, ο Χατζιδάκις αντιμετώπιζε τη γλώσσα ως ιστορικό προϊόν που δεν υπακούει στους ακριβείς νόμους των φυσικών επιστημών και ανέδειξε τα δικαιώματα της προφορικής δημοτικής.

Παρ' όλα αυτά, θεωρούσε ότι η λόγια γραπτή παράδοση δεν ήταν δυνατόν να εγκαταλειφθεί απότομα, καθώς είχε ήδη αναπτύξει λεξιλόγιο και εκφραστικά μέσα για τις ανάγκες της διοίκησης, της επιστήμης και της παιδείας. Επομένως, οι λόγιοι δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη μορφή της γλώσσας που ήδη είχαν αναπτύξει και να ξεκινήσουν από την αρχή με μια νέα γλωσσική επιλογή (Mackridge, 2022: 342). Προέβλεπε πάντως ότι σταδιακά η απλοποίηση της καθαρεύουσας θα συνέπιπτε με τη δημοτική και θα ταυτιζόταν τελικά η γραπτή με την προφορική γλώσσα (Μπαμπινιώτης, 2002: 195-197).

2.5 Συνολική αποτίμηση των δύο τάσεων

Στο πλαίσιο της διαμάχης γύρω από το Γλωσσικό Ζήτημα διαμορφώθηκαν τρεις βασικές τάσεις. Οι αρχαϊστές προέκριναν τη χρήση αρχαϊζουσας γλωσσικής μορφής, με έντονη προσήλωση στα αρχαία ελληνικά πρότυπα, οι υποστηρικτές της μέσης οδού χρησιμοποιούσαν μια «καθαρισμένη» ή «ανώτερη» μορφή της καθομιλουμένης εμπλουτίζοντάς την με στοιχεία από την αρχαία ελληνική (μέση οδός), ενώ οι δημοτικιστές υποστήριζαν τη χρήση της καθομιλουμένης⁹⁵ (Mackridge, 2022).

Οι περισσότερες, πάντως, τάσεις συμφωνούσαν σταθερά στον περιορισμό των δανεικών λέξεων.⁹⁶ Αναλυτικότερα, οι αρχαϊστές υποστήριζαν την αυστηρή προσήλωση στα αρχαία πρότυπα και οι καθαρολόγοι έτειναν προς μια «διορθωμένη γλώσσα» (Mackridge, 2022: 102.) Συνδύαζαν τη διόρθωση με τον καλλωπισμό χρησιμοποιώντας αρχαίες λέξεις και καταλήξεις, είτε συντάσσοντας σύγχρονα κείμενα σε αρχαϊζουσα μορφή είτε εξαρχαιζοντας τον γραπτό λόγο. Η στάση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια περίπλοκη μορφή καθαρεύουσας (Mackridge, 2022).

Παράλληλα, εξέφραζαν συχνά υποτίμηση της ομιλούμενης γλώσσας, καθώς προσπαθούσαν να μιμηθούν τη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων. Εμφανίζεται, έτσι, το εξής οξύμωρο: κορυφαίοι αρχαϊστές, παρά τις ριζοσπαστικές τους προτάσεις για τη γλώσσα, φοβούνταν μήπως αμαυρωθεί το κύρος τους με τη χρήση της δημοτικής.⁹⁷

Υποστήριζαν ότι η αρχαία ελληνική είχε αποκτήσει μέσα στους αιώνες επαρκή επεξεργασία, για να αποδώσει με ακρίβεια τον φιλοσοφικό και επιστημονικό λόγο. Από τη στιγμή που οι μορφωμένοι Έλληνες τη γνώριζαν σε υψηλό επίπεδο μόνο αυτοί μπορούσαν να την προσεγγίσουν και να την προσεγγίσουν και να τη χρησιμοποιήσουν για την εμβάθυνση στη φιλοσοφία και στην επιστήμη⁹⁸ (Mackridge, 2022).

Με τον τρόπο αυτό επιδίωκαν να ενισχύσουν το κύρος της ελληνικής γλώσσας μέσω της σύνδεσής της με το αρχαίο παρελθόν. Ωστόσο, η επιλογή αυτή δημιουργούσε συχνά απόσταση ανάμεσα στη γραπτή και την προφορική γλώσσα, γεγονός που δυσχέραινε την κατανόηση και τη μαζική χρήση της.

Ο Κοραΐς, κατανοώντας τις αλλαγές που είχαν γίνει στη γλώσσα με το πέρασμα των αιώνων και αρνούμενος να αποδεχθεί άκριτα ξένες γλωσσικές επιρροές, προώθησε τη θεωρία της «μέσης οδού».⁹⁹ Η κεντρική θέση της σκέψης του συνοψίζεται στο

⁹⁵ Στο «κοινό ύφος», στην «απλή γλώσσα» ή στο «χυδαίον ύφος».

⁹⁶ (Μπαμπινιώτης, 2022: YouTube, 01:00:10).

⁹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Νεόφυτος Δούκας (Mackridge, 2022: 110).

⁹⁸ Βασική θέση του Ευγένιου Βούλγαρη.

⁹⁹ Μια πορεία ανάμεσα στα δύο άκρα αρχαϊσμού και δημοτικισμού.

αξίωμα «μήτε τύραννοι των χυδαίων, μήτε δούλοι της χυδαιότητος αυτών». Η γλώσσα, κατά τον Κοραή, αποτελεί συλλογικό εθνικό κεφάλαιο, διαμορφώνεται από τη χρήση και εξελίσσεται ιστορικά (Mackridge, 2022:144).

Από την άλλη πλευρά, οι δημοτικιστές θεμελίωσαν τη θέση τους στην παρατήρηση της πραγματικής γλωσσικής χρήσης. Υποστήριζαν ότι η συνέχεια της ελληνικής γλώσσας αποδεικνύεται μέσα από τη ζωντανή προφορική της εξέλιξη και όχι μέσω της τεχνητής μίμησης της αρχαίας μορφής. Η δημώδης γλώσσα θεωρήθηκε από αυτούς φυσικό αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής από την αρχαιότητα έως τη νεότερη εποχή. Συνεπώς, πρότειναν η γλώσσα της εκπαίδευσης, της διοίκησης και της λογοτεχνίας να βασίζεται στη γλώσσα που μιλούσαν τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα, ώστε να είναι κατανοητή, λειτουργική και κοινωνικά αποδεκτή (Mackridge, 2022).

Συνολικά, οι τρεις τάσεις του Γλωσσικού Ζητήματος παρουσίαζαν πλεονεκτήματα και αδυναμίες. Στην πραγματικότητα λειτουργούσαν ως αντίπαλοι αλλά και συμπληρωματικοί πόλοι. Οι αρχαϊστές συνέβαλαν στη διατήρηση της επαφής με την αρχαία παράδοση και στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου, αλλά δημιούργησαν μια γλώσσα συχνά απομακρυσμένη από την καθημερινή επικοινωνία. Οι δημοτικιστές, αντίθετα, προώθησαν τη γλωσσική απλότητα, τη σαφήνεια και την ευρύτερη κατανόηση, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινής νεοελληνικής, ενώ η μέση οδός επιδίωξε να διαμορφώσει μια ενδιάμεση λύση.

Η τελική επικράτηση της δημοτικής δεν σημαίνει πλήρη απόρριψη της λόγιας παράδοσης. Η σημερινή κοινή νεοελληνική αποτελεί σύνθεση στοιχείων των δύο τάσεων. Βασίζεται στη δομή και τη χρήση της δημοτικής, αλλά ενσωματώνει σε σημαντικό βαθμό στοιχεία της λόγιας γλώσσας. Έτσι, η ιστορική αυτή αντιπαράθεση οδήγησε τελικά σε μια γλωσσική μορφή που συνδυάζει συνέχεια, λειτουργικότητα και εκφραστικό πλούτο.

Η σύνθεση λόγιων και δημοτικών στοιχείων αποτυπώνεται και στη νεοελληνική λογοτεχνία του 20ού αιώνα. Αυτή τη συνθετική δύναμη την αξιοποίησαν δημιουργικά εξέχοντες λογοτέχνες, όπως ο Κωνσταντίνος Καβάφης, ο Νίκος Καζαντζάκης, ο Γιώργος Σεφέρης, ο Οδυσσέας Ελύτης και πλήθος άλλων κατά τις επόμενες δεκαετίες (Mackridge, 2022:24).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Επιλεγμένοι εκπρόσωποι του Γλωσσικού Ζητήματος

3.1 Εισαγωγή και κριτήρια επιλογής

Για να αναλυθεί το Γλωσσικό Ζήτημα στις ευρύτερες γλωσσικές, ιδεολογικές και ιστορικές του διαστάσεις, επιλέχθηκαν πέντε χαρακτηριστικές μορφές που καλύπτουν χρονικά την περίοδο από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Συγκεκριμένα, ο Νεόφυτος Δούκας εκφράζει τον αυστηρό αρχαϊσμό και ο Ιωάννης Ψυχάρης εκφράζει τον δυναμικό δημοτικισμό. Ο συνεργάτης του, Αργύρης Εφταλιώτης, καλλιεργεί τη λογοτεχνική πλευρά της δημοτικής γλώσσας και ο Αδαμάντιος Κοραής εκφράζει τη μέση λύση της καθαρεύουσας. Τέλος, ο Γεώργιος Χατζιδάκις συμβάλλει στην επιστημονική μελέτη της νεοελληνικής γλώσσας.

Οι μορφές αυτές δεν εκφράζουν μόνο διαφορετικές γλωσσικές επιλογές, αλλά και ευρύτερες ιδεολογικές αντιλήψεις σχετικά με την ταυτότητα, την παιδεία και τη γλωσσική συνέχεια, όπως αποτυπώνονται στη σκέψη, στο έργο και στη δράση τους. Τα στοιχεία αυτά παίζουν καθοριστικό ρόλο, καθώς θα μετασχηματιστούν σε δραματικούς χαρακτήρες ενός θεατρικού έργου.

Βασικό κριτήριο της επιλογής αυτής αποτελεί η αντιπροσωπευτικότητα ως προς τις κύριες γλωσσικές και ιδεολογικές τάσεις σε συνάρτηση με την ιδιαίτερη ιστορική και πνευματική τους βαρύτητα.

3.2 Βιογραφικά στοιχεία

3.2.1 Αδαμάντιος Κοραής

Ο Αδαμάντιος Κοραής αποτελεί καθοριστική μορφή στη διαμόρφωση του Γλωσσικού Ζητήματος. Γεννημένος στη Σμύρνη το 1748 από χιώτικη οικογένεια και έχοντας διαμορφωθεί πνευματικά στη Δυτική Ευρώπη, κυρίως στο Παρίσι, επηρεάστηκε βαθιά από τις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ιδιαίτερα από τη Γαλλική Επανάσταση. Κατά την περίοδο αυτή ενισχυόταν στην Ευρώπη η χρήση των εθνικών γλωσσών στην παιδεία, στη διοίκηση και στη δημόσια ζωή, γεγονός που

επηρέασε και τη σκέψη του Κοραή (Χαραλαμπίκης, 2019:44). Ο ίδιος σπούδασε ιατρική, αλλά καθιερώθηκε ως φιλόλογος. Αφοσιώθηκε στη μελέτη και την έκδοση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, συμβάλλοντας ουσιαστικά στη φιλολογική ανανέωση. Μελέτησε την ιστορική συνέχεια της ελληνικής γλώσσας, κατανοώντας ότι η γλώσσα της εποχής του ήταν «η τελευταία φάση μιας, της ίδιας, γλώσσας από την αρχαιότητα ως σήμερα» (Πολίτης, 1999:99).

Παράλληλα, ανέπτυξε έντονη γλωσσική, εκπαιδευτική και πολιτιστική δράση υπέρ της πνευματικής και εθνικής αναγέννησης των Ελλήνων. Η πνευματική του εμβέλεια συνέβαλε στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της περιόδου αυτής για τα νεοελληνικά γράμματα. Δεν περιορίστηκε στον ρόλο του αποστασιοποιημένου λόγιου, αλλά συμμετείχε ενεργά στους πνευματικούς και πολιτικούς αγώνες της εποχής του. Οι δημοκρατικές του πεποιθήσεις επηρέαζαν τις γλωσσικές του αντιλήψεις. Πίστευε ότι η γραμματική που διδάσκεται αφιλοσόφητα σημαίνει πνευματική συρρίκνωση (Κονδύλης, 1998: 40). Γι' αυτό τον λόγο προέβαινε σε «διορθώσεις»¹⁰⁰, προσπαθούσε να εμπλουτίσει τη γλώσσα με νεολογισμούς¹⁰¹ και να δημιουργήσει νέες λέξεις μέσω της μετάφρασης γαλλικών όρων στα ελληνικά (Χαραλαμπίκης, 2019). Ο Κοραής, ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης, επιδίωκε τον εντοπισμό των σφαλμάτων και την αποκατάστασή τους. Αυτή τη διαδικασία διόρθωσης και εξευγενισμού της κοινής χρήσης της γλώσσας τη μετέφερε και στην ομιλουμένη. Η γλώσσα, επομένως, δεν αντιμετωπιζόταν ως στατικό δεδομένο, αλλά ως πεδίο που μπορεί να καλλιεργηθεί με κριτήρια φιλολογικής ακρίβειας και παιδευτικής χρησιμότητας¹⁰² (Καλοσπύρου, 2006: 245).

Οι αρχαϊστές θεωρούσαν την αρχαία ελληνική έτοιμο γλωσσικό όργανο για τη μεταφορά των ιδεών της Ευρώπης στον ελληνικό χώρο. Από την άλλη, προοδευτικοί λόγιοι προέκριναν την καλλιέργεια της κοινής γλώσσας. Ο Κοραής πρότεινε τη λύση

¹⁰⁰ Ένα μεγάλο μέρος των γλωσσικών του προτάσεων δεν έγιναν δεκτό: ελάδιον, έμπορεϊς, μεσημέριον, άκοπτήριος.

¹⁰¹ Ιδεολογία, πανεπιστήμιο, πολιτισμός εμφανίζονται με νέα σημασία τον 19 αιώνα (Χαραλαμπίκης, 2019: 48).

¹⁰² «άν π.χ. στην ιατρική έρευνα άποσκοπούσε στη διάγνωση τών άσθενειών και τών αίτίων τους και συνακόλουθα στην άνεύρεση τοῦ τρόπου θεραπείας τους αντίστοιχα στην κριτική και στη γλωσσική έπιστήμη απέβλεπε στον εντοπισμό τών παθών από τὰ όποια νοσοῦσε ή παράδοση τών άρχαίων κειμένων και τής φθοράς που είχε ύποστει ή ελληνική γλώσσα όσο και τών αίτίων που είχαν προκαλέσει τις διαταραχές αυτές, προκειμένου νά γίνει δυνατή ή άποκατάστασή τους» (Φραγίσκος, 1999:143, όπως αναφέρεται στο Καλοσπύρου, 2006:245).

της «μέσης οδού»,¹⁰³ επιδιώκοντας την καλλιέργεια της κοινής με επιλεκτική αξιοποίηση της αρχαίας παράδοσης, αλλά με «διόρθωση» και «καλλωπισμό» σύμφωνα με το πρότυπο της αρχαίας. Στο πλαίσιο αυτής της πεποίθησης διαμορφώθηκε η «καθαρεύουσα», ώστε να επιτευχθεί η «μετακένωση»,¹⁰⁴ η μεταφορά των ιδεών του δυτικοευρωπαϊκού Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο, στο «ελληνικό δοχείο» (Καραγεώργιος, 1984).

Η σκέψη του Κοραή θεμελιώνεται στην αναζήτηση της μέσης οδού και στην άρρηκτη σύνδεση ελευθερίας, δικαιοσύνης και παιδείας. Η ελευθερία, χωρίς τη δικαιοσύνη, κινδυνεύει να μετατραπεί σε αυθαιρεσία, ενώ ο φωτισμός του έθνους δεν μπορεί να περιορίζεται σε μια μικρή μορφωμένη ελίτ. Στο πλαίσιο αυτό, η γλώσσα αποκτά κεντρική σημασία, καθώς η διάδοση της παιδείας και η γνώση των βασικών στοιχείων της ελληνικής αποτελούν προϋπόθεση για την πνευματική και πολιτική ανόρθωση του γένους¹⁰⁵ (Δημαράς, 1996: 130, τομ. Β).

Ο Κοραής υποστηρίζει ανοιχτά τη χρήση της κοινής ελληνικής και προτείνει μια καλλιεργημένη αλλά κατανοητή γλώσσα, εμπλουτισμένη με στοιχεία της αρχαίας ελληνικής χωρίς μηχανική μίμηση. Η καθαρεύουσα του Κοραή δεν προέρχεται από την αττική διάλεκτο, αλλά από την κοινή ελληνιστική με την προσθήκη λόγιων στοιχείων και τη συστηματική της επεξεργασία (Mackridge, 2013).

Η λύση αυτή στο Γλωσσικό Ζήτημα είχε δημοκρατικό χαρακτήρα,¹⁰⁶ καθώς συνέδεε άρρηκτα τη γλώσσα με την ελευθερία, την παιδεία και την εθνική συγκρότηση, αναγνωρίζοντας παράλληλα τη συνεχή εξέλιξή της (Πολίτης, 1999: 4).

¹⁰³ Απόρριψη τόσο του ακραίου αρχαϊσμού όσο και της άκριτης αποδοχής της χυδαίας δημόδους.

¹⁰⁴ Χρησιμοποιεί επίσης τους όρους «μετακένωμα» και «μετακενωτής». Η λέξη προέρχεται από το ρήμα μετακενώ=μεταχύνω, μεταγίζω, χύνω υγρό από ένα δοχείο στο άλλο (σ.48). Ο Κοραής γράφει «Ἡ μετάδοσις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν ἀκολουθήσετε τὴν καλὴν μέθοδον, εἶναι ἀληθινὴ μετακένωσις ἀπὸ τὰ κοφίνια τῶν ἀλλογενῶν εἰς τὰ κοφίνια τῶν Ἑλλήνων, καὶ κατ' ἄλλο δὲν διαφέρει, πλὴν ὅτι γεμίζομεν ταῦτα, χωρὶς νὰ εὐκαιρώσωμεν ἐκεῖνα.» (Κοραής, Στοχασμοί αυτοσχέδιοι περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσης, στο Γ. Βαλέτας, επιμ., χ.χ., τόμ. Α2, σ. 1016).

¹⁰⁵ «Ὡς δὲν εἶναι δίκαιον νὰ ονομάσης ἔθνος πλούσιον, εἰς ὅποιον εὐρίσκονται πεντήκοντα ἢ ἑκατὸν ἄνθρωποι ἔχοντες τὸν πλούτον τοῦ Κροίσου, καὶ οἱ λοιποὶ ἀποθνήσκουσι τῆς πείνας, παρόμοια δὲν πρέπει νὰ ονομάζεται ἔθνος φωτισμένον ἐκεῖνο, τοῦ ὁποῦ μέρους τι πολλὰ μικρόν ἔχει τὴν σοφίαν, καὶ αἱ λοιπαὶ μυριάδες ἀναρίθμητοι δὲν γνωρίζουσι μήτε τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς Γλώσσης» (Δημαράς, 1996: 130, τομ. Β).

¹⁰⁶ «Το να απομακρύνεσαι από την κοινή είναι τυραννικόν, αλλά και το να χυδαῖζεις είναι δημαγωγικόν» Ανάμεσα στους «ολιγαρχικούς» και τους «οχλοκρατικούς» υποστηρίζει τη γλωσσική «δημοκρατία». Η συμμετοχή στη γλώσσα οφείλει να γίνεται με «δημοκρατικήν ισότητα». Τα φωτισμένα έθνη πρέπει να «φέρωσι την γλωσσαν αυτών εις την τελειότητα». Το καταλληλότερο μέσο για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός είναι ο «καλλωπισμός» και ο «χτενισμός και στολισμός της γλώσσας» π.χ. το ψάρι να γίνει οψάριον θέλω καταντήσιν κτλ. (Πολίτης, 1999: 100).

Κατανόησε, επίσης, ότι η κοινή γλώσσα δεν είχε καλλιεργηθεί επαρκώς, ώστε να καταστεί το κατάλληλο γλωσσικό εργαλείο για τη «μετακένωση» των προοδευτικών δυτικοευρωπαϊκών ιδεών στην Ελλάδα.¹⁰⁷ Πρότεινε να χορηγείται αμοιβή και να καλύπτεται η δαπάνη της εκτύπωσης για όποιον μετέφραζε από ξένες γλώσσες στην κοινή ελληνική βιβλία ωφέλιμα για το γένος, ιδίως εκείνα που συμβάλλουν στο να καθαριστεί ο νους του αμόρφωτου πλήθους από τις λανθασμένες αντιλήψεις και να αντικατασταθούν αυτές από ορθές ιδέες, οι οποίες διακρίνουν τα φωτισμένα από τα βάρβαρα έθνη¹⁰⁸ (Κοκκαλίδης & Μουταφής, 1935). Γι' αυτό θεωρούσε αναγκαία τη γνώση της αρχαίας ελληνικής, ώστε να διευκολυνθεί η καλλιέργεια και η κατανόηση της νεότερης ελληνικής.¹⁰⁹

Βασική του μέριμνα ήταν η αντιμετώπιση της ανεπαρκούς εκπαίδευσης του ελληνικού έθνους, αλλά το σχέδιό του για την παιδεία δεν αποτελούσε οργανωμένο σύστημα. Οι απόψεις του καταγράφονταν διάσπαρτα σε επιστολές, «*αυτοσχέδιους στοχασμούς*» και στα «*προλεγόμενα*» των αρχαίων συγγραφέων (Χαραλαμπίδης, 2019:46). Σε περίπτωση αποτυχίας εφαρμογής του γλωσσικού του προγράμματος, προέτρεπε τους Έλληνες να επιστρέψουν στη δημοτική γλώσσα.¹¹⁰ Από λεξιλογική άποψη υποστήριζε τον καθαρισμό της γλώσσας από γλωσσικά δάνεια με ταυτόχρονη δημιουργική αξιοποίηση της αρχαίας ελληνικής. Αναγνώριζε την αξία της αποκαλώντας την «μητέρα υπέρπλουτον» (Mackridge, 2013).

Η συμβολή του Κοραή στο Γλωσσικό Ζήτημα συνίστατο στην απόπειρα δημιουργικής σύνθεσης ανάμεσα στην παράδοση και την εξέλιξη. Ο καλλωπισμός του Κοραή ήταν κυρίως γραμματικός. Περιοριζόταν περισσότερο στην αποκατάσταση των λαϊκών λέξεων με τη χρήση αρχαϊκών τύπων. Οι γλωσσικές του επιλογές, αν και επικρίθηκαν έντονα από τους λόγιους αρχαϊστές,¹¹¹ επηρέασαν ουσιαστικά τη

¹⁰⁷ Σε επιστολή προς τον Κων/νο Βαρδαλάχο επισημαίνει σχετικά με την αξία της παιδείας: «την ανάστασιν της ελεεινής ημών νεκράς πατρίδος». «Αν δεν την εκλεπτύνει υπέρμετρα ο μεταφραστής θα είναι χυδαία και αηδής αν την εκλεπτύνει υπέρμετρα δε θα γίνεται κατανοητή στους απλούς ανθρώπους για τους οποίους προορίζεται» (Χαραλαμπίδης, 2019:45).

¹⁰⁸ «Προτείνει δὲ νὰ χορηγῇται ἀμοιβὴ καὶ ἡ δαπάνη τῆς ἐκτύπωσης εἰς τὸν μεταφράζοντα ἀπὸ τὰς ξένας γλώσσας εἰς τὴν κοινὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν βιβλίον ὠφέλιμον εἰς τὸ γένος καὶ μάλιστα ἐξ ἐκείνων τῶν βιβλίων, ὅσα συντείνουν εἰς τὸ νὰ καθαρίσωσι τὰς κεφαλὰς τοῦ ἀπαιδεύτου ὄχλου ἀπὸ τὰς μωρὰς δόξας καὶ νὰ ἐμβάσωσιν εἰς τὸν τόπον αὐτῶν τὰς ὀρθὰς τοιαύτας, αἱ ὁποῖαι διακρίνουσι τὰ φωτισμένα ἀπὸ τὰ βάρβαρα ἔθνη» (Κοκκαλίδης & Μουταφής, 1935).

¹⁰⁹ «Ὅποιος χωρὶς τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν νέαν ἑλληνικὴν ἢ ἀπατάται ἢ ἀπατᾷ» (Χαραλαμπίδης, 2019:46).

¹¹⁰ «Φρονιμωτέραν ἄλλην συμβουλὴν εἰς τὸ ἔθνος νὰ δώσῃ τις δὲν ἔχει παρὰ τὴν συμβουλὴν τοῦ χυδαῖσμοῦ, ἥ γουν νὰ γράφῃ καθὼς μιλεῖ, καὶ νὰ μὴν γυρεύῃ νὰ σιάσῃ τὴν γλῶσσαν ὅπου ἔλαβε ἀπὸ τοὺς γονιοὺς του» καὶ θεωρεῖ ὅτι «το δικαστήριον τῆς γλώσσης εἶναι τὸ ζῶν ἔθνος», (Χαραλαμπίδης, 2019: 46).

¹¹¹ «Μιξοβάρβαροι» αρχαῖστές.

μεταγενέστερη διαμόρφωση της «καθαρεύουσας». Πολυγραφότατος,¹¹² ο Αδαμάντιος Κοραής με το έργο «*Άτακτα*»¹¹³ συνέβαλε καθοριστικά στη νεοελληνική λεξικογραφία¹¹⁴ και αναδείχθηκε πρωτοπόρος στην ιστορική μελέτη του νεοελληνικού λεξιλογίου (Χαραλαμπίκης, 2019:44).

Κατά τον Κοραή, η ελληνική γλώσσα, εξαιτίας των κατακτήσεων και της μακρόχρονης απώλειας της ελευθερίας, επιβαρύνθηκε με σολοικισμούς, χυδαϊσμούς και ξενισμούς σε τέτοιο βαθμό που να καταλήξει, κατά την κρίση του, σχεδόν «βαρβαρική».¹¹⁵ Γι' αυτόν τον λόγο έθεσε ως προτεραιότητα τη διόρθωση της ελληνικής γλώσσας με την εξάλειψη των «χυδαίων» και λανθασμένων τύπων, την επεξεργασία και τον εξευγενισμό τους. Μεγάλη σημασία έδωσε στον περιορισμό των γλωσσικών δανείων και στην αντικατάστασή τους από λέξεις της λόγιας γλωσσικής παράδοσης (Mackridge, 2022).

Ξεκίνησε την έρευνά του για τη δημόδη γύρω στα 1800. Συνάντησε, όμως, δυσκολίες επειδή η ομιλούμενη ελληνική ήταν σε μεγάλο βαθμό ασυστηματοποίητη, δεν διέθετε επαρκή αριθμό γραπτών κειμένων και παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία διαλέκτων. Αντίθετα, η αρχαία ήταν κατασταλαγμένη σε γραπτά κείμενα με σταθερή και επεξεργασμένη μορφή (Mackridge, 2022:104). Έκρινε ότι η ποικιλομορφία της κοινής ελληνικής δυσχέραινε τη διαμόρφωση μιας ενιαίας γλωσσικής μορφής, ώστε να εξυπηρετεί τις ανάγκες της εθνικής συγκρότησης και μιας πανελλήνιας γλωσσικής επικοινωνίας.

Το μεγάλο πρόβλημα που διαπίστωσε ο Κοραής ήταν ότι η συνύπαρξη δύο μορφών της ίδιας γλώσσας ενεργούσε διασπαστικά στο ελληνικό έθνος. Θεωρούσε ηθική του υποχρέωση να γεφυρώσει το χάσμα για να υπηρετήσει την ανάγκη μιας γενικευμένης παιδείας, προϋπόθεση της πραγματικής ελευθερίας. Η βαθύτερη γνώση της νεότερης γλώσσας σε συνδυασμό με την κατανόηση της αρχαίας θα μπορούσε να λειτουργήσει καταλυτικά προς αυτή την κατεύθυνση (Mackridge, 2022).

Μετά από μακρές αντιπαραθέσεις, η μέση οδός επηρέασε σημαντικά τη γλωσσική πολιτική των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους. Ωστόσο, στην επίσημη διοίκηση και στην εκπαίδευση ενισχύθηκαν σταδιακά αρχαϊστικότερες

¹¹² Ο Κοραής εξέδωσε 66 τόμους βιβλίων. Από αυτούς, οι 17 αποτελούν την «Ελληνική Βιβλιοθήκη» και οι 9 τα «Πάρεργα της Ελληνικής Βιβλιοθήκης».

¹¹³ Ήγουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχέδιων σημειώσεων.

¹¹⁴ Κατέγραψε και ερμήνευσε περίπου 8.000 λέξεις της κοινής σε 1.500 σελίδες.

¹¹⁵ Η αλλοιωμένη μορφή της ελληνικής γλώσσας είχε φθοροποιό επίδραση στα πρότυπα σκέψης, στις θρησκευτικές αντιλήψεις και στην ηθική συμπεριφορά του έθνους (Mackridge, 2022:145).

μορφές της καθαρεύουσας, οι οποίες κυριάρχησαν για μεγάλο μέρος του 19ου αιώνα, επειδή η κοραϊκή γλωσσική πρόταση θεωρήθηκε πολύ τεχνητή (Πολίτης, 1999).

Τις απόψεις αυτές ο Κοραής τις μετάφερε μέσω επιστολών σε φίλους στην υπόδουλη Ελλάδα, στους Έλληνες των παροικιών και στην ιδιαίτερή του πατρίδα, στη Χίο. Η αλληλογραφία του Κοραή αποτελεί από κάθε άποψη ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της νεότερης πνευματικής ιστορίας. Εκτός από τους γλωσσικούς, παιδαγωγικούς και εθνικούς σκοπούς που εξυπηρετούν, τα γράμματα αυτά αναδεικνύουν και την προσωπικότητά του. Διαπνέονται από μια συγκινητική δύναμη των φιλικών του συναισθημάτων. Έμενε πιστός στη φιλία χωρίς καμιά εμπειρία να μπορέσει ποτέ να κλονίσει τα συναισθήματά του. Πολλά επιστολικά του κείμενα μπορούν να καταταχθούν στα αριστουργήματα του νεοελληνικού πεζού λόγου, αναδεικνύοντας τη χάρη, την αληθινή κομψότητα, που συνδυάζονται η εκζήτηση και η ελαφρότητα. Το ύφος των επιστολών του Κοραή είναι κατά τούτο ακριβώς εξάίρετο, ότι συνδυάζει τη χάρη στην έκφραση με τη βαρύτητα στην ουσία¹¹⁶ (Δημαράς, 1952:5).

3.2.2 Νεόφυτος Δούκας

Ο Νεόφυτος Δούκας αποτελεί μία από τις χαρακτηριστικές μορφές της αρχαΐζουσας τάσης. Η βασική του επιδίωξη ήταν να συνδέσει την εξέλιξη του νεότερου ελληνισμού με τις αρχαίες ρίζες του μέσω της γλώσσας (Δημαράς, 1998:115). Η αρχαιότητα αποτελούσε αυθεντικό γλωσσικό πρότυπο το οποίο έπρεπε να αναβιώσει και να αποτελέσει βάση της νεότερης ελληνικής παιδείας (Δημαράς, 1998:17,101).

Στόχος του ήταν η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας μέσω της παιδείας. Παρότι η γλωσσική του θέση ήταν έντονα αρχαϊστική και συντηρητική, ορισμένες εκπαιδευτικές και κοινωνικές του αντιλήψεις είχαν μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα και προκάλεσαν αντιδράσεις σε συντηρητικούς εκκλησιαστικούς κύκλους. Αυτές οι

¹¹⁶ «Από τα εις αυτήν πεμπόμενα βιβλία το της Madame Guizot είναι, το οποίον κατά το παρόν δύναται να μεταφράση. Συμβούλευέ την μάλιστα να μη προσκολλάται πολύ εις την κατά λέξιν μετάφρασιν, αλλά μάλλον ν' ακολουθή τας εννοίας της Συγγραφέως ως συγχωρηθή και τούτο, επειδή είναι παλαιόν και ο Αριστοφάνης της Γραμματείας. Το κατά λέξιν σώζεται πιστότερον· αλλ' έχει κίνδυνον να εισάγη εις την γλώσσαν μας Γαλλισμούς, όταν μάλιστα ο μεταφράζων δεν έχη τριβήν ούτε της αρχαίας Ελληνικής, ούτε της νυν Ελληνικής» (Επιστολή προς Θεόφιλο Κάϊρη 28 Ιανουαρίου 1815).

αντιλήψεις θεωρούνταν πολύ προοδευτικές και κατακριτέες¹¹⁷ και κάλυπταν ένα ευρύτερο φάσμα από τον συντηρητισμό μέχρι τη νεωτερικότητα.¹¹⁸

Γεννήθηκε το 1760 στα Άνω Σουδενά Ζαγορίου, σε περιβάλλον έντονης εκκλησιαστικής και λόγιας παράδοσης, το οποίο συνέβαλε στη διαμόρφωση της προσήλωσής του στην αρχαίζουσα γλώσσα, την παράδοση και την παιδεία.

Καθοριστικός σταθμός υπήρξε η μετάβασή του το 1786 στο Βουκουρέστι, όπου δίδαξε στην Ελληνική Ακαδημία και αναδείχθηκε σε σημαντική μορφή της ελληνικής διασποράς.¹¹⁹ Αρχικά εμπνεύστηκε από τις ιδέες του Διαφωτισμού. Μάλιστα, όταν ήταν διευθυντής στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, δέχτηκε επιθέσεις από τους συντηρητικούς κύκλους¹²⁰ (Κιτρομηλίδης, 1999). Στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες συνδύασε τη διδασκαλία με τη συγγραφή και τη φιλολογική εργασία, ασκώντας σημαντική επιρροή στους λόγιους κύκλους και προωθώντας τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

Σταδιακά απομακρύνθηκε από τις ιδέες του Διαφωτισμού και ήλθε σε ρήξη με τον Κοραή για το γλωσσικό ζήτημα.¹²¹ Θεωρούσε ότι ο Κοραής αλλοίωνε τις γνώσεις παραδόσεις της ελληνικής γλώσσας και παιδείας και αποσκοπούσε να ανατρέψει το κατεστημένο και τη θρησκευτική παράδοση (Κιτρομηλίδης, 1999:399). Έτσι, στράφηκε προς μια αυστηρότερη αρχαϊστική στάση, που απέρριπτε τη δημώδη ως αλλοιωμένη και ανεπαρκή για να στηρίξει την πνευματική αναγέννηση του έθνους.¹²² Γι' αυτό προέκρινε τη μίμηση των αρχαίων προτύπων στον γραπτό λόγο, με σκοπό να συνδέσει το ελληνικό έθνος με το πολιτισμικό κύρος της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (Δημαράς, 1998).

¹¹⁷ Η εκκλησία γίνεται σταδιακά πιο δύσπιστη. Ο Δούκας προσπαθώντας να επαναφέρει τη χρήση των αρχαίων ακόμα και στον προφορικό λόγο θεωρήθηκε ότι ξεπέρασε, κατά την κρίση των εκκλησιαστικών κύκλων, τα όρια της ορθόδοξης παράδοσης και ανακλήθηκε στην τάξη. Εκείνη την περίοδο (το 1819) το Πατριαρχείο απαγόρευσε στη βάπτισμα να δίνονται αρχαία ελληνικά ονόματα που δεν είναι χριστιανικά (Δημαράς, 1998: 261).

¹¹⁸ Η μελέτη των οκτώηχων και των ψαλτηρίων «μωραίνει τα παιδιά» (Δημαράς, 1998:345).

¹¹⁹ Έδειχνε ένα προοδευτικό πνεύμα καθώς παρότρυνε τους φοιτητές του να μαθαίνουν ξένες γλώσσες, να σπουδάζουν στην Ευρώπη, να συνδυάζουν γνώσεις από διαφορετικά πεδία, ώστε να στέκονται ισάξια στο επίπεδο των Ευρωπαίων μορφωμένων. Η σχολή του είχε Ρουμάνους, Βουλγάρους, Αλβανούς, Έλληνες και άλλες εθνότητες ενισχύοντας το όραμά του για τη συνένωση των βαλκανικών λαών. (Τεμπέλης, 2015: Youtube: 00:23:00).

¹²⁰ Μάλιστα δέχτηκε επίθεση από κάποιο ραβδοφόρο στο Βουκουρέστι και μετά βίας γλίτωσε τη ζωή του. Ο ίδιος κατηγορούσε ως ηθικούς αυτουργούς τους Φαναριώτες και ιδιαίτερα τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (Δημαράς, 1998:346).

¹²¹ Λόγω των γλωσσικών του επιλογών ο Κοραής τον χαρακτήριζε «αντιφιλόσοφο».

¹²² «Εὰν συγκαταβῶμεν κατὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ λόγου πρὸς τὰς δυνάμεις τοῦ χυδίου λαοῦ, ἀνάγκη ἔσται μῆτε τῶν ιδεῶν τῶν ὀλίγων ἐκείνων νὰ ἐξέλθωμεν περαιτέρω» (Δημαράς, 1998:345).

Η αρχαιοπρέπειά του συνδέεται άμεσα με την πνευματική καλλιέργεια και τη γλωσσική ανόρθωση. Η μίμηση των αρχαίων προτύπων δεν εκλαμβάνεται ως στείρα αρχαιολατρία, αλλά ως αναγκαία πορεία προς την πολιτισμική αυθεντικότητα, όπου η γλωσσική καθαρότητα ταυτίζεται με την ηθική και εθνική αναγέννηση. Δεν απέκλειε πλήρως τη χρήση της λαϊκής γλώσσας σε περιπτώσεις όπου απευθυνόταν σε κοινό περιορισμένης παιδείας (Δημαράς, 1998).

Στα έργα του, όπως η «Γραμματική Τερψιθέα»¹²³ και η «Τετρακτύς»,¹²⁴ ανέπτυξε ζητήματα λογικής, μεταφυσικής και ηθικής και πρόβαλε ένα σαφώς διατυπωμένο ιδεολογικό πρόγραμμα γλωσσικής και εθνικής «αποστολής». Το όραμά του ήταν να προωθήσει, μέσω της γλώσσας και του πολιτισμού, το ελληνικό ιδεώδες και να εξαπλώσει την ελληνική γλώσσα σε όλο τον βαλκανικό χώρο και τη Μικρά Ασία, θεωρώντας ότι η συμμετοχή στην ελληνική γλωσσική και πολιτισμική παιδεία μπορούσε να λειτουργήσει ως στοιχείο εθνικής ενσωμάτωσης των ορθόδοξων πληθυσμών. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνικότητα δεν οριζόταν αποκλειστικά φυλετικά ή γλωσσικά, αλλά συνδεόταν με την υιοθέτηση της ελληνικής παιδείας και αρετής (Mackridge, 2022).

Επιδίωκε να εκδώσει στη Βιέννη ελληνική εφημερίδα και να ιδρύσει πανεπιστήμιο στην Ήπειρο, στη Θεσσαλονίκη και αλλού. Τελικά, το 1812, στο Μέτσοβο κατόρθωσε να ιδρύσει ένα γυμνάσιο, σύμφωνα με το εκπαιδευτικό του όραμα.¹²⁵ Η σύνδεση παιδείας και γλώσσας εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πολιτικό και ηθικό σύστημα. Η ευδαιμονία της πολιτείας θεμελιωνόταν, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του, σε τέσσερις άξονες:¹²⁶ την υγεία, την ευπορία, την ελευθερία και την ησυχία.

Παράλληλα, κεντρική θέση στη σκέψη του κατείχε η παιδεία του κλήρου. Θεωρούσε ότι οι ιερείς όφειλαν να διαθέτουν υψηλό πνευματικό επίπεδο και ασκούσε κριτική απέναντι σε ανεπαρκείς εκπροσώπους του κλήρου. Ο ίδιος πολεμούσε τις δεισιδαιμονίες, προωθούσε τα γράμματα και τις επιστήμες και έδειχνε κατανόηση προς όσους δεν συμφωνούσαν μαζί του. Πίστευε ότι η θρησκεία, οι νόμοι και η φιλοσοφία

¹²³ Η κατ' επιτομήν γραμματική Τερψιθέα /υπό Νεοφύτου Δούκα. Έκδοσις τρίτη. Εν Βιέννη της Αυστρίας, 1812.

¹²⁴ Τετρακτύς: ήτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική [sic] και Ηθική / υπό Νεοφύτου Δούκα. Εν Αιγίνη: Ανδρέας Κορομηλάς, 1834.

¹²⁵ Τεμπέλης, 2015: YouTube, 00:20:06.

¹²⁶ Η «ησυχία» αντιστοιχεί στην «αταραξία των αρχαίων Ελλήνων» και θεωρείται η κατάσταση εσωτερικής και κοινωνικής ισορροπίας, η «ευπορία» ως μετρημένη υλική επάρκεια που επιτρέπει την πνευματική καλλιέργεια, η «ελευθερία» ένα θεμελιώδες πολιτικό αγαθό για κάθε πόλη και η «υγεία» η οποία συνιστά δημόσιο αγαθό και είναι χρέος της πολιτείας και της ιατρικής επιστήμης.

αποτελούσαν θεμελιώδεις συνιστώσες για την πρόοδο της κοινωνίας.¹²⁷ Απέδιδε ιδιαίτερη αξία στη φιλοσοφία, την οποία χαρακτήριζε «Δέσποινα»,¹²⁸ αναγνωρίζοντάς της κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση του ανθρώπου και της κοινωνίας για να δείξει τη διαφωνία του με τις νεωτερικές φιλοσοφικές τάσεις (Δημαράς, 1998).

Παρά τον έντονο γλωσσικό συντηρητισμό του, η προσωπικότητά του παρουσιάζει πολυπλοκότητα. Στα διαλογικά του έργα, όπως ο «Φοίνιξ»¹²⁹ και ο «Σοφιστής»,¹³⁰ αποτυπώνεται η διάθεσή του να συνδυάζει στοιχεία της αρχαίας φιλοσοφίας, της χριστιανικής ηθικής και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.¹³¹

Κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, συνέχισε τη δράση του στον χώρο της παιδείας, εφαρμόζοντας την αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Παράλληλα, υποστήριξε τη διεύρυνση της εκπαίδευσης και έδειξε ενδιαφέρον για τη μόρφωση των γυναικών.

Συνοψίζοντας, ο Νεόφυτος Δούκας υπήρξε λόγιος, δάσκαλος και κληρικός που εξέφρασε με συνέπεια τον αρχαϊστικό πόλο του Γλωσσικού Ζητήματος. Η προσήλωσή του στην αρχαία ελληνική συνδέθηκε με την ηθική, την παιδεία και την εθνική αναγέννηση. Παράλληλα, η εκπαιδευτική και εκδοτική του δράση έδειξε ότι η αρχαϊστική γλωσσική θέση του δεν ήταν απλώς γλωσσική επιλογή, αλλά ολοκληρωμένο ιδεολογικό και παιδαγωγικό πρόγραμμα, το οποίο συνέβαλε στη διαμόρφωση της γλωσσικής αντιπαράθεσης του 19ου αιώνα.¹³²

3.2.3 Γεώργιος Χατζιδάκις

Ο Γεώργιος Χατζιδάκις, βασικός εκπρόσωπος της νεοελληνικής γλωσσολογίας, γεννήθηκε το 1848 στο Ηράκλειο της Κρήτης. Η επιστημονική του κατάρτιση ολοκληρώθηκε με τις σπουδές του στη Γερμανία, όπου ήρθε σε επαφή με καθηγητές κύρους.¹³³ Εκεί εντρύφησε στη μεθοδικά τεκμηριωμένη γλωσσολογική ανάλυση, η οποία τον απομάκρυνε η οποία τον απομάκρυνε από αυθαίρετες ή ιδεολογικά

¹²⁷ Τεμπέλης, (2015): youtube, 00: 29:42.

¹²⁸ «Φιλοσοφίαν την Δέσποινα» (Δημαράς, 1998: 241).

¹²⁹ «ήτοι διάλογοι και επιστολαί εις χρήσιν των νέων εν τοις Γυμνασίοις».

¹³⁰ «Ητοι διάλογοι ηθικοί, και λόγοι συμβουλευτικοί, δικανικοί, και πανηγυρικοί κατά τινάς περιστάσεις». Πρόκειται για έναν διάλογο μεταξύ δύο νεοελλήνων με συμβολικά ονόματα Σωκράτης και Αριστόδημος. Ο νέος επιθυμεί να γίνει άριστος πολίτης σύμφωνα με τα ιδανικά της αρχαιότητας.

¹³¹ Τεμπέλης, 2015: YouTube, 00:46:30.

¹³² Τεμπέλης, 2015: YouTube, 00:15:30

¹³³ G. Curtius, K. Brugmann, B. Delbrück, K. Κόντος, K. Παπαρρηγόπουλος και Στ. Κουμανούδης (Μπαμπινιώτης, 2002)

φορτισμένες προσεγγίσεις.¹³⁴ Διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών¹³⁵ και αναδείχθηκε σε θεμελιωτή της νεοελληνικής γλωσσολογικής επιστήμης. Η ευρύτερη πνευματική του κατάρτιση τον βοήθησε να αποδεσμεύσει τη μελέτη της γλώσσας από παλαιότερες προκαταλήψεις (Πολίτης, 1999).

Στον ελληνικό γλωσσικό κόσμο υπήρξε πρωτοπόρος ερευνητής της νεοελληνικής δημοτικής, της μεσαιωνικής και της αρχαίας ελληνικής. Αναζήτησε τις ρίζες της προφορικής νεοελληνικής στην ελληνιστική κοινή της Καινής Διαθήκης¹³⁶ και επιδίωξε να εκδώσει λεξικό που θα κάλυπτε όλο το χρονικό φάσμα της ελληνικής. Ωστόσο, με βασιλικό διάταγμα του 1921, αποφασίστηκε ότι το σχεδιαζόμενο λεξικό θα περιοριζόταν μόνο στην περίοδο της νεοελληνικής γλώσσας (Mackridge, 2022: 341).

Κεντρικός άξονας της γλωσσολογικής του σκέψης ήταν η θέση ότι η ελληνική γλώσσα διαθέτει ιστορική συνέχεια. Με τις μελέτες του ανέδειξε τη βαθύτερη σύνδεση της νεοελληνικής με τη μεσαιωνική ελληνική, την ελληνιστική κοινή και την αρχαία παράδοση. Παράλληλα, απέρριψε την «Αιολοδοωρική Θεωρία» και τεκμηρίωσε την ιστορική συνέχεια της νεοελληνικής (Μπαμπινιώτης, 2002).

Απέρριψε τις θεωρίες περί αλλοίωσης της δημώδους,¹³⁷ τεκμηριώνοντας ότι η δημοτική αποτελεί φυσική εξέλιξη της γλώσσας και όχι εκφυλισμένη μορφή της. Μελέτησε ενδελεχώς τα γλωσσικά φαινόμενα και τις διαλέκτους, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί μια ενιαία προφορική κοινή γλώσσα, εξαιτίας του έντονου διαλεκτικού κατακερματισμού. Για τον λόγο αυτό θεωρούσε τη δημώδη ανεπαρκώς επεξεργασμένη, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως γλώσσα του γραπτού λόγου (Mackridge, 2022: 340).

Δεν απέρριπτε όμως τη δημοτική καθώς πίστευε ότι η εξέλιξη της γλώσσας δεν μπορούσε να στηριχθεί αποκλειστικά στα γραπτά μνημεία, αλλά έπρεπε να ληφθεί υπόψη και η προφορική παράδοση. Αναζητούσε τις πηγές της γλώσσας τόσο στη γραπτή όσο και στην προφορική παράδοση. «Αί πηγαί τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς

¹³⁴ Ο Χατζιδάκις γράφει σε ύφος που αναλογεί στο αντικειμενικό και επιστημονικό κύρος, ενώ οι δημοτικιστές, όπως ο Ψυχάρης, γράφουν σε ύφος που απευθύνεται στο συναίσθημα και είναι γεμάτο χιούμορ, μεταφορές κτλ. με σκοπό περισσότερο να τέρψει (Mackridge, 2022: 353).

¹³⁵ Ο Γεώργιος Χατζιδάκις (1848-1941), διδάκτορας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1870, υφηγητής της ίδιας Σχολής το 1883 και πρώτος (έκτακτος) καθηγητής της Γλωσσολογίας στην Ελλάδα το 1885 (το 1890 έγινε τακτικός καθηγητής) (Μπαμπινιώτης, 2002:190).

¹³⁶ Υποστηρίζει ότι η γλώσσα της Καινής Διαθήκης δεν είναι «ιδιαιτέρα, θεόπνευστος, κεχωρισμένη από της άλλης Ἑλληνικῆς, ἀλλὰ μέρος αὐτῆς» (Mackridge, 2022:341).

¹³⁷ Διαπιστώνει ότι η ελληνική μιλιέται συνεχώς από την αρχαιότητα και υποστηρίζει ότι οι αλλαγές που υφίσταται δεν είναι «διαφθορά» και «εκβαρβάρωσις» αλλά «εξέλιξις φυσική και αναγκαία» σύμφωνη με τους βασικούς νόμους κάθε ζωντανής προφορικής γλώσσας (Mackridge, 2022: 341).

γλώσσας είναι δύο, ήτοι ή γραπτή και ή προφορική παράδοσις. Ὡς τρίτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ή περί τῆς γλώσσας διδασκαλία τῶν παλαιῶν γραμματικῶν, λεξικογράφων» (Χατζιδάκις, 1915:8). Υποστηρίζει ότι η γραπτή γλώσσα δεν έμενε αμετάβλητη όπως η αττικίζουσα γλώσσα των λογίων, αλλά άλλαζε μαζί με τον χρόνο και προσαρμοζόταν, έστω και από απόσταση, προς την εκάστοτε ομιλούμενη γλώσσα, η οποία δεν μεταβλήθηκε πολύ ως προς τη μορφολογική της δομή¹³⁸. Με τον τρόπο αυτόν αναγνώριζε στη ζωντανή ομιλούμενη γλώσσα ιστορική και επιστημονική αξία, χωρίς όμως να αποδέχεται τον απόλυτο δημοτικισμό του Ψυχάρη.

Ο Χατζιδάκις δεν αποδέχτηκε τη δημοτική του Ψυχάρη και των ακραίων δημοτικιστών, γιατί δεν εξέφραζε, κατά τη γνώμη του, το σύνολο του ελληνικού λαού, αλλά ήταν περισσότερο ένα μείγμα τοπικών ιδιωμάτων που αποτελούνταν κυρίως από ντοπιολαλιές, ιδιοματισμούς της Στερεάς Ελλάδας και γλωσσικές ακρότητες που δεν είχαν ευρύτερη αποδοχή. Η «δημοτική» των ακραίων δημοτικιστών δεν ήταν ακόμη κατάλληλη για να λειτουργήσει ως ευρύτερη γραπτή κοινή και δεν μπορούσε να καλύψει όλες τις ανάγκες του δημόσιου και γραπτού λόγου.

Ο Χατζιδάκις¹³⁹ επέκρινε τους δημοτικιστές ότι πρόβαλλαν έναν ακραίο, τεχνητό και κανονιστικό δημοτικισμό με άτεγκτους κανόνες που δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις της καθιερωμένης γλώσσας και στις ανάγκες του κράτους και της εκπαίδευσης. Θεωρούσε ιδεολογικά προσανατολισμένη την απαίτηση των δημοτικιστών να απομακρυνθούν οι καθιερωμένοι λόγιοι τύποι, επειδή χαρακτηρίζονταν καθαρευουσιάνικοι,¹⁴⁰ ιδεολογικά προσανατολισμένη. Γι' αυτό την απέρριπτε, επειδή θεωρούσε τα επιχειρήματά τους αφορμές για άκριτες επεμβάσεις στη γραπτή γλώσσα με το πρόσχημα εφαρμογής των κανόνων της γλωσσολογίας. Πίστευε ότι η σύγκρουση δεν ήταν μόνο γλωσσική, αλλά κυρίως επιστημονική και θεσμική. Διερωτόταν ποιος είχε την αρμοδιότητα να καθορίζει τη σχολική γλώσσα και με ποια γνώση της ιστορίας της ελληνικής.

Ο Χατζιδάκις δεν απέδιδε τη σχολική αποτυχία των μαθητών στην καθαρεύουσα, αλλά στον τρόπο διδασκαλίας και στον «άνόητον ρήτορα» που

¹³⁸ «ή γραφομένη ὑπ' αὐτῶν γλῶσσα δὲν παρέμενεν ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος ὅπως ἡ Ἀττικίζουσα τῶν λογίων συγγραφέων, ἀλλὰ συμμετεβάλλετο συγχρόνως τοῖς χρόνοις καὶ προσηρμόζετο, ἔστω καὶ ἄποθεν, πρὸς τὴν ἐκάστοτε λαλουμένην» καὶ «ἡ λαλουμένη γλῶσσα ἡμῶν δὲν μετεβλήθη, ὥς εἶναι γνωστόν, κατὰ τὸ τυπικὸν μέγας καὶ ὅτι διὰ τὴν ἐκκλησίαν ἐσώζοντο διὰ πάντων τῶν αἰώνων μέχρι σήμερον καὶ ἐγινώσκοντο ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου λαοῦ καὶ οἱ ἀρχαιότεροι, οἱ ἀπαθεῖς τύποι, ὧν ἡ γνῶσις, ὥς εἰκός, μέγας ὑπεβοήθει τὴν ἐνότητα τῆς γλώσσας» (Χατζιδάκις, 1915: 117).

¹³⁹ (Χατζιδάκις, 1920).

¹⁴⁰ Ενδεικτικοί λόγιοι τύποι ήταν οι εξής: ὄρος, πεδιάς, λιμήν, πρόποδες καὶ ἄλλοι.

χρησιμοποιούσε πομπώδεις και ακατάλληλες εκφράσεις για παιδιά. Κατά τη γνώμη του, η αλλαγή του γλωσσικού μέσου δεν αποτελούσε αποτελεσματικό μέσο αντιμετώπισης της εκπαιδευτικής ανεπάρκειας των μαθητών και η εφαρμογή του ακραίου δημοτικισμού πρόσφερε μια υπεραπλουστευτική λύση σε βαθύτερα παιδαγωγικά προβλήματα (Χατζιδάκις, 1920).

Διαχώριζε την επίσημη γλώσσα από την κακή παιδαγωγική. Ο «μαλλιαρισμός»¹⁴¹ σύμφωνα με τον Χατζιδάκι, δεν ήταν απλώς μια ακραία μορφή δημοτικισμού, αλλά ένα πρόγραμμα ρήξης με τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας. Σε μια περίοδο κατά την οποία η καθαρεύουσα κυριαρχούσε, εκείνος απέδειξε ότι η λαϊκή γλώσσα διαθέτει εσωτερική κανονικότητα και δομή, απορρίπτοντας την άποψη ότι είναι άναρχη ή ακατάλληλη για μελέτη.¹⁴² Οι μελέτες του τον οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι από την εποχή του Ομήρου μέχρι τα νεότερα χρόνια υπήρξε σταδιακή αλλαγή της ελληνικής γλώσσας στον τομέα της γραμματικής, αλλά διατηρήθηκε σημαντική λεξιλογική συνέχεια¹⁴³ (Mackridge, 2022).

Με αυτόν τον τρόπο μετέφερε τη συζήτηση από το πεδίο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης στο επίπεδο της επιστημονικής και γλωσσολογικής έρευνας. Απέδειξε ότι η δημόδια διέπεται από κανόνες, ανεξάρτητα από το μορφωτικό επίπεδο των ομιλητών της. Διατηρούσε, ωστόσο, την επιφύλαξη ότι δεν ήταν ακόμη πλήρως επεξεργασμένη, ώστε να καλύψει τις ανάγκες της διοίκησης, της επιστήμης και, γενικότερα, του γραπτού λόγου. Η επιφυλακτικότητα αυτή δημιούργησε την εσφαλμένη εντύπωση ότι ήταν «πολέμιος» της δημοτικής. Έτσι, πρότεινε τη χρήση μιας απλούστερης καθαρεύουσας σε ορισμένα πεδία και υποστήριξε τη σταδιακή σύγκλιση γραπτού και προφορικού λόγου μέσα από τη διαδικασία της φυσικής εξέλιξης. Αναγνώρισε τα δικαιώματά¹⁴⁴ της δημοτικής και ανάδειξε την αξία της στον προφορικό λόγο (Μπαμπινιώτης, 2002).

Η στάση του στα γλωσσικά ζητήματα υπήρξε μετριοπαθής και συνθετική. Επέκρινε τους αρχαϊστές για την ταύτιση της επίσημης γλώσσας με την αρχαία, καθώς και τους δημοτικιστές, επειδή παρέβλεπαν την ιστορική πραγματικότητα της γλώσσας.

¹⁴¹ (Χατζιδάκις, 1920).

¹⁴² Με την ιδιότητα του επιστήμονα που τη μελέτησε διεξοδικά. Στην ουσία ήταν δημοτικιστής, στην πράξη όμως, καθαρευουσιάνος (Μπαμπινιώτης, 2022:YouTube,01:42.14).

¹⁴³ Σε σχόλιό του για την ιστορία του Παπαρρηγόπουλου αναφέρει ότι «εδιδάχθημεν (...) την αδιάκοπον συνέχειαν της ιστορίας ημών από του Αγαμέμνονος μέχρι του Γεωργίου του Α΄» (Mackridge, 2022: 253).

¹⁴⁴ Στην αρχή ο Χατζιδάκις έλαβε διφορούμενη θέση αναγνωρίζοντας και τα δικαιώματα της δημοτικής. Στα μετέπειτα χρόνια όμως πήρε ρητή θέση εναντίον του δημοτικιστικού κινήματος (Πολίτης, 1999: 209).

Παράλληλα, καταδίκασε το αίτημά τους για κατάργηση της καθαρεύουσας. Αναγνώριζε την ανάγκη της βαθύτερης μελέτης της δημοτικής από διακεκριμένους λογοτέχνες, ώστε να είναι σε θέση να καλύψει τις αυξημένες απαιτήσεις της επικοινωνίας τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο, ιδιαίτερα στον επιστημονικό.

Σε αυτό το σημείο συμφωνούσε με τον Κοραή και γι' αυτό πρόκρινε την απλή καθαρεύουσα¹⁴⁵ ως κατάλληλη γλώσσα για τον επίσημο γραπτό λόγο.¹⁴⁶ Και οι δύο συμερίζονταν «την οπτική, χωρική αντίληψη μιας παγιωμένης γραπτής γλώσσας»¹⁴⁷ σε μεμονωμένες λέξεις και όχι σε γραμματικές δομές. Ο Χατζιδάκις πίστευε ότι μια λέξη δεν μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητή, αν δεν κατανοηθεί η ετυμολογία της (Mackridge, 2022: 345).

Διέβλεπε ότι με την «ομόχρονη διγλωσσία»¹⁴⁸ η καθαρεύουσα σταδιακά θα απλοποιούνταν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να συγκλίνει με τη δημοτική προς μια ενιαία μορφή προφορικής και γραπτής γλώσσας με τρόπο φυσικό και αβίαστο. Κατά τη γνώμη του, η γλώσσα δεν επιβάλλεται, αλλά διαμορφώνεται ιστορικά μέσω κοινωνικών και πολιτισμικών διαδικασιών. Γι' αυτό προσπάθησε να αποτρέψει την τεχνητή ρυθμιστική παρέμβαση των μελετητών της δημοτικής.

Αυτές οι απόψεις τον έφεραν σε σύγκρουση με τον Ψυχάρη και άλλους διανοούμενους. Το πολεμικό κλίμα¹⁴⁹ που είχε δημιουργηθεί τον εμπόδιζε να λάβει σαφή θέση υπέρ της δημοτικής, γεγονός που καθυστέρησε την επίλυση του Γλωσσικού Ζητήματος (Μπαμπινιώτης, 2002:195).

Συνολικά, ο Χατζιδάκις δεν εντάσσεται μονοσήμαντα σε κάποιο από τα αντίπαλα στρατόπεδα. Επιστημονικά υπερασπίστηκε τη δημοτική και την προφορική παράδοση, ενώ πρακτικά υποστήριξε μια μεταβατική και λειτουργική λύση, βασισμένη στην απλούστευση της καθαρεύουσας και στη σταδιακή σύγκλισή της με την προφορική γλώσσα. Πίστευε ότι μια τέτοια εξέλιξη μπορούσε να υπηρετήσει τη

¹⁴⁵ Θεωρεί ότι η ελληνική διγλωσσία είναι αναγκαία, καθώς χρειάζεται μια τεχνητή γλώσσα για τον γραπτό λόγο, η οποία θα ρυθμίζεται συνεχώς, θα βασίζεται στους αρχαιοελληνικούς γραμματικούς κανόνες και, παράλληλα, θα είναι εύληπτη από τον λαό (Mackridge, 2022: 345).

¹⁴⁶ Ο Χατζιδάκις συμφωνεί με τα επιχειρήματα του Κοραή υπέρ της υποχρεωτικής διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής. Θεωρεί ότι βασικός στόχος της διδασκαλίας της στο γυμνάσιο είναι να βοηθήσει τους μαθητές να αποκτήσουν βαθύτερη και σφαιρικότερη γνώση της ελληνικής, η οποία, με τη σειρά της, μπορεί να βελτιώσει τη χρήση της νέας ελληνικής (Mackridge, 2022: 404).

¹⁴⁷ Βλ. Mackridge, 2022: 344.

¹⁴⁸ Βλ. Μπαμπινιώτης, 2002: 195.

¹⁴⁹ Ο Χατζιδάκις είχε κατηγορήσει ψευδώς τον Ψυχάρη ότι μίσθωσε έναν φοιτητή του να γράψει για λογαριασμό του μια πραγματεία. Ο Ψυχάρης τον κάλεσε σε μονομαχία (Ανδριώτης, 1976: 479, όπως αναφέρεται στον Mackridge, 2022: 277).

γλωσσική ενότητα, την παιδεία και τον εθνικό φωτισμό. (Mackridge, 2022). Μια τέτοια εξέλιξη, κατά την άποψή του, μπορούσε να υπηρετήσει τη γλωσσική ενότητα, την παιδεία και τον εθνικό φωτισμό¹⁵⁰ (Χατζιδάκις, 1915:120).

3.2.4 Αργύρης Εφταλιώτης

Ο Αργύρης Εφταλιώτης, λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Κλεάνθη Μιχαηλίδη, γεννήθηκε το 1849 στη Μήθυμνα της Λέσβου, σε περιβάλλον έντονης λαϊκής παράδοσης και ήρθε από νωρίς σε επαφή με τη δημοτική, την οποία αποδέχτηκε ως φυσική γλώσσα της καθημερινής ζωής. Ήταν σύμμαχος του Ψυχάρη¹⁵¹ και υποστηρικτής του δημοτικισμού. Το έργο του Ψυχάρη «*Το ταξίδι μου*» τον επηρέασε βαθιά και τον οδήγησε να εγκαταλείψει την καθαρεύουσα και να στραφεί στη δημοτική γλώσσα στη λογοτεχνική δημιουργία, γράφοντας ποίηση στην ομιλούμενη. Εκείνη την εποχή, μάλιστα, υιοθέτησε το λογοτεχνικό του ψευδώνυμο.

Η συλλογή διηγημάτων «*Νησιώτικες ιστορίες*», που εκδόθηκε το 1894, είναι γραμμένη στη λαϊκή γλώσσα και μάλιστα σε ύφος που προσομοιάζει σε προφορική συζήτηση. Περιλαμβάνει ηθογραφικές αφηγήσεις από την τουρκοκρατούμενη τότε Μυτιλήνη, με θέματα τη νοσταλγία του ξενιτεμένου και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων του νησιού. Αν και υστερεί ως προς την ψυχογραφική εμβάθυνση, διαθέτει αφηγηματική άνεση και χάρη, που καθιστούν συμπαθείς τους χαρακτήρες των διηγημάτων. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι δημοτική, γεμάτη θερμή και αυθεντικότητα (Πολίτης, 1998: 213). Η πρώτη αφήγηση δημοσιεύτηκε στην «Εστία» και φαίνεται να είναι η πρώτη λογοτεχνική του δημοσίευση. Η ιστορία είναι

¹⁵⁰ «...ήρχισαμεν νὰ ἀναμνησκώμεθα ἡμερῶν ἀρχαίων καὶ νὰ ἐπιθυμῶμεν παιδείας, δόξης καὶ ἐλευθερίας. Τότε ἤρχισαμεν νὰ λαμβάνωμεν αὐθις ζωηρὰν ἔννοιαν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐνότητος καὶ νὰ αἰσθανώμεθα τὴν μεγάλην ἀνάγκην κοινῶ πάντων ὀργάνου πρὸς πληρέστερον ἡμῶν φωτισμόν. Καὶ ἦτο τοῦτο φυσικόν, ἀφοῦ κατὰ τὰ λεχθέντα ἄνωτ. σ. 47 κέξ. κοινὸς πολιτισμὸς, κοινὰ αἰσθήματα, κοινοὶ πόθοι, κοινὴ θρησκεία κλπ. συντελοῦσι μέγιστον εἰς τὴν γλωσσικὴν ἐνότητα, τὸναντίον δὲ ἔλλειψις καὶ ἄγνοια τούτων εἰς διάσπασιν τῆς γλώσσης εἰς διαλέκτους. Τότε ἐγένετο ἡμῖν δῆλον ὅτι οὔτε ἡ ἀρχαία γλῶσσα ἢ πάντοτε ὁπωσδήποτε διδασκομένη καὶ καλλιεργουμένη ἐν ταῖς πενιχραῖς ἡμῶν τότε σχολαῖς καὶ ὑπὸ τινων λογίων, οὔτε ἡ τῶν Κρητῶν ἢ ἡ τῶν Κυπρίων διάλεκτος ἦσαν ἢ ἡδύναντο νὰ γίνωσιν οὕτω γνωστὰ καὶ οἰκεῖα εἰς τὸ ἔθνος, ὥστε νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ φωτισμοῦ, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐνώσεως αὐτοῦ».

¹⁵¹ Ο Ψυχάρης εκμυστηρεύεται την πρόθεσή του στον Εφταλιώτη ότι επιθυμεί οι δύο τους να κάνουν τους Έλληνες «ανθρώπους» και τον συμβουλεύεται για το τι πιστεύει ο ελληνικός λαός (και οι δύο ζουν στο εξωτερικό). Ο Ψυχάρης από τον Εφταλιώτη προσπαθεί να μάθει για τα γραπτά του Παπαδιαμάντη. Τον επιδοκιμάζει, επειδή διατήρησε τη ρωμαϊκή του ταυτότητα και μπορεί να χρησιμοποιεί αβίαστα τις ρωμαϊκές λέξεις και φράσεις (Mackridge, 2022: 278).

αυτοβιογραφική και αναφέρεται στις εμπειρίες του, όταν επισκέφτηκε τη Λέσβο μετά από είκοσι χρόνια απουσίας.

Γενικότερα, η ξενιτιά αποτέλεσε συχνό θέμα στα έργα του. Η πρώτη του ποιητική συλλογή ήταν τα *«Τραγούδια του ξενιτεμένου»*, που χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη αίσθηση ρυθμού, χάρη και ελαφρότητα. Επανήλθε με τη σειρά σονέτων *«Τα αγάπης λόγια»*,¹⁵² η οποία χαρακτηρίζεται από πλούσιο και πηγαίο λυρισμό και υμνεί κυρίως τη συζυγική αγάπη. Εκείνο όμως που προσέδιδε ιδιαίτερη αξία στο έργο ήταν η χρήση της δημοτικής ως τεχνικά επεξεργασμένου γλωσσικού οργάνου, το οποίο είχε τη δυνατότητα να «αποδώσει τον υψηλό τόνο του αισθήματος και πιο λεπτές αποχρώσεις» (Πολίτης, 1998:212).

Οι συγκεκριμένες συλλογές διατηρούν τις μνήμες από την ελληνική παραδοσιακή ζωή που οι Έλληνες είχαν λησμονήσει υπό την επίδραση των νεωτερικών ρευμάτων της Ευρώπης και της καθαρεύουσας¹⁵³. Μέσα από τη λογοτεχνία προσπάθησε να αναδείξει τον εθνικό χαρακτήρα των Ελλήνων. Ενδιαφέρθηκε κυρίως για την αποτύπωση της λαϊκής γλώσσας στον γραπτό λόγο καθιστώντας την όργανο υψηλής αισθητικής έκφρασης (Mackridge, 2022:290).

Συνδυάζοντας ιστορία και λογοτεχνία, δημιούργησε το έργο *«Η ιστορία της Ρωμιοσύνης»* με αμφιλεγόμενα αποτελέσματα, καθώς η συνύπαρξη ιστορίας και λογοτεχνίας δεν επιτυγχανόταν πάντοτε. Ο Εφταλιώτης έγραφε στη δημοτική με έντονη ιστορική και ιδεολογική φόρτιση. *«Η ιστορία της Ρωμιοσύνης»* αποτελούσε σύνθεση παλαιών και νέων στοιχείων βασισμένη στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό.

Γλωσσικά, στο έργο του επικρατούσαν η προφορικότητα, οι δημοτικοί τύποι και η ζωντανή μεταφορική έκφραση. Η γλώσσα του Εφταλιώτη ήταν δημοτική, λαϊκότερη και ιδεολογικά φορτισμένη. Επέλεγε τον ζωντανό αφηγηματικό λόγο, με τύπους όπως «είτανε», «θάβρισκαν», «θανάσαινε», «ρουθούνι καθάριο ρωμαίικο»¹⁵⁴,

¹⁵² Τα σονέτα ήταν αφιερωμένα στη γυναίκα.

¹⁵³ Ο Ψυχάρης τού έγραψε ότι οι Νησιώτικες ιστορίες αποκαλύπτουν την «ψυχή του Ρωμιού» και ότι «τόσους αιώνες που σωπαίνει η ψυχή της ρωμιοσύνης πρέπει τώρα να μιλήσει και να φανεί. Πρέπει να κάμουμε ρομάντζα να της δώσουμε φωνή» (Mackridge, 2022: 291).

¹⁵⁴ «και θα είταν ίσως άκαρπος φανατισμός, ἄ δὲ δούλευε γιὰ μεγάλο σκοπό—νὰ γλυτώσει τὸ ἔθνος ἀπὸ τὸν πιὸ φοβερῶτερο κατακλυσμὸ πὺν πλάκωσε τὸ μεσαίωνα, τὸν κατακλυσμὸ τῆς Δύσης. Δίχως ἐκεῖνο τὸ ἄσβεστο τὸ πάθος πὺν ἔβραζε μέσα μας στὸν τόπο τοῦ πεθαμμένου μας πατριωτισμοῦ, ἡ Ρωμιοσύνη θὰ εἶτανε φραγγοφαγωμένη χρόνια πρὶ νὰ τὴν ἀρπάξουν οἱ Τοῦρκοι. Μὰ καὶ νὰ μὴ χάνονταν ἀμέσως καὶ νᾶφιναν τοὺς Τοῦρκους νὰ πάρουν τὸ δρόμο τους, πάλι θάβρισκαν τρόπο οἱ Δυτικοὶ νὰ σπείρουν τὸ σπόρο τους σὲ κάθε κόχη τοῦ τόπου, καὶ μὴτ' ἔθνισμός δὲ θὰ μᾶς ἔμνησκε, μὴτε γλώσσα ἐθνική της προκοπῆς, μὴτε ρουθούνι καθάριο ρωμαίικο δὲ θανάσαινε σήμερα (*«Η ιστορία της Ρωμιοσύνης»* σ. 39).

που δείχνουν συνειδητή απομάκρυνση από την καθαρεύουσα. Αυτή η επιλογή δεν εξυπηρετούσε μόνο αισθητικούς σκοπούς, αλλά εξέφραζε τη δημοτικιστική του θέση για μια γραπτή γλώσσα οικεία, λαϊκή και εθνικά ζωντανή.

Στο έργο του κυριαρχούσαν η παραστατικότητα και ο συναισθηματικός λόγος. Εκφράσεις όπως «φραγκοφαγωμένη», «κατακλυσμός της Δύσης», «ριζοβόλησαν μέσα στην καρδιά μας¹⁵⁵» έδιναν στο κείμενο ζωντάνια και ταυτόχρονα αποτελούσαν γλωσσική πρόκληση για τους καθαρευουσιάνους. Η δημοτική του λειτουργούσε ως γλωσσικό σύμβολο της Ρωμιοσύνης και μέσο ανάδειξης της λαϊκής ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού. Το βιβλίο¹⁵⁶, πάντως, προκάλεσε συζήτηση για τη χρήση της δημοτικής, η οποία κατέληξε σε σφοδρές διαμάχες. Αυτό δείχνει ότι το Γλωσσικό Ζήτημα ξεπερνούσε τα όρια της λογοτεχνίας και επεκτεινόταν στο ευρύτερο πεδίο της νεότερης ελληνικής ιστορίας και της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας (Mackridge, 2022:308).

Με τη «Μαζώχτρα», το 1900, παρουσίασε ένα συνθετότερο αφήγημα, πληρέστερο ως προς τη γλώσσα και τη λογοτεχνική έκφραση. Η ηρωίδα, μια γυναίκα που έχει υποστεί σεξουαλική κακοποίηση, ενσαρκώνει έναν αντικοινωνικό χαρακτήρα, ο οποίος θυμίζει αντίστοιχες μορφές από τον Ζητιάνο και τη Φόνισσα (Πολίτης, 1998:213).

Ο Εφταλιώτης καταπιάστηκε και με τον θεατρικό λόγο. Το έργο του «Βουρκόλακας» αποτέλεσε επιτυχημένη αξιοποίηση του δημοτικού τραγουδιού του νεκρού αδελφού. Αν και δεν ανέβηκε στη σκηνή, μπορεί να θεωρηθεί μια επιτυχημένη σύνθεση της λαϊκής παράδοσης με το πνεύμα του νατουραλισμού¹⁵⁷. Μέσα από αυτά τα έργα εκφράστηκε και καλλιέργησε τη δημοτική, προβάλλοντας τις απόψεις του για το Γλωσσικό Ζήτημα (Πολίτης, 1998:213).

Οι απόψεις του για τη δημοτική εκφράστηκαν, επίσης, μέσα από τις στήλες του περιοδικού «Νουμάς» (1907-1909). Η συζήτηση, όμως, δεν περιορίστηκε στο λογοτεχνικό επίπεδο, αλλά πήρε πολιτικές διαστάσεις. Οι αστοί δημοτικιστές ερμήνευσαν την επικράτηση της δημοτικής και της γλωσσικής μεταρρύθμισης στην

¹⁵⁵ «Η αγάπη εκείνη, ή λατρεία εκείνη του Χριστού, της Θεομητέρας και των Αγίων, ο ὁρθόδοξος ὁ τύπος πού τὴν περιτύλιγε αὐτὴ τὴ λατρεία σὰν ἱερὸς πέπλος ὕφασμένος μὲ τὸ πολὺτιμο νῆμα τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς, ὅλ' αὐτὰ τόσο βαθιὰ ριζοβόλησανε μέσα στὴν καρδιά μας, πὺ κατάντησαν πάθος, σήμερα θὰ τονὲ λέγαμε φανατισμό» («Η ιστορία της Ρωμιοσύνης» σελ. 38).

¹⁵⁶ Στην εισαγωγή του, το βιβλίο αυτό διατρέχει την ιστορική περίοδο των Ελλήνων από το 323 μ.Χ. έως το 565 και πυροδοτεί τη συζήτηση αν η λέξη «Ρωμιός» παρουσιάζει την πορεία της Ρωμιοσύνης από τους μεσαιωνικούς έως τους νεότερους χρόνους (Mackridge, 2022: 308).

¹⁵⁷ Βλ. Πολίτης, 1998: 261.

εκπαίδευση ως ένα βήμα που θα μπορούσε να φιλελευθεροποιήσει την ελληνική κοινωνία. Αντίθετα, οι σοσιαλιστές υποστήριζαν ότι η επίλυση του Γλωσσικού Ζητήματος θα προέκυπτε μέσα από μια κοινωνική ή επαναστατική μεταρρύθμιση. Η αποχή του Εφταλιώτη από αυτή τη διαμάχη δείχνει ότι δεν ένιωθε άνετα με τέτοιου είδους ιδεολογικές συζητήσεις που ξεπερνούσαν τα όρια της λογοτεχνίας (Mackridge, 2022:326). Παράλληλα, ασχολήθηκε με τη μετάφραση, επιχειρώντας και τη δική του απόδοση της Οδύσσειας με περιορισμένη επιτυχία (Πολίτης, 1998).

Συνολικά, το έργο του Εφταλιώτη χαρακτηρίζεται από λυρισμό, αφηγηματική ευαισθησία και ουσιαστική συμβολή στη διαμόρφωση μιας καλλιεργημένης δημοτικής γλώσσας, ικανής να υπηρετήσει τόσο τη λαϊκή αφήγηση όσο και την υψηλή λογοτεχνική έκφραση.

3.2.5 Γιάννης Ψυχάρης

Ο Γιάννης Ψυχάρης υπήρξε μία από τις πιο ξεχωριστές μορφές του δημοτικισμού στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Γεννήθηκε το 1854 στην Οδησό από ελληνική οικογένεια της διασποράς και διαμόρφωσε την προσωπικότητά του σε περιβάλλον με ισχυρή ελληνική και λόγια παράδοση. Σπούδασε στη Γαλλία και ακολούθησε ακαδημαϊκή σταδιοδρομία στο Παρίσι.¹⁵⁸

Οι οικογενειακές του καταβολές ήταν συντηρητικές. Ο πατέρας, Νικόλαος Ψυχάρης, ήταν πρόξενος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και χαρτοφύλαξ των Πατριαρχείων. Έγραφε ποιήματα και ο ίδιος στην καθαρεύουσα, αλλά ο Γιάννης την απέρριπτε με μεγάλη απέχθεια, γεγονός που διατάραξε σοβαρά τις σχέσεις πατέρα και γιου. Στον επικήδειο λόγο για τον Νικόλαο, το 1897, δεν γινόταν αναφορά στο όνομα του γιου του, αν και είχε γίνει διάσημος ως μεγάλος γλωσσικός μεταρρυθμιστής. Ο συντηρητισμός της Κωνσταντινούπολης και του κύκλου του Πατριαρχείου δεν ευνοούσε τη θετική υποδοχή των διακηρύξεων του γλωσσικού του μανιφέστου υπέρ της δημοτικής (Χαραλαμπίκης, 2019: 61).

Πράγματι, η δεκαετία του 1880 υπήρξε καθοριστική για το Γλωσσικό Ζήτημα, καθώς η σκυτάλη από την Παλιά Αθηναϊκή Σχολή της καθαρεύουσας πέρασε στη Νέα Αθηναϊκή που καλλιεργούσε τη δημοτική. Ταυτόχρονα, τέθηκε στον δημόσιο διάλογο

¹⁵⁸Το 1885 έγινε έκτακτος καθηγητής στη Σχολή Ανωτέρων Σπουδών (École des Hautes Études) της Σορβόνης, όπου κατείχε την έδρα Νεοελληνικών Σπουδών και την έδρα Νεοελληνικής Γλώσσας και Φιλολογίας. Το 1904 έγινε τακτικός καθηγητής (Μπαμπινιώτης, 2002: 190).

το θέμα της καθιέρωσής της σε επιστημονική βάση με επιχειρηματολογία επηρεασμένη από τον Ψυχάρη.

Η μεγάλη τομή έγινε με την έκδοση του έργου του «*Το ταξίδι μου*»¹⁵⁹ το 1888. Στο ιδιότυπο αυτό λογοτεχνικό δημιούργημα¹⁶⁰ εξέθετε τις γλωσσολογικές του απόψεις και τους γλωσσικούς κανόνες που έπρεπε να διέπουν τη δημοτική γλώσσα¹⁶¹. Ειδικά στον πρόλογό του εξέφραζε τις προθέσεις του¹⁶² με γλωσσολογική ορολογία. Το έργο αυτό περιλάμβανε πολλά μορφολογικά και συντακτικά στοιχεία της διαλέκτου της Κωνσταντινούπολης. Αργότερα, όμως, σε επόμενα έργα του, περιόρισε τα στοιχεία αυτά προς όφελος μιας κοινής δημοτικής, χωρίς όμως να τα αγνοεί εντελώς, θέλοντας να τονίσει τη σύνδεση ανάμεσα στα δύο μεγάλα κέντρα του ελληνισμού, την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη (Mackridge, 2022).

Σε αυτό το έργο ο Ψυχάρης χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τους όρους «σύστημα», «κανόνες», «φωνολογία», «γραμματική», «σύνταξη», «δομή της γλώσσας», «γραπτός και προφορικός λόγος». Η δημοτική, κατά τον Ψυχάρη, αποτελούσε εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής, η οποία είχε περάσει σταδιακά από διαδοχικές μεταβολές βασισμένες σε γλωσσικούς νόμους. Οι γλωσσικοί αυτοί νόμοι μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για τη διαμόρφωση των κανόνων της σύγχρονης ελληνικής και για την καθιέρωσή της ως επίσημης γλώσσας του ελληνικού κράτους (Μπαμπινιώτης, 2002).

Η πρόθεσή του να επιβάλει τη δημοτική όχι μόνο στη λογοτεχνία, αλλά και στον επιστημονικό λόγο συνδεόταν με τις αντιλήψεις εθνικιστικών κύκλων της ελληνικής διασποράς, οι οποίοι απογοητεύονταν από την αδυναμία του ελληνικού κράτους να επεκτείνει τα σύνορά του και να αναδειχθεί σε ηγετική δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο.

Σύμφωνα με την άποψή του, το Γλωσσικό Ζήτημα δεν αφορούσε μόνο το λεξιλόγιο και τη γραμματική, αλλά συνδεόταν με την ταυτότητα και τη μελλοντική

¹⁵⁹ Στην πρώτη έκδοση του Ταξιδιού χρησιμοποιούσε τους όρους «Γραικοί» και «γραικικά», ενώ στις εκδόσεις μετά το 1905 τους αντικατέστησε με τους όρους «Ρωμιοί» και «ρωμαίικα», όταν αναφερόταν στους Έλληνες και στην ελληνική γλώσσα. Ο συμβολισμός της αλλαγής αυτής συνδέεται με την επιθυμία του Ψυχάρη να μεταβεί από την εικόνα του Έλληνα της διασποράς («Γραικός») σε εκείνη του γνήσιου ντόπιου Έλληνα («Ρωμιοί») (Mackridge, 2022: 275).

¹⁶⁰ «Γραμματική όμως δε θέλησα να κάμω. Τὸ βιβλίο μου ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ φαντασία καὶ ποίηση». Ψυχάρης, 1888: 26.

¹⁶¹ Βλ. Μπαμπινιώτης, 2002: 190.

¹⁶² «Δὲν ἔβαλα ἕναν τύπο γραμματικό, δὲν ἔγραψα μιὰ λέξη, μιὰ συλλαβὴ στὸ βιβλίο μου, χωρὶς νὰ τὸ συλλογιστῶ πολλὰς ὥρες, μπορῶ μάλιστα νὰ πῶ χρόνια, ἀφοῦ κάθε χειμῶνα στὰ δημόσια μαθήματά μου τῆς Σορμπόνας, τῆς γλώσσας μας τὴν ἱστορία μελετῶ» (Ψυχάρης, 1888: 25).

εξέλιξη ολόκληρου του έθνους. Η αντικατάσταση της αρχαίας από τη δημοτική δεν αποτελούσε μόνο γλωσσολογικό βήμα, αλλά και πολιτική και κοινωνική μεταβολή μέσω της οποίας μπορούσαν να αναδειχθούν τα πραγματικά προβλήματα του λαού (Mackridge, 2022).

Ωστόσο, η έντονα πολεμική και αδιάλλακτη στάση του προκάλεσε αντιδράσεις τόσο από τους υπερασπιστές της καθαρεύουσας όσο και από τους μετριοπαθείς δημοτικιστές. Οι συντηρητικοί κύκλοι τον αντιμετώπιζαν ως αδιάλλακτο πολέμιο της καθαρεύουσας και των αξιών που αυτή αντιπροσώπευε, ενώ οι προοδευτικοί δυσπιστούσαν απέναντι στο ενδιαφέρον ενός λόγιου εγκατεστημένου στο Παρίσι για την καθιέρωση της γλώσσας του λαού (Χαραλαμπίκης, 2019).

Ο Ψυχάρης συντάχθηκε με τις θεωρητικές αρχές των Νεογραμματικών.¹⁶³ Οι Νεογραμματικοί γλωσσολόγοι επηρεάζονταν από τη μεθοδολογία των θετικών επιστημών και από τον θετικισμό. Διατύπωναν τους φωνολογικούς νόμους με στόχο την αυτονομία των γλωσσικών φαινομένων, πίστευαν στην καθολική και απόλυτη ισχύ των νόμων και προέβαιναν στη διαφοροποίησή τους από τους μορφολογικούς κανόνες. Η επίδραση της θεωρίας αυτής ήταν εμφανής στη γλωσσολογική σκέψη του Ψυχάρη, ο οποίος κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η φυσική γλώσσα του ελληνικού λαού ήταν η δημοτική, σε αντιδιαστολή με την καθαρεύουσα, την οποία θεωρούσε τεχνητή. Αποδεχόταν, όμως, τα γλωσσικά δάνεια της δημώδους και τη διαλεκτική ποικιλομορφία (Χαραλαμπίκης, 2019). Η δημοτική του Ψυχάρη, μέχρι την εμφάνιση των μετριοπαθέστερων δημοτικιστών στις αρχές του 20ού αιώνα, αποτέλεσε βασική μορφή της γραπτής δημοτικής (Mackridge, 2022:394).

Επηρεασμένος από τον Σωσσύρ, ο οποίος έδινε ιδιαίτερη έμφαση στον προφορικό λόγο, αλλά και από την ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία, υποστήριζε την αυστηρή εφαρμογή των φωνητικών και μορφολογικών νόμων χωρίς εξαιρέσεις. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του, εάν το «σχ» μετατρεπόταν σε «σκ» στη λέξη «σκίζω» (σχίζω > σκίζω), τότε θα έπρεπε το σύμπλεγμα «σχ» να μετατρέπεται ανεξαιρέτως σε «σκ» σε κάθε σχετική λέξη. (Ενδεικτικά: «σκέδιο», «Μεγάλη του Γένους Σκολή», «διασκίζω», «σκήμα» κ.τ.ό.).

¹⁶³ Σύμφωνα με τη θεωρία των Νεογραμματικών: Η γλώσσα αποτελεί φυσικό φαινόμενο που πρέπει να εξετάζεται με αυστηρή επιστημονική μεθοδολογία. Όλες οι ζωντανές γλώσσες επιδέχονται γλωσσικές αλλαγές. Ο χαρακτήρας της γλώσσας εξαρτάται από την ιστορική της πορεία. Η συγκριτική μέθοδος είναι κατάλληλη για την ανάλυση της γλώσσας. Η γνώση της φωνητικής είναι προαπαιτούμενο για τη σύγκριση των γλωσσών σε διαχρονικό και συγχρονικό επίπεδο (Χαραλαμπίκης, 2019: 64).

Επέμενε αυστηρά στη ρύθμιση της γλώσσας και θεωρούσε την εφαρμογή των γλωσσολογικών κανόνων όχι ασήμαντη παρέμβαση, αλλά επιβεβλημένο καθήκον. Έφτανε μάλιστα στο σημείο να θεωρεί κάθε παρέκκλιση από τους τύπους της ομιλούμενης γλώσσας ή κάθε αποδοχή λογιότερων τύπων μορφή υποχώρησης, την οποία χαρακτήριζε ακόμη και «γλωσσική προδοσία». Αυτές οι απόψεις τον έφεραν σε σύγκρουση με γνωστά ονόματα του δημοτικισμού, όπως ο Παλαμάς και ο Τριανταφυλλίδης¹⁶⁴ (Μπαμπινιώτης, 2002).

Ο Ψυχάρης υποτιμούσε τη λειτουργική αξία των λόγιων στοιχείων που είχαν ήδη ενσωματωθεί στη γλωσσική χρήση, παραβλέποντας ότι η γλώσσα εξελίσσεται διαρκώς και αντλεί υλικό τόσο από τη δημοτική όσο και από τη λόγια παράδοση. Η άρνηση αυτή τον οδηγούσε στην άτεγκτη εφαρμογή των γλωσσικών κανόνων και, συχνά, σε επιλογές που ξένιζαν το γλωσσικό αισθητήριο. Ο ίδιος και οι υποστηρικτές του επιδίωκαν να επιβάλουν σε εθνικό επίπεδο μια αυστηρά κανονιστική εκδοχή της δημοτικής, παραμερίζοντας ακόμη και λόγια στοιχεία που είχαν ήδη εδραιωθεί στη γλωσσική χρήση. Ταυτόχρονα, όμως, απαιτούσε από τους υποστηρικτές της δημοτικής να σέβονται το δικό του σύστημα ορθογραφίας και μορφολογίας, το οποίο στηριζόταν σε συγκεκριμένες φωνολογικές αρχές (Mackridge, 2022).

Έτσι, παραγνώριζε τη λειτουργική αξία της λόγιας παράδοσης και τον σύνθετο ιστορικό χαρακτήρα της ελληνικής γλώσσας. Οι υπερβολές αυτές ονομάστηκαν μειωτικά «ψυχαρισμοί» (Μπαμπινιώτης, 2002). Ο ίδιος αρνιόταν τον χαρακτηρισμό του φανατικού στο έργο του «*Το ταξίδι μου*»¹⁶⁵ εκφράζοντας παράλληλα τις γλωσσολογικές και ιδεολογικές του απόψεις με ποιητικό τρόπο.

Ο Ψυχάρης θεωρούσε ότι η λαϊκή γλώσσα ήταν η ζωντανή συνέχεια της αρχαίας ελληνικής. Απέρριπτε τις απόψεις των εκπροσώπων της καθαρεύουσας και της μέσης οδού, γιατί πίστευε ότι στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν μια τεχνητή μίμηση της αρχαίας απέκοψαν τη γλώσσα από τη ζωντανή της συνέχεια. Η δημοτική,

¹⁶⁴ Κατηγόρησε τον Τριανταφυλλίδη ότι έκανε υποχωρήσεις στη χρήση της δημοτικής, προκειμένου να καταλάβει ακαδημαϊκή θέση.

¹⁶⁵ Μὲ εἶπαν πολλές φορές καὶ μὲ λένε ἀκόμη φανατικό. Φανατισμὸς στὴ γλῶσσα, ὅπως τὸ ἐννοοῦνε οἱ κατηγορητάδες μας, σημαίνει νόμος ἐθνικός. Ἄμα θέλεις ν' ἀκούσης τὸ νόμο καὶ ν' ἀκολουθήσης τὴ γραμματικὴ, νομίζουν πῶς εἶναι ἀπὸ πείσμα ἢ ἀπὸ καμιά υπερβολικὴ πεποίθηση στὴ δύναμή σου. Πεποίθηση ἀνάγκη νάχης. Μὰ ἐγὼ κι ἀπὸ τότε ποὺ καταπιάστηκα τὸ Ταξίδι, ἔλεγα πάντα πῶς γλῶσσα μᾶς χρειάζεται, ὅχι τάχα γιὰ νὰ γράφουμε τὰ βιβλία μας καὶ σώνει, παρὰ γιὰ νὰ πολάψῃ στὸ τέλος μιὰ γλῶσσα καὶ τὸ ἔθνος, δηλαδὴ νὰ τὴ μαθαίνουνε τὰ παιδιά στὸ σχολεῖο, ἐπειδὴ συλλογιόμαστε τὸ μέλλον κι ἀπὸ τὸ πρέπει νὰ συλλογιόμαστε. Ὅταν ὅμως βάζεις τέτοιο πρᾶμα μὲ τὸ νοῦ σου, ὅταν ἀποβλέπεις στὰ παιδιά, μοῦ φαίνεται ἀπαραίτητο νὰ τοὺς δώσης καὶ μιὰ γραμματικὴ. Ἡ γραμματικὴ σου πάλι θὰ βασίζεται σὲ κάποιους κανόνες. Νὰ λοιπὸ ποῦ γίνεσαι φανατικός. Τὴ γραμματικὴ ἐγὼ τὴν ἔγραψα μὲ κάθε λέξη, μὲ κάθε τύπο τοῦ Ταξιδιοῦ (Ψυχάρης, 1888:15).

κατά τη γνώμη του, ήταν η πραγματική βάση της νεοελληνικής και αυτό αποδεικνυόταν από το γεγονός ότι σε πόλεις που δραστηριοποιούνταν σπουδαίοι λόγιοι της καθαρεύουσας ο λαός συνέχιζε να χρησιμοποιεί τη ντοπιολαλιά του. Δεν αντιμετώπιζε τη δημοτική ως υποδεέστερη, γιατί ανακάλυπτε τις ρίζες της στα έπη του Ομήρου, θεωρώντας ότι η γέννησή της προήλθε από την ανάμειξη των διαλέκτων με φυσικό τρόπο στο εργαστήριο της ζωής και όχι τεχνητά στα γραφεία των λογίων. Παράλληλα, πίστευε ότι κύριοι φορείς της δημώδους ήταν τα παραμύθια, τα δημοτικά τραγούδια και η λαϊκή παράδοση.

Καταδίκασε, επίσης, την καθαρευουσιάνικη μορφή της γλώσσας που διδασκόταν στα σχολεία. Τη θεωρούσε γλωσσικό απολίθωμα: μια μορφή γλώσσας που σε προηγούμενες εποχές εξέφραζε την ψυχή των ανθρώπων, αλλά στην εποχή του είχε καταστεί νεκρή. Παράλληλα, αποκήρυσε τον δασκαλισμό και την καθαρεύουσα, επειδή η σχολική διδασκαλία εστίαζε περισσότερο στους γραμματικούς κανόνες και είχε παραγκωνίσει την ποίηση, τη φαντασία και τη ζωντανή έκφραση. Υποστήριζε ότι η γλώσσα που διδασκόταν στα σχολεία απομάκρυνε τα παιδιά από τη γλώσσα των γονιών τους και τα εξοικείωνε με νεκρούς και τεχνητούς τύπους. Κατά τη γνώμη του, η γλωσσική διδασκαλία έπρεπε να ξεκινά από τη μητρική γλώσσα και όχι από σχολικά απολιθώματα που αποξένωναν τα παιδιά από τη λαϊκή γλώσσα και τον κοινωνικό τους κόσμο.¹⁶⁶

Αν και δεν αμφισβητούσε τις φιλολογικές γνώσεις του Κοραή ούτε την ικανότητά του να διορθώνει και να μελετά σε βάθος τα αρχαία κείμενα, απέρριπτε κατηγορηματικά την ιδέα ότι η γλώσσα του μπορούσε να συνδεθεί με τον ζωντανό λόγο, την τέχνη και τη δημιουργική φαντασία της λαϊκής παράδοσης. Τον αποκαλούσε

¹⁶⁶ Ένας μονάχα μου χάλασε τὸ κέφι, εἴταν ἓνα παιδί καμιά δεκαπενταριά χρονῶ, φοροῦσε φράγκικα καὶ πολεμοῦσε νὰ μιλήσῃ παστρικά. Μιά μέρα περνοῦσα ἀπὸ τὸ σπίτι του μπροστά. εἴταν ἴσια ἴσια ἢ ὥρα ὅπου ἐρχότανε ἀπὸ τὸ μάθημα τὸ παιδί. Τάκουγα καὶ φώναζε μέσα τοῦ πατέρα του· «Δὲν ντρέπεσαι τὴ βάρβαρη σου τὴ γλώσσα; Το σιχάθηκα τὸ σπίτι ὅπου μιλοῦνε πρόστυχα. Μοῦ κάνει ντροπὴ νὰ σὲ ἀκούω. Δὲν μπορῶ πια νὰ ζήσω στο χωριό. Εγὼ τώρα ἐμάθα καὶ θα γίνω δάσκαλος» Ὁ πατέρας του ὁ καημένος δὲν τολμοῦσε νὰ πῇ λέξι κ' ἔμοιαζε σα ζεματισμένος. Τί νὰ πῇ; Ὁ γιος του ἤξαιρε γράμματα καὶ κείνος ὁ δύστυχος δὲν ἤξαιρε. Δὲ μοῦ φάνηκε παράξενο πὺν ἐτσι μίλησε τὸ παιδί. ἔπρεπε νὰ τὰκούσουμε καὶ αὐτὰ. Κάθε ἀσέβεια μάθαμε. Αφοῦ μᾶς δίδάξανε πῶς πρέπει νὰ καταφρονοῦμε τοῦ πατέρα μας τὴ γλώσσα συνέπεια εἴτανε νὰ καταφρονήσουμε τὸν πατέρα τὸν ἴδιο πὺν τὴν μιλά. Εἶπα νὰ μοῦ φέρουνε τὸ παιδί. Ἦρθε χαρούμενο, κολακεμένο πὺν τὸ ζητοῦσε ἓνας καθηγητής. Ὅλα του τὰ ἑλληνικά μοῦ τὰ ξεφοῦρνισε μεμιᾶς. Ἄμα τὸν εἶδα·—«Παιδί μου, τοῦ εἶπα, δὲ μοῦ λές, τὸν πατέρα σου πῶς τονὲ φωνάζεις, ὅταν ἔχεις νὰ τοῦ μιλήσῃς;» —Πετιέται τὸ παιδί καὶ μοῦ κάνει·—«Πάτερ!»—«Μπᾶ! Καὶ γιατί τάχα δὲν τοῦ λές πατέρα;»—«Γιατί εἶναι λάθος.»—«Μπράβο, παιδί μου! Βλέπω καὶ ξαίρεις γράμματα. Θέλω καὶ γὼ τώρα κάτι νὰ μοῦ μάθῃς. Ποιὰ εἶναι ἡ γενικὴ τοῦ ἐνικοῦ καὶ τοῦ πληθυντικοῦ;»—«Πατρός, πατέρων.»—«Καλὰ! Θέλω τώρα νὰ καταλάβω γιατί ἔχει ἡ ἰ ὀνομαστικὴ, καὶ γιατί τὸ η δὲν τόχει ἡ γενικὴ μήτε τοῦ ἐνικοῦ μήτε τοῦ πληθυντικοῦ; Για ποῖο λόγο ἡ γενικὴ πατέρων τονίζει τὸ ε, καὶ ἀπὸ ποῦ βγήκε ἀφτὸ τὸ ε καὶ γιατί δὲν τόχει ἡ γενικὴ πατρός; Ξαίρεις νὰ μοῦ τὸ ξηγήσῃς;»—Τὸ καημένο τὸ παιδί δὲν ἔβρισκε νὰ πῇ γρῶ (Ψυχάρης, 1888:113).

«γραφοτοδίφη»¹⁶⁷ και όχι φιλόλογο. Αντίθετα, εξυμνούσε τον δημοτικιστή φίλο του, Αργύρη Εφταλιώτη, αναγνωρίζοντας την ποιητική αξία του έργου του, καθώς και τους μελετητές της γνήσιας γλώσσας του λαού, όπως ο Σολωμός και ο Βαλαωρίτης.

Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του, η δημοτική διέπεται από τους δικούς της εσωτερικούς νόμους, ακόμη κι αν δεν έχουν τυπωθεί σε κάποιο βιβλίο γραμματικής. Για να στηρίξει αυτή την άποψη, επικαλούνταν το παράδειγμα της αρχαίας ελληνικής, η οποία ξεκίνησε με τον ίδιο τρόπο από τοπικές γλωσσικές ποικιλίες με χωριάτικους τύπους και αναμειγνύει διαλέκτων. Σταδιακά, όμως, καταστάλαξε, καλλιεργήθηκε, ανυψώθηκε και έγινε γλώσσα των βιβλίων και της γραμματικής. Κάτι ανάλογο πίστευε ότι μπορούσε να γίνει και με τις ντοπιολαλιές και τις τοπικές διαλέκτους.

Δεν αποδεχόταν τον συμβιβασμό ανάμεσα στους πραγματικούς φθογγικούς νόμους της ζωντανής γλώσσας, στους τεχνητούς γραμματικούς όρους και στην ιστορική ορθογραφία, επειδή θεωρούσε ότι αυτή δεν αντανakλούσε τις πραγματικές φωνητικές ανάγκες της γλώσσας. Τη θεωρούσε νόθα λύση, η οποία εμποδίζει τη συστηματική καλλιέργεια της δημοτικής, και καταδίκασε τα ημίμετρα της τεχνητής καθαρεύουσας. Στόχος του δεν ήταν να καταδικάσει την αρχαία ελληνική, αλλά να ελευθερώσει τη δημοτική από την επιβολή τεχνητών τύπων και γραμματικών κανόνων που, κατά τη γνώμη του, δεν ανταποκρίνονταν πλέον στη γλωσσική συνείδηση του λαού.

Στο βιβλίο του ειρωνευόταν τον συμβιβασμό της μέσης οδού και καταδίκασε τις φράσεις «μηδὲν ἄγαν», «παν μέτρον ἄριστον», «ἐν τῷ μέσῳ κεῖται ἡ ἀρετή» που τις θεωρούσε εκφράσεις φόβου, ατολμίας και μηχανισμό αναβολής αναγνώρισης της δημοτικής. Κατά τη γνώμη του, οι ντοπιολαλιές δεν ήταν λάθος, αλλά το ζωντανό εργαστήρι από όπου προκύπτουν οι αληθινοί κανόνες της γλώσσας, οι οποίοι αξίζουν

¹⁶⁷ ὁ Κοραῖς εἶχε μάθησι, δὲν τοῦ ἔλειπε καὶ κάποια ἐπιστημονικὴ ἀξία ἢ σὰν προτιμᾶτε, κάποιο μύρισμα τῆς ἐπιστήμης. Εἴτανε ἱκανὸς νὰ σοῦ διορθώσῃ κ' ἓνα κείμενο ἀρχαῖο, νὰ σοῦ βρῇ τὴ σωστὴ διόρθωσι. Στὴν Ἑβρώπη ὀνομάζοντε φιλόλογους ἢ philologues ὅσους παίρνουνε γιὰ βάση τῶ σπουδῶν τοὺς, ὅχι τὰ λόγια οὔτε τοὺς λόγους οὔτε τὸ λόγο, καθὼς τάχα τὸ δηλώνει ὁ κάπως ἀταίριαστος ὅρος, παρὰ ὃ τι γραφτὸ ὑπάρχει, ἐπειδὴ τὸ κάτω κάτω ἢ philologie ἐκεῖ πέφτει, ὅπως κι ἂν τὸ γυρίσῃς, κι ὁ φιλόλογος ἢ philologue τέτοια δουλειὰ κάνει, ἀφοῦ στηρίζεται εἴτε σὲ κώδικα, εἴτε σὲ πάπυρο, εἴτε καὶ σ' ἐπιγραφὴ, ὅταν τύχῃ. Ρωμαῖκα θὰ τὸν ποῦμε γραφοτοδίφη, καὶ σκοπὸ δὲν ἔχω νὰ τὰναιρέσω πὼς γραφοτοδίφης μὲ ὄνομα στάθηκε ὁ Κοραῖς. Ἀνοῖχτε τώρα τὰ βιβλία του. Σὰς τὸ λέω χωρὶς πάθος κανένα, κι ἅμα μοῦ ρίξετε καὶ σεῖς κάθε πάθος ἀλόγιστο στὸ γιὰ, θὰ μοῦ τὸ μολογήσετε πὼς τὰ βιβλία τοῦ Κοραῖ δὲν πρέπει νὰ γυρέβουνε τίποτα ποὺ νὰ μοιάζῃ μὲ τέχνη, μὲ ποίησι, μὲ φαντασία, τίποτα ποὺ νὰ σοῦ δείχνῃ τὸ φιλόλογο, γιατί ὁ litterateur νομίζω πὼς ταιριάζει νὰ ὀνομαστῇ φιλόλογος, ἀφοῦ ἴσια ἴσια ὁ φιλόλογος ἀνάγκη καμιά δὲν ἔχει νὰ βασιστῇ στὰ γραφτά, παρὰ ἡ σπουδὴ του κ' ἡ ἀγάπη του εἶναι ὁ λόγος ὁ ζωντανός. Ἄλλο λοιπὸν ὁ γραφοτοδίφης κι ὁ φιλόλογος ἄλλο (Ψυχάρης, 1888: 20).

να μελετηθούν επιστημονικά. Η δημόδης έπρεπε να αποκτήσει τους δικούς της αυστηρούς γραμματικούς κανόνες.

Μέσα σε αυτό το γλωσσολογικό και ιδεολογικό πλαίσιο, ο Ψυχάρης θεωρούσε αποστολή του να αναδείξει τους εσωτερικούς νόμους της δημοτικής γλώσσας. Την ανάγκη αυτή επιχείρησε να καλύψει με το έργο του «*Το ταξίδι μου*», το οποίο δεν αποτελεί απλώς ένα γλωσσολογικό έργο, αλλά συνδυάζει τη γραμματική με την ποιητική φαντασία. Παρά τις αδυναμίες του έργου, η επιρροή του Ψυχάρη υπήρξε καθοριστική. Ο Ψυχάρης προσέδωσε στον δημοτικισμό θεωρητική συνοχή, ιδεολογικό βάθος και αγωνιστικό χαρακτήρα.

3.3 Συγκριτική αποτίμηση

Ο Νεόφυτος Δούκας υπήρξε σημαντικός εκπρόσωπος της αρχαϊστικής τάσης, υποστηρίζοντας τη σύνδεση της νεότερης ελληνικής με την αρχαία ελληνική, την οποία θεωρούσε γλωσσικό πρότυπο, γιατί κατά τη γνώμη του ήταν ολοκληρωμένο και επαρκές για να αποδώσει νοηματικά δύσκολους όρους κυρίως στην επιστήμη, στη φιλοσοφία και στις τέχνες. Υποστήριζε ότι αυτός ο προσανατολισμός προσέδιδε κύρος στη γλώσσα και συνέδεε τον παρακμασμένο τουρκοκρατούμενο ελληνισμό με το αρχαιοελληνικό ένδοξο παρελθόν. Αναγνώριζε, βέβαια, τη δυσκολία του λαϊκού ανθρώπου να μάθει την αρχαία ελληνική και γι' αυτό πρότεινε την εξοικείωση μαζί της από την παιδική ηλικία¹⁶⁸.

Ο Κοραής, από την άλλη πλευρά, απέρριπτε αυτή την πρόταση ως ξεπερασμένη, γιατί δεν εξέφραζε πλέον το ζωντανό έθνος στο σύνολό του ούτε τις γλωσσικές του ανάγκες. Γι' αυτό πρότεινε τη «μέση οδό» και την αποφυγή των γλωσσικών ακροτήτων μέσω της ανάμειξης λόγιων τύπων με τύπους της ομιλούμενης γλώσσας. Τάχθηκε υπέρ του καθαρισμού της γλώσσας από ξενικά δάνεια και πρότεινε την αντικατάστασή τους είτε με λόγιους τύπους είτε με νεολογικούς σχηματισμούς. Θεωρούσε απαραίτητο τον καλλωπισμό των λέξεων, ώστε να προσεγγίζουν, ως προς την κατάληξη και τη μορφή τους, τους αντίστοιχους αρχαίους τύπους. Αυτές οι απόψεις επικρίθηκαν και από τον Νεόφυτο Δούκα με το αιτιολογικό ότι η κοραϊκή γλώσσα ήταν τεχνητή και ατελής. Επιθέσεις δέχτηκε και από την πλευρά των δημοτικιστών με προεξέχοντα τον Γιάννη Ψυχάρη.

¹⁶⁸ Βλ. Δούκας, 1810, Τετρακτύς.

Ο Ψυχάρης μάλιστα τον χαρακτήριζε «γραφτοδίφη», παρουσιάζοντάς τον ως λόγιο προσκολλημένο στα γραπτά μνημεία και όχι στη μελέτη της ζωντανής γλώσσας του λαού. Τον κατηγορούσε ότι αδιαφορούσε για το συναίσθημα και το πάθος των δημοτικών τραγουδιών, των παραμυθιών και του προφορικού λόγου.

Ο Αργύρης Εφταλιώτης κινήθηκε κι εκείνος στον χώρο του δημοτικισμού, καλλιεργώντας κυρίως τη λογοτεχνική και λαογραφική πλευρά της δημοτικής. Έδινε έμφαση στο λογοτεχνικό συναισθηματισμό και στην καθιέρωση της γνήσιας γλώσσας του λαού. Δεν ανέπτυξε τόσο συστηματικό θεωρητικό και πολεμικό λόγο όσο ο Ψυχάρης, χωρίς, ωστόσο, να παραμένει ουδέτερος.

Οι γλωσσικές και λογοτεχνικές επιλογές του Εφταλιώτη δέχθηκαν επιθέσεις από τους καθαρευουσιάνους με πρωταγωνιστή τον Γεώργιο Χατζιδάκι. Αν και μελέτησε σε βάθος τη δημοτική, υποστήριξε δημοσίως την καθαρεύουσα, επειδή τη θεωρούσε καταλληλότερη για τον επίσημο λόγο.

Οι τρεις αυτές μορφές εντάσσονταν σε διαφορετικές γλωσσικές και λογοτεχνικές τάσεις και συνέβαλαν, καθεμία με τον δικό της τρόπο, στη συζήτηση για το Γλωσσικό Ζήτημα. Ο Ψυχάρης προσέδωσε θεωρητική και αγωνιστική συνοχή στον δημοτικισμό, ο Εφταλιώτης καλλιέργησε τη δημοτική στη λογοτεχνία, ενώ ο Χατζιδάκις συνέβαλε στην επιστημονική μελέτη της νεοελληνικής γλώσσας. Επομένως, διέθεταν την επιστημονική κατάρτιση για να υπερασπιστούν τις θέσεις τους: ο πρώτος τον δημοτικισμό, ο δεύτερος τη χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία και ο τρίτος την επιστημονική θεμελίωση της γλώσσας.

Η σύγκρουση μπορεί να επέφερε γλωσσικό διχασμό, αλλά ταυτόχρονα συνέβαλε στην εμβάθυνση της γλωσσικής συνείδησης. Συνολικά, η νεοελληνική κοινή προέκυψε μέσα από τη σύγκρουση, τη σύνθεση και τη δυναμική αλληλεπίδραση, καταδεικνύοντας ότι το Γλωσσικό Ζήτημα συνιστά σύνθετο γλωσσικό, κοινωνικό και ιδεολογικό ζήτημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4:

Το θέατρο ως μέσο απόδοσης του Γλωσσικού Ζητήματος

4.1 Βασική δραματουργική ιδέα

Η βασική ιδέα για τη δραματουργική υλοποίηση του Γλωσσικού Ζητήματος στηρίχθηκε στην ίδια τη φύση του. Πρόκειται για ένα πεδίο έντονων συγκρούσεων, διαφωνιών, αντιπαραθέσεων, αλλά και συνθέσεων. Ο θεατρικός λόγος προσφέρεται ιδιαίτερα για την απόδοση τέτοιων καταστάσεων. Ήδη από την αρχαιότητα, το θέατρο αποτελούσε χώρο όπου αναπτύσσονταν αγώνες λόγου και ιδεών.

Η δραματουργική ιδέα αντλεί έμπνευση από τους «Βατράχους»¹⁶⁹ του Αριστοφάνη, όπου ο Ευριπίδης και ο Αισχύλος αντιπαρατίθενται στον Κάτω Κόσμο, προκειμένου να κριθεί η ποιητική τους αξία. Στο παρόν θεατρικό έργο, ο Κάτω Κόσμος των Βατράχων αντικαθίσταται από την «Αίθουσα των Μακάρων», όπου συναντώνται οι σημαντικοί εκπρόσωποι του Γλωσσικού Ζητήματος.

Η ιδέα για τη μεταφορά των προσώπων του θεατρικού στην «Αίθουσα των Μακάρων» είναι εμπνευσμένη από την αναφορά στις «Μακάρων Νήσους» που μνημονεύονται στην αλληγορία του σπηλαίου στην «Πολιτεία» του Πλάτωνα¹⁷⁰. Σε αυτές ζούσαν οι ήρωες, οι άνθρωποι της πρώτης γενιάς του ανθρώπινου γένους (της χρυσής εποχής) και οι ευσεβείς, σε κατάσταση απόλυτης ευτυχίας, γαλήνης και αμεριμνησίας, δηλαδή μακαριότητας.

Μέσα από τον θεατρικό διάλογο δίνεται η ευκαιρία να συναντηθούν άνθρωποι διαφορετικών εποχών, συνθήκη ανέφικτη στην πραγματική ζωή, και με τη δύναμη της φαντασίας να συζητήσουν και να συγκρουστούν. Το παιχνίδι λόγου και φαντασίας αναδεικνύει τις προσωπικότητες των εκπροσώπων, τα προβλήματα που τους απασχόλησαν και τα επιχειρήματα που διατύπωσαν σχετικά με το Γλωσσικό Ζήτημα. Παράλληλα, ο αγώνας λόγου επιτρέπει να παρουσιαστούν οι διαφορετικές διαστάσεις

¹⁶⁹ Στους «Βατράχους» του Αριστοφάνη ο Διόνυσος κατεβαίνει στον Άδη για να φέρει πίσω έναν μεγάλο τραγικό ποιητή, επειδή η Αθήνα έχει ανάγκη από πνευματική καθοδήγηση. Εκεί συναντά τον Αισχύλο και τον Ευριπίδη, οι οποίοι συγκρούονται για την αξία της ποίησής τους. Μέσα από τον κωμικό αγώνα τους, ο Αριστοφάνης σχολιάζει την παρακμή της πόλης και της τέχνης. Τελικά επιλέγεται ο Αισχύλος, ως ποιητής με ηθικό και πολιτικό βάρος (Αριστοφάνης, 1993, Βάτραχοι, Τ. Ρούσσο, μτφρ., Κάκτος).

¹⁷⁰ Τόδε οὐκ εἰκός, ἦν δ' ἐγώ, καὶ ἀνάγκη ἐκ τῶν προειρημένων, μήτε τοὺς ἀπαιδεύτους καὶ ἀληθείας ἀπείρους ἰκανῶς ἂν ποτε πόλιν ἐπιτροπεῦσαι, μήτε τοὺς ἐν παιδείᾳ ἐωμένους διατρίβειν διὰ τέλους, τοὺς μὲν ὅτι σκοπὸν ἐν τῷ βίῳ οὐκ ἔχουσιν ἓνα, οὗ στοχαζομένους δεῖ ἅπαντα πράττειν ἂν πράττωσιν ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ, τοὺς δὲ ὅτι ἐκόντες εἶναι οὐ πράξουσιν, ἡγούμενοι ἐν μακάρων νήσοις ζῶντες ἔτι ἀπωκίσθαι; (Πλάτων, Πολιτεία, 519b–d).

και η διαχρονικότητα του ζητήματος. Η καθιέρωση της δημοτικής το 1976 στην εκπαίδευση και στον δημόσιο βίο δημιούργησε την εντύπωση ότι το θέμα είχε οριστικά λήξει. Ωστόσο, η γλώσσα εξακολουθεί να εξελίσσεται και να μεταβάλλεται, ανταποκρινόμενη στις ανάγκες των ανθρώπων κάθε εποχής και δημιουργώντας νέα γλωσσικά ζητήματα που σχετίζονται με την ποιότητα του λόγου.

4.2 Θεωρητικό πλαίσιο: Το θέατρο ως «ενσώματη γλώσσα»

Η θεατρική γραφή διαφοροποιείται από την αφηγηματική ή την ποιητική λογοτεχνική γραφή, καθώς προορίζεται εξ αρχής για σκηνική πραγμάτωση. Όπως ο μουσικός καταγράφει τις νότες στην παρτιτούρα, αλλά η μουσική ολοκληρώνεται μόνο μέσα από την εκτέλεσή της, έτσι και ο θεατρικός συγγραφέας αποτυπώνει τον λόγο στο χαρτί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχει ακόμη δημιουργηθεί η θεατρική παράσταση.

Ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του ορίζει την τραγωδία ως «μίμησιν πράξεως σπουδαίας και τελείας» (Αριστοτέλους, *Ποιητική*, 1841). Η θεατρική δράση αναπαριστά μια σοβαρή και άξια λόγου πράξη, χωρίς, ωστόσο, η αναπαράσταση αυτή να αποτελεί στείρα απομίμηση. Το θέατρο δεν είναι μια υποδούλωση στην πραγματικότητα, αλλά μια ελεύθερη και δημιουργική αναπαράσταση. Το βασικό αξίωμα είναι ότι η πράξη αυτή πραγματώνεται μέσω της δράσης, «δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας». Οι ηθοποιοί ενσαρκώνουν τον ρόλο που υποδύονται, αξιοποιώντας τη χροιά της φωνής, τις συνειδητές και οργανωμένες κινήσεις των χεριών για να εκφράσουν μια απειλή, μια αμυντική στάση, ένα συναίσθημα που δένει με τον λόγο. Ο θεατρικός λόγος μπορεί να αποκαλύψει τις ενδόμυχες σκέψεις και προθέσεις των προσώπων όχι μόνο μέσω των λέξεων και των επιχειρημάτων τους, αλλά και μέσω των κινήσεων, των σιωπών και των συναισθηματικών εντάσεων. Η φόρτιση μιας λέξης που διαβάζεται είναι διαφορετική από τη φόρτιση της ίδιας λέξης όταν προφέρεται. Ο χρόνος, ο υπαινιγμός, οι ψυχικές και ιδεολογικές εντάσεις του ρόλου δηλώνονται μέσα από συγκεκριμένα σκηνικά σημεία (Γεωργουσόπουλος, 1996).

Πρέπει να αναδειχθεί «το κοινωνικό στίγμα του προσώπου, από πού προέρχεται, σε τι θεό πιστεύει, πώς συμπεριφέρεται και ποια είναι η ταξική του θέση» (Γεωργουσόπουλος, 1996). Είναι απαραίτητο να καθοριστεί η σχέση του ήρωα με τη δράση. Οι κινήσεις, οι στάσεις, οι χειρονομίες, οι παύσεις, οι αναπνοές και το ύφος της φωνής πρέπει να λειτουργούν σε σύνδεση με τον προφορικό λόγο και τον

συναισθηματικό κόσμο του ήρωα. Σκοπός του θεατρικού λόγου είναι να φανερώνει τις ιδεολογικές, ψυχολογικές και κοινωνικές εντάσεις, καθώς και τα συναισθήματα και την προσωπικότητα των ηρώων. Το θέατρο και η δραματουργία αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα. Ο ηθοποιός και ο ρόλος συγκροτούν μια αδιαίρετη ενότητα (Μινωτής, 1988).

Όλα περιστρέφονται γύρω από την ενσάρκωση των ρόλων. Ο ηθοποιός εκφράζει με το σώμα του όσα αισθάνεται, δίνοντας σάρκα και οστά στον γραπτό λόγο. Το κείμενο, για να ζωντανέψει, απαιτεί απόλυτη συγκέντρωση της πνευματικής και φυσικής υπόστασης του ηθοποιού. Η θεατρικότητα δεν περιορίζεται στην οπτική και ακουστική πρόσληψη, αλλά ενεργοποιεί συνολικά τη σωματική παρουσία του και την αισθητηριακή εμπειρία του θεατή. Διεγείρονται όλες οι αισθήσεις του ηθοποιού, ώστε να μπορέσει να εξωτερικεύσει όσα υποκρύπτονται στην ψυχή του ήρωα. Στις πέντε βασικές αισθήσεις μπορεί να προστεθεί, μεταφορικά, και η διαίσθηση ως έκτη αίσθηση.

Ο θεατρικός λόγος μεταφέρει σε κάθε εποχή το τραγικό ή σατιρικό πνεύμα ζωντανό και ένσαρκο, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης φύσης (Μινωτής, 1988).

4.3 Δομή και πλοκή του θεατρικού έργου

Το έργο χωρίζεται σε τέσσερις πράξεις. Στην πρώτη πράξη παρουσιάζεται ο κόσμος της πρωταγωνίστριας Χριστίνας και των φίλων της. Προετοιμάζονται να συμμετάσχουν σε έναν γλωσσικό διαγωνισμό, με την ελπίδα ότι η νίκη θα τους εξασφαλίσει ως έπαθλο ένα ταξίδι, αλλά ενδόμυχα προσδοκούν να επουλώσουν τα τραύματα του παρελθόντος ή να εκπληρώσουν κάποιο όνειρο. Γι' αυτό αναζητούν το κατάλληλο γλωσσικό ύφος που θα τους εξασφαλίσει την επιτυχία. Οι τρόποι γραφής διαφέρουν μεταξύ τους και δεν καταφέρνουν να συμφωνήσουν σε μια κοινή υφολογική πρόταση. Παρά τις προσπάθειες, αποτυγχάνουν στον διαγωνισμό. Η αποτυχία γίνεται η αφορμή να εμφανιστεί η Θεά της Γλώσσας στη Χριστίνα και να ξεκινήσουν μαζί της ένα φανταστικό ταξίδι στον κόσμο της γλώσσας.

Στη δεύτερη πράξη η Θεά της Γλώσσας βρίσκεται με τη Χριστίνα στην αίθουσα των μακάρων. Είναι ο χώρος όπου συναντιούνται οι ψυχές διανοουμένων για να ανταλλάσσουν απόψεις. Μετά από πρόσκληση της Θεάς εμφανίζεται ο Νεόφυτος Δούκας και ο Αδαμάντιος Κοραΐς. Εν αγνοία τους βρίσκονται στον ίδιο χώρο και

αρχίζουν να συζητούν για τα παλιά γλωσσικά ζητήματα. Η συζήτηση καταλήγει σε διαφωνία σχετικά με την καταλληλότητα της αρχαίας γλώσσας και της μέσης οδού για τον γραπτό λόγο και την παιδεία. Η σύγκρουση λαμβάνει προσωπικές διαστάσεις.

Μέσα από τη σύγκρουση αναδύονται πτυχές του Γλωσσικού Ζητήματος και προκύπτουν απαντήσεις στους προβληματισμούς της Χριστίνας.

Στην τρίτη πράξη, τον Κοραή και τον Δούκα διαδέχονται τρεις νεότεροι εκπρόσωποι του Γλωσσικού Ζητήματος: ο Ψυχάρης, ο Εφταλιώτης και ο Χατζιδάκις. Το θέμα έχει πλέον μετατοπιστεί στη σύγκρουση ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα, στη χρήση τους στον προφορικό και τον γραπτό λόγο. Μέσα από τη θεατρική δράση αναπτύσσονται τα επιχειρήματα της γλωσσικής τάσης που εκπροσωπεί κάθε ήρωας. Στο τέλος κυριαρχεί ο φανατισμός χωρίς διάθεση για αμοιβαίες υποχωρήσεις. Η Χριστίνα έχει πιο ενεργό ρόλο και μέσα από τη συμμετοχή της προσπαθεί να διαμορφώσει τη δική της αντίληψη για τη γλώσσα.

Στην τέταρτη πράξη η Θεά της Γλώσσας κάνει δυναμικά την εμφάνισή της και διευθετεί τα πράγματα χωρίς να πάρει θέση. Ζητά από τους ανθρώπους να τη χρησιμοποιούν ως γέφυρα επικοινωνίας και όχι ως αιτία φανατισμού και σύγκρουσης.

4.4 Χαρακτήρες και πρόσωπα του έργου

Για τη θεατρική γραφή έχουν σημασία, πέρα από τις γλωσσικές και ιδεολογικές απόψεις των επιλεγμένων εκπροσώπων, και στοιχεία που αφορούν την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα τους. Ο Δούκας ήταν ψηλός και καλοκαμωμένος άνδρας, ομιλητικός και κοινωνικός με χιούμορ. Συχνά εκφραζόταν με ειρωνική διάθεση, συνήθεια που τον συνόδευε μέχρι τα γεράματα. Επρόκειτο για έναν ανοιχτόκαρδο άνθρωπο, που δεν κρατούσε κακία και δεν χαρακτηριζόταν από μνησικακία. Απέναντι στον Κοραή δήλωνε αντίπαλος «γραμματικών τινών παραλογισμών» και όχι προσωπικός εχθρός. Ο Δούκας δεν διακατεχόταν από προσωπικά πάθη και γενικά απέφευγε τις αντιπαλότητες.¹⁷¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ διαφωνούσε πολύ έντονα με τον Κοραή για γλωσσολογικά θέματα, μετά τον θάνατό του ζήτησε με ψήφισμα να ανακηρυχθεί ευεργέτης του γένους και έγραψε την πρώτη του βιογραφία.

Ο Αδαμάντιος Κοραής ως προσωπικότητα ήταν άνθρωπος ευσυνείδητος και με καλή διάθεση. Πειθαρχημένος και βαθιά μορφωμένος μισούσε την τυραννία και κάθε

¹⁷¹ (Τεμπέλης, 2015: YouTube).

μορφή μοναρχίας. Ήταν φιλελεύθερο και προοδευτικό πνεύμα, θιασώτης του ορθολογισμού που επηρεάστηκε από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Όλη του τη ζωή την αφιέρωσε στην παιδεία του ελληνικού έθνους προσπαθώντας να το καθοδηγήσει. Ανακατευόταν ενεργά στην πολιτική ζωή των συμπατριωτών του με πατριωτική συνείδηση, αγάπη για την ελευθερία και πίστη στην παιδεία (Δημαράς, 1998). Ο Καλοσπύρου (2006) αναφέρει για τον Κοραή ότι ήταν άνθρωπος «νευρωτικός, με εξάρσεις όργης που όδηγοῦσαν ως πρὸς τοὺς πολιτικούς καὶ φιλολογικούς του ἀντιπάλους καὶ ἐχθρούς σὲ κρίσεις καὶ χαρακτηρισμούς κάθε ἄλλο παρά ἄξιους ἑνὸς γαλήνιου σοφοῦ. Οἱ γλωσσικοὶ του ἀγῶνες μὲ τοὺς Κοδρικὰδες καὶ τοὺς Δουκάδες καί, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, οἱ ἀκόμη φανατικώτεροι κατὰ τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια, φανερῶνουν τὶς διαφορὲς φάσεις μιᾶς ἀναστατωμένης ψυχῆς, ἀπόρροια ἑνὸς καταπονημένου σώματος»¹⁷² (Καλοσπύρος, 2006:182).

Παρά τη σκοτεινή αυτή πλευρά της προσωπικότητάς του διακρίθηκε για την εργατικότητα, τη φιλολογική ακρίβεια και την προσπάθεια «μετακένωσης» των ευρωπαϊκῶν ιδεῶν του Διαφωτισμοῦ ως μέσο ηθικῆς και πνευματικῆς ἀνόρθωσης. Ήταν ἑτοιμὸς νὰ ἀφομοιώσει ὅ,τι ἔκρινε ἀφομοιώσιμο γιὰ τὸν ἐλληνισμό (Δημαράς, 1998). Παράλληλα, ἦταν ἕνας διανοούμενος με ἔντονη κριτικὴ διάθεση ἀπέναντι στους Ευρωπαίους, ἀλλὰ καὶ στὸν ὀρθόδοξο κλήρο. Μποροῦσε νὰ γίνεῖ αἰχμηρὸς σε ἀπόψεις που θεωροῦσε ὀπισθοδρομικὲς ἢ ἐπιζήμιες. Καλοῦσε τοὺς νέους νὰ εἶναι προσεκτικοὶ με τοὺς πειρασμούς της Ευρώπης καὶ τοὺς συμβούλευε νὰ «ἀπανθίζουν ὡς μέλισσες τὰ ωφέλιμα ἀνθή» καθὼς θεωροῦσε ὅτι ἡ Ευρώπη εἶχε «πολλὰς ἀφορμὰς διαστροφῆς, καὶ προβάλλει πολλὰς παγίδας εἰς τὴν ἀπειρον νεότητα». Επίσης τοὺς παρότρυνε: «μιμήθητε τὰς μέλισσας, ἀπανθίζοντες τὰ χρήσιμα, καὶ ὄχι τὰς μύιας, αἱ οἷαι προσκολλῶνται εἰς τὰς δυσωδίας» (Καραγεώργος, 1984). Ο Δημαράς ἀναφέρει ὅτι εἶχε ἕνα ὕφος ἐπιβλητικὸ καὶ αυστηρό. Ἔδινε παραινέσεις «ὡς διαταγὰς σχεδὸν ακουόμενας εἰς τόπους κατὰ τριακοσίας λεύγας ἀπέχοντας». Ο θάνατός του προήλθε ἀπὸ ἀτύχημα καὶ τὸν βρῆκε γαλήνιο καὶ στοχαστικὸ στὴν ηλικία τῶν ογδόντα πέντε ἐτῶν.

Ο Ψυχάρης ἀπὸ τὴν ἄλλη παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Mackridge ὡς προσωπικότητα ἔντονα δογματικὴ, συγκρουσιακὴ καὶ δύσκολα δεκτικὴ σε συμβιβασμούς. Τὸν διέκρινε μιὰ μεγαλομανία καὶ ἐπιδίωκε νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀπόψεις του. Αἰσθανόταν ὅτι εἶχε μιὰ μεσσιανικὴ ἀποστολή, καθὼς πίστευε ὅτι μόνον ἐκεῖνος κατανοοῦσε με ἀκρίβεια καὶ

¹⁷²Βλ. υποσημείωση 184.

σαφήνεια τα προβλήματα των Ελλήνων. Θεωρούσε αποστολή του να τα επιλύσει, αν ήταν δυνατόν, ακόμη και μόνος του.

Πάντως, επρόκειτο περισσότερο για έναν ρομαντικό ιδεαλιστή με πίστη σε ένα καλύτερο μέλλον και με πρόθεση να αποκαλύψει τις παθογένειες του ελληνικού πνευματικού βίου. Θεωρούσε την επίθεση ως την καλύτερη άμυνα και κάθε συμβιβασμό ως υποχώρηση που οδηγούσε στην ήττα. Διαχώριζε τους ανθρώπους σε εχθρούς και φίλους και στις επιθέσεις του δεν έδειχνε έλεος. Σε περίπτωση αμφισβήτησης είτε από τους φίλους είτε από τους εχθρούς πείσμωνε και αρνιόταν να δεχτεί κάποια εναλλακτική πρόταση, ακόμη κι αν ήταν βάσιμη. Αν και συχνά εμφανιζόταν με έντονη αυτοπεποίθηση και τάση αυτοπροβολής, δεν δίσταζε να αποδίδει στους αντιπάλους του μεγαλομανία και διάθεση ελέγχου των άλλων (Mackridge, 2022).

Η σχέση του με τους Ρωμιούς ήταν αμφίθυμη και πολλές φορές εξέφραζε την απαξίωσή του για τους διανοούμενους της Αθήνας. Αποκαλούσε τους Έλληνες αχάριστους και επιδίωκε να τους κάνει «ανθρώπους». Ο ίδιος στον δημόσιο λόγο αυτοχαρακτηριζόταν ως αυθεντία στο λεξιλόγιο και τη γραμματική, ενώ σε ιδιωτικές συζητήσεις παραδεχόταν ότι αγνοούσε πολλούς ιδιοματισμούς και κοινές λέξεις. Στον Εφταλιώτη εκμυστηρευόταν ότι προτιμούσε να γράφει στα γαλλικά παρά στη ρωμαίικη γλώσσα. Όταν συναντούσε λόγιες λέξεις προσπαθούσε να τις αντικαταστήσει με τις αντίστοιχες δημώδεις (Mackridge, 2022).

Ο Αργύρης Εφταλιώτης ήταν φυσιογνωμία περισσότερο λογοτεχνική, συναισθηματική και βιωματική. Όταν διάβασε «*Το ταξίδι μου*» του Ψυχάρη επηρεάστηκε σε τέτοιο βαθμό που στράφηκε στη δημοτική για να γράψει ποίηση και πεζογραφία. Εκείνη την εποχή εγκατέλειψε το πραγματικό του επώνυμο, Μιχαηλίδης, και υιοθέτησε το ψευδώνυμο Εφταλιώτης. Γοητεύτηκε τόσο από τη λαϊκή γλώσσα, ώστε έγραφε σε ύφος σχεδόν «κουβεντιαστό» (Mackridge, 2022: 291). Σε αντίθεση με τον επιθετικό και δογματικό τόνο του Ψυχάρη, ο Εφταλιώτης είχε ηπιότερη ιδιοσυγκρασία, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει έλλειψη σταθερότητας. Η προσωπικότητά του χαρακτηριζόταν από ευαισθησία, πατριωτικό αίσθημα, λυρική διάθεση και βαθιά σύνδεση με τη λαϊκή ψυχή. Όταν επέστρεψε στο νησί του μετά από είκοσι χρόνια στην Ευρώπη, σοκαρίστηκε από τους ξενόφερτους τρόπους που είχαν υιοθετήσει οι συμπατριώτες του. Οι απλοί άνθρωποι του νησιού είχαν διαφθαρεί από μια διεθνική κουλτούρα χωρίς ρίζες που ερχόταν από την Ευρώπη και την Κωνσταντινούπολη. Ο ίδιος εξομολογήθηκε ότι η ψυχή του γέμισε θλίψη, όταν βρήκε

το πατρικό του σπίτι με ευρωπαϊκά έπιπλα (Mackridge, 2022). Η γραφή του μαρτυρεί άνθρωπο που επιδίωκε την πνευματική και συναισθηματική ενεργοποίηση του αναγνώστη.

Αντίπαλος και των δύο στο Γλωσσικό Ζήτημα εμφανίστηκε ο Γεώργιος Χατζιδάκις. Ήταν προσωπικότητα αυστηρά επιστημονική και μεθοδική. Η μαχητικότητά του εναντίον του δημοτικισμού φανερώνει έναν άνθρωπο περισσότερο συντηρητικό και υπερασπιστή της κοινωνικής και πολιτιστικής άρχουσας τάξης της εποχής του (Mackridge, 2022: 333). Αν και μελετούσε τη δημοτική γλώσσα, υπερασπιζόταν την καθαρεύουσα με μεγάλη αυτοπεποίθηση και εμπιστευόταν την ενωτική της δύναμη. Πίστευε ότι η γλώσσα χρειαζόταν έναν Έλληνα Δάντη για να επιβάλει τη δημοτική με την ποιητική του ιδιοφυΐα (Mackridge, 2022). Η προσωπικότητά του στηριζόταν στη βαθιά φιλολογική κατάρτιση και στην εμπιστοσύνη του στην επιστημονική αυθεντία.

Η Χριστίνα είναι μια σύγχρονη έφηβη του 2026 που αναζητά το κατάλληλο ύφος για να εκφράζεται. Στην παιδική της ηλικία βίωσε τον εξευτελισμό μπροστά σε όλη την τάξη από τη φιλόλογό της, επειδή έγραφε φτωχά και παιδικά. Από τότε επιδίδεται σε μια συνεχή αναζήτηση εντυπωσιακών και σπάνιων λέξεων για να προστατέψει τον εαυτό της. Βρίσκει ως αφορμή έναν φιλολογικό διαγωνισμό για να αποδείξει την αξία της και να γιατρέψει το τραύμα της. Μετά την αποτυχία της στον διαγωνισμό, με οδηγό τη Θεά της Γλώσσας, ξεκινά ένα φανταστικό ταξίδι για να γνωρίσει σπουδαίους γλωσσολόγους και λογοτέχνες που είχαν ενεργό ρόλο στο Γλωσσικό Ζήτημα. Μέσα από αυτή τη διαδρομή αναζητά τις δικές της απαντήσεις για να φτάσει στην αλήθεια που θα τη γιατρέψει.

Η μητέρα της Χριστίνας είναι μια τρυφερή και προστατευτική γυναίκα, η οποία συμμερίζεται την αγωνία της κόρης της να πετύχει στον διαγωνισμό. Δεν έχει, όμως, αντιληφθεί το βάθος του ψυχικού τραύματος που της προκάλεσαν τα λόγια της φιλόλογου και δεν αποδίδει μεγάλη σημασία στο αποτέλεσμα του διαγωνισμού. Συμπαράστέκεται, ωστόσο, στην κόρη της μέσα από τον απλό, καθημερινό λόγο και πολλές φορές την προσγειώνει στις ανάγκες της πραγματικότητας με απλότητα και ευαισθησία.

Ο Ίγνις είναι ένας έφηβος που θέλει να βρίσκεται στην πρώτη γραμμή της μόδας. Θέλει να δείχνει μοντέρνος υιοθετώντας έναν τρόπο έκφρασης που συνδυάζει πολλές ξένες λέξεις, κυρίως αγγλικές, για να δηλώσει την προσωπική του ταυτότητα.

Επίσης χρησιμοποιεί τον ανάμεικτο τρόπο ομιλίας του ως άμυνα στον φόβο μήπως φανεί ξεπερασμένος και κολλημένος στο παρελθόν. Δεν αντιτίθεται τόσο στην ελληνική γλώσσα, την αντιμετωπίζει όμως με έναν τρόπο επιφανειακό σαν να είναι υποδεέστερη σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες και πολιτισμούς, τους οποίους θεωρεί πιο εντυπωσιακούς. Το κίνητρό του να συμμετάσχει στον διαγωνισμό είναι να γνωρίσει από κοντά τον αγγλικό πολιτισμό.

Η Μαριόγκα είναι κι αυτή μια έφηβη, έξυπνη, με εύθυμο χαρακτήρα. Αν και είναι μορφωμένη, από επιλογή εκφράζεται στην κοινή ομιλούμενη, γιατί νιώθει ότι τη φέρνει πιο κοντά στη γλώσσα της γιαγιάς και στη ζωή του χωριού. Δεν ντρέπεται για αυτή την επιλογή της και δεν διστάζει να τη χρησιμοποιήσει στον διαγωνισμό. Είναι ο αντίθετος πόλος της Χριστίνας χωρίς να ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Εκπροσωπεί τον γνήσιο και αυθεντικό λόγο χωρίς επιτηδεύσεις και καλλωπισμούς.

Η Θεά της Γλώσσας παρουσιάζεται ανθρώπινη, μυστηριακή και διαχρονική. Δεν έχει διδακτικό χαρακτήρα και επιδιώκει να οδηγήσει τη Χριστίνα στην αναζήτηση των απαντήσεων παρά να της δώσει έτοιμες λύσεις. Γεννημένη από τις φωνές των ανθρώπων που τη δημιούργησαν, κουβαλά μέσα της τη φωνή της παράδοσης, των λογίων, των διαλέκτων, της λογοτεχνίας και της τέχνης. Δεν την ενδιαφέρει να συμφωνήσει με κάποια πλευρά, αλλά να γίνει η γέφυρα που θα ενώνει τους ανθρώπους και θα εκφράζει τις αληθινές τους ανάγκες.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία το Γλωσσικό Ζήτημα εξετάστηκε στη γλωσσολογική, ιδεολογική, ιστορική και πολιτισμική του διάσταση. Στο πλαίσιο του νεοελληνικού πολιτισμού, η διμορφία της ελληνικής γλώσσας συνδέθηκε με τη μεταφορά των ευρωπαϊκών ιδεών στον χώρο του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού, με τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, την ανάπτυξη της παιδείας, τη σχέση του νέου ελληνισμού με την αρχαιότητα και τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους.

Η σύγκρουση ανάμεσα στους αρχαϊστές, τους υποστηρικτές της καθαρεύουσας και τους δημοτικιστές δεν είχε μόνο γλωσσολογικό χαρακτήρα. Αντίθετα, εξέφραζε βαθύτερες επιλογές πολιτισμικού προσανατολισμού. Η φιλολογική έρευνα έδειξε ότι η αντίθεση ανάμεσα στις βασικές γλωσσικές τάσεις δεν ήταν απόλυτη, καθώς στο εσωτερικό του Γλωσσικού Ζητήματος αναπτύχθηκε ποικιλία τάσεων και ενδιάμεσων προτάσεων. Η αρχαϊστική τάση αναζητούσε την επανασύνδεση της νεότερης ελληνικής

γλώσσας με το αρχαίο μεγαλείο, την κλασική αρχαιότητα και την πνευματική συνέχεια του ελληνισμού. Οι υποστηρικτές της μέσης οδού και της καθαρεύουσας προσπάθησαν να διαμορφώσουν μια συμβιβαστική γλωσσική μορφή ανάμεσα στην αρχαία παράδοση και τη δημοτική. Από την άλλη πλευρά, η δημοτικιστική τάση επιδίωξε να αναδείξει τη γλώσσα του λαού, να την οργανώσει γλωσσολογικά και να την καθιερώσει ως επίσημη γλώσσα. Πίσω από αυτή τη σύγκρουση βρίσκονταν ισχυρά ιδεολογικά κίνητρα, καθώς κάθε τάση επιδίωκε να επιβάλει τη δική της αντίληψη για την πολιτισμική ταυτότητα του ελληνισμού, με σαφείς κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Καμία από αυτές τις τάσεις δεν μπορεί να εξεταστεί αποκομμένη από τις ιστορικές συνθήκες που τη διαμόρφωσαν.

Η επιλογή των πέντε προσώπων αποσκοπούσε στην ανάδειξη των βασικών τάσεων του Γλωσσικού Ζητήματος μέσα από αντιπροσωπευτικές προσωπικότητες. Ο Δούκας είδε στην αρχαία ελληνική γλώσσα το όργανο που θα μπορούσε να συμβάλει στην πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού και φοβήθηκε την απομάκρυνση από τις γλωσσικές ρίζες. Ο Κοραής αναζήτησε μια συμβιβαστική λύση, προκειμένου να «μετακενώσει» τις ιδέες του Διαφωτισμού στους ομοεθνείς του μέσα από μια γλώσσα κατανοητή, αλλά και καλλιεργημένη. Ο Ψυχάρης εξέφρασε τον μαχητικό δημοτικισμό, επιδιώκοντας να αναδείξει τη γνήσια δύναμη της λαϊκής γλώσσας. Ο Εφταλιώτης φανέρωσε τη λογοτεχνική και συναισθηματική της δυναμική, ενώ ο Χατζιδάκις προσέγγισε την ελληνική γλώσσα με επιστημονική μεθοδολογία, μελετώντας τη δημοτική, αλλά υποστηρίζοντας την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους. Δεν μπορεί, επομένως, να υποστηριχθεί ότι υπήρχε μία ορθή και μία εσφαλμένη προσέγγιση. Αντίθετα, μέσα από τη γλωσσική αυτή σύγκρουση εκφράστηκαν διαφορετικές αντιλήψεις για την ιστορία, την παιδεία, την κοινωνία και την εθνική ταυτότητα. Η γλώσσα που τελικά καθιερώθηκε δεν υπήρξε αποκλειστικό αποτέλεσμα της επιβολής μίας μόνο τάσης, αλλά προϊόν σύνθεσης, την οποία επέβαλε η ίδια η ιστορική και κοινωνική εξέλιξη. Πρόκειται για μια καλλιεργημένη κοινή, η οποία φέρει στοιχεία της δημοτικής, της λόγιας παράδοσης, της καθαρεύουσας και της μακραίωνης ιστορικής συνέχειας της ελληνικής.

Ακριβώς αυτή η σύγκρουση προσφέρεται για τη διαμόρφωση ενός θεατρικού έργου. Μέσα από τη δράση, τις ζωντανές φωνές, τα πρόσωπα, τις χειρονομίες, τις ειρωνείες, τις εντάσεις και τις σκηνικές αντιπαραθέσεις μπορούν να αναδειχθούν οι χαρακτήρες των εκπροσώπων, με τα πάθη, τις αντιφάσεις, τις εμμονές, τις ιδεολογικές βεβαιότητες και τις προσωπικές τους αγωνίες. Παράλληλα, η θεατρική μεταγραφή

επιτρέπει τη σύνδεση της ιστορικής διαδρομής του Γλωσσικού Ζητήματος με τους γλωσσικούς προβληματισμούς της σύγχρονης εποχής.

Η θεατρική απόδοση έδειξε ότι το Γλωσσικό Ζήτημα δεν αποτελεί νεκρό ή παρωχημένο θέμα, αλλά μπορεί να λειτουργήσει ως πηγή έμπνευσης και ως έναυσμα για σύγχρονες γλωσσικές αναζητήσεις. Οι νέοι κάθε εποχής έχουν τα δικά τους γλωσσικά ερωτήματα και τους δικούς τους προβληματισμούς γύρω από την έκφραση, την ταυτότητα και την επικοινωνία. Η ιστορική πορεία του Γλωσσικού Ζητήματος μπορεί να συμβάλει στη βαθύτερη κατανόηση αυτών των προβληματισμών, προσφέροντας πλούσιο υλικό για σκέψη και ερμηνεία.

Τέλος, η εργασία επιδίωξε να αναδείξει ότι κάθε εποχή έχει τις δικές της γλωσσικές δυσκολίες, συγκρούσεις και αναζητήσεις. Ωστόσο, η γλώσσα δεν πρέπει να γίνεται μέσο διαχωρισμού, επίδειξης ή φανατισμού, αλλά γέφυρα επικοινωνίας που ενώνει τους ανθρώπους. Μέσα από αυτή την οπτική, το Γλωσσικό Ζήτημα δεν αντιμετωπίζεται μόνο ως ιστορικό φαινόμενο, αλλά και ως διαρκής υπενθύμιση της ευθύνης που έχει κάθε κοινότητα απέναντι στη γλώσσα της.

Β. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Το θεατρικό έργο

Πρόσωπα του έργου

Χριστίνα

Μητέρα της Χριστίνας

Ιγνις

Μαριόγκα

Θεά της Γλώσσας

Νεόφυτος Δούκας

Αδαμάντιος Κοραής

Γιάννης Ψυχάρης

Αργύρης Εφταλιώτης

Γεώργιος Χατζιδάκις

« Είπομεν μεν, μα δεν τα βρήκαμε»

Πράξη Α΄

Η Χριστίνα βρίσκεται στο δωμάτιό της και μελετά. Στο φόντο υπάρχει μια μεγάλη βιβλιοθήκη, ένα γραφείο, 3 καρέκλες και ένα κρεβάτι. Ένα αστικό εφηβικό δωμάτιο. Έχει απλώσει λεξικά ολόγυρα, ψάχνει, γράφει ξεφυλλίζει και μονολογεί φωναχτά.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μα πού το γράφει; Ααα. Να το, το βρήκα. Ασκαρδαμυκτί. Ορίστε. Από το «ασκαρδάμυκτος» να παρακολουθείς κάποιον χωρίς να ανοιγοκλείνεις τα βλέφαρά σου. Ωραία λέξη. Και πολύ επίσημη. Θα τη χρησιμοποιώ. Πρέπει να βγω οπωσδήποτε η καλύτερη.

(Η μητέρα μπαίνει στο δωμάτιο κρατώντας ένα δίσκο με σάντουιτς και χυμό.)

ΜΗΤΕΡΑ: Τι μουρμουρίζεις, Χριστίνα; Γιατί είσαι αναστατωμένη;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ψάχνω ωραίες και σπάνιες λέξεις και φράσεις. Έχω βρει πολλές. «Ασκαρδαμυκτί», «Σολοικισμός», «στην κλίμακα των αξιών», «υλικός ευδαιμονισμός», «μιξοβάρβαρη γλώσσα».

ΜΗΤΕΡΑ: Γιατί τις ψάχνεις; Ειδικά το τελευταίο με τις μύξες δεν το κατάλαβα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τι λες μητέρα, αυτά είναι τα σωστά ελληνικά. Έτσι πρέπει να γράφουμε τα κείμενά μας. Κάνουν το ύφος σοβαρό και επίσημο. Δίνουν κύρος.

ΜΗΤΕΡΑ: Σου κόλλησε αυτή η μανία από την Α΄ Λυκείου με την κ. Οιδαπάντα. Να ψάχνεις συνέχεια για δύσκολες και εντυπωσιακές λέξεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Θυμάσαι την κυρία Οιδαπάντα; Σε μια έκθεση μου είχε γράψει «πολύ παιδική, φτωχό λεξιλόγιο» και μετά τη διάβασε μπροστά σε όλη την τάξη ως παράδειγμα αποφυγής και με έκανε ρεζίλι.

ΜΗΤΕΡΑ: Ναι, και από τότε ψάχνεις όλες τις παράξενες λέξεις. Αλλά τι σημαίνουν αυτές οι λέξεις παιδί μου; Πού τις ξετρώπωσης; Και τι σημαίνουν αυτές οι μύξες;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: *(γελώντας)*. Ούτε κι εσύ τις ξέρεις. Εντυπωσιάστηκες, έτσι; Άκου να μαθαίνεις. Μιξοβάρβαρη είναι η ελληνική γλώσσα που περιέχει πολλούς βαρβαρισμούς.

ΜΗΤΕΡΑ: ΑΑΑ! Εγώ αλλού το πήγα. Κάτι σαν το μυζιάρικο. Και τι σημαίνει βαρβαρισμός; Πώς το είπες;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ούτε κι αυτό ξέρεις; *(γελώντας)*. Ορίστε σύμφωνα με το λεξικό του Τριανταφυλλίδη βαρβαρισμός σημαίνει «γραμματικό σφάλμα στη χρήση της γλώσσας». Παραδίνω και δωρεάν μαθήματα.

ΜΗΤΕΡΑ: Εντάξει παιδί μου, αλλά πρόσεχε κι εσύ με αυτές τις λέξεις, γιατί δεν θα σε καταλαβαίνει κανείς.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Να σου πω, προτιμώ να μην με καταλαβαίνουν από το να με κοροϊδεύουν. Αλλά κανείς δε θα ξαναγελάσει. Θέλω οι εργασίες μου να είναι τέλειες και εντυπωσιακές.

ΜΗΤΕΡΑ: Πρόσεχε τις υπερβολές. Η δόση κάνει το φάρμακο, η δόση και το δηλητήριο. Δε μου είπες όμως, γιατί είσαι αναστατωμένη;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Θα πάρω μέρος σε ένα φιλολογικό διαγωνισμό δημιουργικής γραφής. Είναι μόνο για μαθητές της Γ' Λυκείου. «Υπερκαταναλωτισμός και ανθρώπινες σχέσεις στις αναπτυγμένες χώρες» είναι ο τίτλος. Οι πρώτοι δέκα κερδίζουν ένα ταξίδι. Πληρωμένα εισιτήρια και διαμονή για επτά μέρες. Δεν είναι τέλειο;

ΜΗΤΕΡΑ: Και πού θα πάτε; Αν κερδίσετε;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι αν, πρέπει οπωσδήποτε να μπω στη δεκάδα. Να αποστομώσω την ξινή Ουδαπάντα για πάντα.

ΜΗΤΕΡΑ: Δεν νομίζω ότι αυτός είναι ο σωστός λόγος για να συμμετέχεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν ξέρω τι λες. Με ξευτέλισε μπροστά στην τάξη. Πρέπει να σκίσω. Θα πάμε στη Σκωτία στο θερινό πρόγραμμα του πανεπιστημίου.

ΜΗΤΕΡΑ: Εγώ όμως ανησυχώ να σε βλέπω όλη μέρα κλεισμένη στο δωμάτιο και να ασχολείσαι μόνο με τα λεξικά. Να κάνεις κι άλλα πράγματα. Να βγεις λίγο έξω, όπως η ξαδέλφη σου, η Μαριόγκα και ο φίλος της, ο Ίγνις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι μητέρα, δεν έχεις δίκιο. Πρέπει να πετύχω. Δεν έχω χρόνο για χάσιμο.

ΜΗΤΕΡΑ: Φοβάμαι για την υγεία σου. Μήπως το παρακάνεις;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι δε με νοιάζει. Σε άλλους αρέσει το ποδόσφαιρο, σε άλλους να κάνουν κύλιση στην οθόνη του κινητού. Εμένα μου αρέσει να μαθαίνω δύσκολες και εντυπωσιακές λέξεις.

ΜΗΤΕΡΑ: Τι να κάνουν με το κινητό;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Κύλιση στην οθόνη του κινητού. Κοινώς σκρολάρω.

ΜΗΤΕΡΑ: Ε! πες στα ελληνικά να το καταλάβω, βρε παιδάκι μου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν είναι σωστά ελληνικά αυτά. Πήραμε το scroll, κολλήσαμε κι ένα -άρω από πίσω και έτοιμη η λέξη. Σκρολάρω, γκουγκλάρω, σερφάρω. Δες και χάθηκαν οι ελληνικές λέξεις. Το ξέρεις ότι έχουμε την πλουσιότερη γλώσσα στον κόσμο σε λέξεις;

ΜΗΤΕΡΑ: Δεν ξέρω αν πρέπει να χαρώ ή να ανησυχήσω. Ό,τι είναι για καλό. Πάρε τώρα αυτό το σάντουιτς. Θα πεινάς τόσες ώρες κλεισμένη στο δωμάτιό σου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ευχαριστώ μητέρα. Αλλά δεν το λένε σάντουιτς. Το λένε αμφίψωμο. Αμφί και ψωμί. Έτσι πρέπει να λέμε το σάντουιτς ή το τοστ. Να μιλάμε σωστά ελληνικά.

ΜΗΤΕΡΑ: Τι μαθαίνει ο άνθρωπος!

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Είδες! Σε εντυπωσίασα.

ΜΗΤΕΡΑ: Καλά, καλά φάε το τώρα, είτε λέγεται σάντουιτς είτε αμφίψωμο το ίδιο αποτέλεσμα έχει.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι δεν έχεις δίκιο. Αλλά θα τα πούμε μια άλλη στιγμή, γιατί έχω δουλειά τώρα. Φτιάξε μου σε παρακαλώ άλλα δύο.

ΜΗΤΕΡΑ: Τι θα τα κάνεις; Εσύ με το ζόρι τρως ένα. Σου άνοιξε την όρεξη η μιζοβάρβαρη και το σολοι... πώς τον είπες; (γελώντας).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: (γελώντας). Σολοικισμό. Όχι μητέρα, δεν το θέλω για μένα. Θα έλθουν σε λίγο η Μαριόγκα και ο Ίγνις. Δήλωσαν κι εκείνοι συμμετοχή στον διαγωνισμό και θέλουμε να διαβάσουμε μαζί. Καλά δεν έχουν καμία ελπίδα. Μην ξεχάσεις τα αμφίψωμα.

ΜΗΤΕΡΑ: Μάλιστα κυρία Τριανταφυλλίδη. Όπως διατάξετε.

(Η μητέρα φεύγει. Η Χριστίνα χώνεται πάλι στα βιβλία της. Χτυπά το κουδούνι και η μητέρα επιστρέφει φέρνοντας τα παιδιά μαζί της).

ΜΗΤΕΡΑ: Χριστίνα, ήλθαν οι φίλοι σου. Περάστε παιδιά.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Εισέλθετε.

ΙΓΝΙΣ: Τι να κάνουμε;

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Να μπούμε εννοεί. Έμπαινε, Ίγνις.

ΙΓΝΙΣ: Come in είναι πιο όμορφο. Τι θα πει εισέλθετε; Με τον Περικλή θα μιλήσουμε ή τον Θουκυδίδη; Πώς μιλάς έτσι; (γελάει)

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Αφήστε τα αστεία και καθίστε να δούμε τι θα κάνουμε, ο χρόνος περνά. Δεν έχουμε και άπειρο. Μητέρα, άφησε μας τώρα μόνους και μην ξεχάσεις τα αμφίψωμα. Σίγουρα θα πεινάσουμε.

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Τι είναι τα αμφίψωμα; Θα προτιμούσα ένα σάντουιτς.

ΙΓΝΙΣ: Ναι, κι εγώ θα προτιμούσα ένα σαντουιτσάκι.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Καλά μητέρα φέρε τα αμφίψωμα, θα τους αρέσουν. Ειδικά ο Ίγνις θα ενθουσιαστεί.

ΙΓΝΙΣ: Μα τι είναι αυτά;

ΜΗΤΕΡΑ: Μην ανησυχείτε. Θα τα κανονίσω εγώ. Καθίστε μη στέκεστε. Θέλεις ένα χυμό, Ίγνις; Αλήθεια από πού βγαίνει το Ίγνις;

ΙΓΝΙΣ: Από το Ιγνάτιος.

ΜΗΤΕΡΑ: Ιγνάτιος. Χριστιανικό όνομα. Γιατί το άλλαξες; Δεν σου άρεσε;

ΙΓΝΙΣ: Όχι, καθόλου. Με βάπτισαν έτσι από το όνομα του παππού μου, αλλά εγώ δεν το θέλω. Μου θυμίζει μοναστήρια, καλογέρους και μούχλα.

ΜΗΤΕΡΑ: Σου φαίνεται παλιομοδίτικο; Σου αρέσουν τα μοντέρνα;

ΙΓΝΙΣ: Ναι. Εγώ προτιμώ το εξωτερικό και κυρίως την Αγγλία. Εκεί θέλω να πάω να σπουδάσω. Με τα αγγλικά νιώθω πιο άνετα. Μου ταιριάζουν περισσότερο. Ακούω αγγλικά τραγούδια και βλέπω αγγλικές ταινίες από μικρός. Μερικές φορές, όταν θέλω να πω κάτι, μου αρέσει περισσότερο η αγγλική λέξη από την ελληνική. Γι' αυτό το έκανα Ίγνις για να θυμίζει English. Στην Ελλάδα είμαστε πίσω. Ααχ!! Θέλω πολύ να κερδίσω μία από τις δέκα θέσεις, για να πάω στην Αγγλία. Δεν έχω πάει ποτέ ως τώρα.

ΜΗΤΕΡΑ: Ενδιαφέρον, θέλεις τον χυμό;

ΙΓΝΙΣ: Ναι, ευχαριστώ.

ΜΗΤΕΡΑ: Εσύ, Μαριόγκα, τι θα πιείς;

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Ένα τσιπουράκι. *(γελώντας)*

ΜΗΤΕΡΑ: Ένα τσιπουράκι; *(Η μητέρα κοιτάζει έκπληκτη)*

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Παραδοσιακό ποτό! Μου θυμίζει πανήγυρι, καφενεδάκι και χωριό. Αλλά αστειεύομαι κ. Αλεξάνδρα. Λίγο νερό. *(Η μητέρα φεύγει)*

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Διαβάσατε το θέμα του διαγωνισμού;

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Ναι, για τον «Υπερκαταναλωτισμό και ανθρώπινες σχέσεις στις αναπτυγμένες χώρες». Πώς λες να ξεκινήσουμε;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Προτείνω να γράψει ο καθένας αυτό που νομίζει και να τα διαβάσουμε.

(Τα παιδιά αρχίζουν να γράφουν. Σκίζουν και πετούν σελίδες τσαλακωμένες στο πάτωμα. Μασούν την άκρη του μολυβιόν τους.)

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τελείωσα πρώτη. Εσείς τι γράψατε;

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Τελειώνω κι εγώ.

ΙΓΝΙΣ: Κι εγώ τελείωσα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Διαβάζω πρώτη. *(Με σοβαρό ύφος σηκώνεται όρθια και διαβάζει.)*

«Στην κλίμακα των αξιών τα υλικά αγαθά ιεραρχούνται στην ανώτατη βαθμίδα. Οι ανθρωπιστικές αξίες έχουν υποχωρήσει και επικρατεί το πρότυπο του υλικού ευδαιμονισμού. Η αέναη συσσώρευση υλικών αγαθών ικανοποιεί πρόσκαιρα το ανικανοποίητο της ψυχής προσδίδοντας την ψευδαίσθηση πληρότητας και κοινωνικής καταξίωσης. Η φιλία, αντιθέτως, απαιτεί συναισθηματική επένδυση και ψυχική διαθεσιμότητα σε βάθος χρόνου. Επιπροσθέτως, διαρκώς ελλοχεύει ο κίνδυνος της ματαίωσης και της επιστροφής σε μια υπαρξιακή εσωστρέφεια.»

ΙΓΝΙΣ: What does it mean? Στα αρχαία θα τα γράφουμε; Ποτέ δεν κατάλαβα γιατί μαθαίνουμε αρχαία. Να μου πεις στα αγγλικά να το καταλαβαίνω. Αλλά στα αρχαία; Σκέτη μούχλα. Εγώ προτείνω να το γράψουμε αλλιώς.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν είναι αρχαία. Αλλά τι έχεις με τα αρχαία; Είναι η γλώσσα των προγόνων μας.

(Η Χριστίνα θυμωμένη πλησιάζει απειλητικά τον Ίγνις).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Εκείνοι έγραφαν πάντα ωραία και εντυπωσιακά.

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Δεν είναι αυτό το θέμα μας τώρα. Δεν θα τσακωθούμε γι' αυτό. Είναι δημοτική, Ίγνις, σε πιο επίσημο ύφος. Δηλαδή, εσύ πώς προτείνεις να τα γράψουμε;

ΙΓΝΙΣ: Δεν με ενδιαφέρει αν είναι αρχαία ή δημοτική, ξέρω όμως ότι αυτά είναι out of date. Πολύ ξεπερασμένα και ακαταλαβίστικα. Εγώ προτείνω: *(σηκώνεται όρθιος και διαβάξει με σοβαρό ύφος)* Να κάνουμε shopping therapy πολλές φορές είναι πιο must από το να βγαίνουμε με τους φίλους μας. Γιατί ok ας είμαστε ειλικρινείς. Οι φίλοι είναι πολλές φορές βαρετοί ή ψεύτες. Το να αγοράσεις ένα καινούργιο κινητό, διασκεδαστικά gadgets ή PlayStation έχει μεγαλύτερη πλάκα. Είναι πολύ funny, είναι εύκολο και χωρίς ευθύνες και υποχρεώσεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν μπορείς σε σοβαρά κείμενα να χρησιμοποιείς ξένες λέξεις. Με τέτοιο ύφος δεν έχεις καμία ελπίδα.

ΙΓΝΙΣ: Γιατί; Αφού έτσι μιλάω; Τι πειράζει να χρησιμοποιήσουμε και κάποιες ξένες λέξεις; Κι εσύ όπως το γράφεις ακούγεται ακαταλαβίστικο.

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Παιδιά, γιατί δεν το γράφουμε πιο απλό; *(διαβάξει καθιστή)* «Η αγορά πολλών πραγμάτων είναι διασκεδαστική, αλλά η χαρά τους περνά γρήγορα. Είναι πιο εύκολο να ξοδέψουμε λεφτά για να τα αγοράσουμε, αλλά τα βαριόμαστε εύκολα και τα πετάμε σύντομα. Με τους φίλους δεν είναι έτσι. Είναι πιο δύσκολο να κάνουμε αληθινούς φίλους. Πρέπει να κάνουμε υπομονή, να έχουμε εμπιστοσύνη και αγάπη και πάντα υπάρχει ο φόβος να πληγωθούμε ή να μας προδώσουν. Αλλά ένας αληθινός φίλος αξίζει περισσότερο από όλα τα καλά του κόσμου και μας κάνει πιο ευτυχισμένους».

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: *(με απορριπτικό ύφος και απαξιωτική κίνηση με τα χέρια)* ΑΑΑ!!! Πολύ απλό ύφος. Η κ. Ουδαπάντα θα έλεγε «πολύ παιδικό, φτωχό λεξιλόγιο» αν σε άκουγε, θα σε έκανε ρεζίλι όλο το σχολείο.

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Μπορεί να το κάνει, αλλά γιατί; *(η Μαριόγκα σηκώνεται όρθια θυμωμένη)*. Εγώ δεν μπορώ να καταλάβω. Γιατί να θυμώσει; Αυτό είναι το ύφος που μιλώ καθημερινά, αυτό με εκφράζει, νιώθω τις λέξεις που λέω και τις καταλαβαίνω. Γιατί να με κοροϊδέψει;

ΙΓΝΙΣ: Δίκιο έχει η Μαριόγκα. Γιατί να μας τrolάρει; Η κ. Ουδαπάντα μιλά σαν να βγήκε από άλλη εποχή. Πολύ βαρετή.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Στον γραπτό λόγο δεν μπορούμε να γράφουμε όπως μιλάμε, αλλά δεν ξέρω κι εγώ από πού βγήκε αυτός ο κανόνας.

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Σωστά. Ποιος έβγαλε αυτόν τον κανόνα; Από τον ουρανό τον έστειλε ο Θεός; Γιατί να μη γράφω στη γλώσσα που νιώθω και καταλαβαίνω;

ΙΓΝΙΣ: Και γιατί να μην γράφουμε σε πιο κατανοητή γλώσσα που μπορούμε να εκφραστούμε καλύτερα. Εγώ ξέρω τι είναι το Shopping therapy, αλλά σπάνια ακούω τη λέξη υπερκαταναλωτισμός και δεν έχω ακούσει ποτέ τη λέξη υλικός ευδαιμονισμός. Δεν ξέρω βέβαια αν έχουν την ίδια σημασία. Πάντως εγώ, όταν νιώθω άσχημα μου αρέσει να αγοράζω πολλά πράγματα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Γιατί, όταν γράφουμε για σοβαρά θέματα, πρέπει να γράφουμε και με σοβαρό ύφος. Η κ. Ουδαπάντα λέει ότι αυτό ισχύει από πολύ παλιά. Από αιώνες. Δεν το ακούσατε που το λέει στην τάξη;

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Εγώ δεν την καταλαβαίνω στην τάξη. Το μόνο που θυμάμαι να λέει είναι «Ίγνις είσαι ευήθης».

(Με κοροϊδευτικό ύφος τη μιμείται.)

ΙΓΝΙΣ: Ναι, το λέει συνέχεια. Αλλά, τι θα πει ευήθης;

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Δεν ξέρω ακριβώς. Μάλλον ούριος σημαίνει. Έτσι θα σε έλεγε η γιαγιά μου στη Χίο. *(γελάει)*

ΙΓΝΙΣ: Αυτό είναι too much. Τι θα πει ούριος;

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Χαζός, Ντελ ούλου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ναι, χαζός θα πει. Η αλήθεια είναι ότι σε λέει συχνά έτσι. Δεν το είχες προσέξει;

ΙΓΝΙΣ: Το έχω ακούσει, αλλά επειδή δεν ήξερα τι σημαίνει, δεν έδωσα σημασία. Με βρίζει, δεν το είχα καταλάβει. Α, την..... μην πω.

(Ο Ίγνις σηκώνεται θυμωμένος, σφίγγοντας τις γροθιές του).

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Πρέπει κάποια φορά να της τα πω χωριάτικα να πάθει εγκεφαλικό. *(παίρνοντας κοροϊδευτικό ύφος)* «Άμαν δεν έρτεις στα σύγκαλά σου κυρά μου και δε ζητήσεις συχώρεση θα σε καταγγείλω» θα της πω να δεις πώς θα της κοπεί το γάλα.

ΙΓΝΙΣ: Καλά αυτό με τα συκαλάκια σου... πώς τα είπες; θα πάθει σοκ. Και με το γάλα σίγουρα θα λιποθυμήσει.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ναι, αλλά το ρίξαμε στην πλάκα και δεν καταλήξαμε κάπου. Σε ποια γλώσσα να γράφουμε; Σε επίσημη, λαϊκή γλώσσα ή μιζοβάρβαρη;

(Εκείνη τη στιγμή μπαίνει στο δωμάτιο η μητέρα με τα σάντουιτς).

ΜΗΤΕΡΑ: Ωχ, άντε πάλι με τις μύξες. Θα τα τρελάνεις τα παιδιά. Ελάτε, σας έφερα τα αμψίψωμα, τα σάντουιτς τέλος πάντων. *(Γελάει και αφήνει τον δίσκο στο γραφείο).*

ΜΑΡΙΟΓΚΑ: Ευχαριστούμε κ. Αλεξάνδρα. Πω πω πέρασε η ώρα και έχουμε μάθημα σε λίγο. Θα τα πάρουμε για τον δρόμο. Ωραία λέξη τα αμφιψωμα. Θα τη χρησιμοποιώ κι εγώ.

ΙΓΝΙΣ: Εγώ θα μείνω πιστός στο σάντουιτς.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μα δεν καταλήξαμε κάπου. Πώς θα το γράψουμε;

ΙΓΝΙΣ: Όπως νομίζει ο καθένας. Και θα δούμε ποιος θα κερδίσει. Good luck σε όλους μας. *(Τα παιδιά παίρνουν τα τoστ και φεύγουν βιαστικά.)*

ΜΗΤΕΡΑ: Μα τι έπαθαν έτσι ξαφνικά; Μαλώσατε;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι, απλώς δεν μπορούσαμε να καταλήξουμε σε ποια μορφή της γλώσσας να γράψουμε την έκθεση και πέρασε η ώρα.

ΜΗΤΕΡΑ: Εντάξει παιδί μου. Μη βασανίζεσαι τόσο. Ένας διαγωνισμός είναι, στο κάτω κάτω. Θα αρρωστήσεις όπως πας.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: *(αγριοκοιτάζοντας)* Μαμά είπαμε.

(Η μητέρα φεύγει με τον δίσκο και η Χριστίνα μαζεύει τα χαρτιά των παιδιών και τα πετάει, ενώ κρατά το δικό της).

(Σκοτάδι)

Πράξη Β'

Στο δωμάτιο της Χριστίνας. Εκείνη βάζει τα βιβλία στα ράφια και κοιτά συνέχεια τον υπολογιστή. Κοιτά την οθόνη, σηκώνεται, συμμαζεύει νευρικά, ξανά κοιτά την οθόνη κάθε δύο δευτερόλεπτα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ακόμη να βγάλουν τα αποτελέσματα; Είπαν στις πέντε και τώρα είναι πέντε και πέντε. Μα γιατί αργούν τόσο; Λογικά με έχουν πάρει από τις πρώτες. Τα έγγραφα καταπληκτικά. Κανείς άλλος δεν μπορεί να τα γράψει τόσο καλά. Είμαι σίγουρη. Αλλά αν δεν βγουν τα αποτελέσματα δεν έχουν βγει, όπως λέει και ο πατέρας μου.

(Μπαίνει η μητέρα στο δωμάτιο της Χριστίνας εκείνη κάθεται σκυμμένη στον υπολογιστή).

ΜΗΤΕΡΑ: Βγήκαν τα αποτελέσματα;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι, δεν βγήκαν ακόμη. Θα σπάσει η καρδιά μου. Να βγαίνουν!

ΜΗΤΕΡΑ: Πώς κάνεις έτσι; Ένας διαγωνισμός είναι. Δεν είναι η αρχή ούτε το τέλος του κόσμου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Σε παρακαλώ μη μιλάς. Κατεβαίνουν τα αποτελέσματα. Επιτέλους κατέβηκαν.

(Η Χριστίνα μόλις τα διαβάξει, παγώνει για λίγο και μετά ξεσπά). ΟΧΙ ΟΧΙ δεν είναι δυνατόν, δεν είναι δυνατόν. Δεν είμαι στη δεκάδα. Δεν είναι δυνατόν.

ΜΗΤΕΡΑ: Δεν πειράζει παιδί μου. Μπορεί να είσαι στους επιλαχόντες.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ναι λες; Μπορεί να είμαι στους επιλαχόντες. Έχεις δίκιο. Περίμενε να ανοίξω το φάκελο.

(Η Χριστίνα ξεσπά σε κλάματα)

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν το πιστεύω, δεν το πιστεύω.

(Η Χριστίνα σηκώνεται με δάκρυα στα μάτια και αρχίζει να πετά το λεξικό στο πάτωμα με μανία.)

ΜΗΤΕΡΑ: Ηρέμησε παιδί μου. Με τρομάζεις. Έλα να σε πάρω μια αγκαλιά.

(Η Χριστίνα ξεσπά σε φωνές και κλάματα.)

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν κατάλαβες τι έγινε; Όχι μόνο δεν με πήραν, αλλά στους επιλαχόντες είναι η Μαριόγκα. Αν είναι δυνατόν! Η Μαριόγκα. Θα τρελαθώ.

ΜΗΤΕΡΑ: Εντάξει παιδί μου, κάποιοι θα έχουν επιτυχίες σε ένα θέμα κάποιοι σε κάποιο άλλο.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τι λες μαμά; Έχω γίνει ρεζίλι. Ρεζίλι. Το καταλαβαίνεις; Για δεύτερη φορά. Άχρηστοι όλοι οι κόποι μου, άχρηστα τα λεξικά, άχρηστα όλα αυτά.

(Συνεχίζει να πετά στο πάτωμα βιβλία και σελίδες.)

ΜΗΤΕΡΑ: Παιδί μου πώς κάνεις έτσι; Θα πάθεις τίποτα. Έλα, πάμε, να ρίξεις λίγο νερό στο πρόσωπό σου.

(Την παίρνει αγκαλιά και την οδηγεί έξω από το δωμάτιο. Ένα αεράκι μπαίνει από το παράθυρο και σηκώνει τις σελίδες στον αέρα. Μόλις οι σελίδες κατακάθονται, εμφανίζεται μια ψηλή, ώριμη γυναίκα, ντυμένη στα λευκά, με μπλε διάδημα στα μαλλιά και στέκεται μέσα στο δωμάτιο).

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Πω πω! τι ακαταστασία! Σκόρπια σελίδες, ανακατεμένες λέξεις και φράσεις. Η Χριστίνα έφηβη είναι, υπερβολική στις αντιδράσεις της.

(Η Χριστίνα μπαίνει στο δωμάτιο και βλέπει το παράθυρο ανοιχτό).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μα ποιος άνοιξε το παράθυρο;

(Πηγαίνει να το κλείσει. Καθώς περνά μπροστά από τον καθρέφτη σταματά για λίγο να φτιάξει τα μαλλιά της και βλέπει να καθρεφτίζεται η γυναίκα με τα λευκά καθισμένη σε μια καρέκλα. Γυρίζει απότομα).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ποια είσαι εσύ; Και πώς μπήκες εδώ; Τι θέλεις; Θα καλέσω την αστυνομία.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ:(Χαμογελαστή). Και να την καλέσεις δεν μπορούν να με συλλάβουν. Ούτε καν μπορούν να με δουν. Μόνο εσύ μπορείς να με δεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ:Μα ποια είσαι; Με τρομάζεις και αρχίζω να φοβάμαι. (Η Χριστίνα προσπαθεί να κρυφτεί.)

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Είμαι αυτή που αγαπάς πολύ, αλλά με λάθος τρόπο. Γι' αυτό είμαι εδώ. Είμαι η θεά των λέξεων, των φράσεων, της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας και ό,τι άλλο φανταστείς. Είμαι η αφέντρα και η υπηρέτρια των ανθρώπων που με μιλούν. Είμαι η θεά της γλώσσας.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μα πώς; Τι συμβαίνει; Από πού μπήκες;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Δεν μπήκα. Βγήκα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Από πού;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Βγήκα από τα βιβλία, από τις ομιλίες των φίλων σου, από τη φωνή της δασκάλας σου, από τις λέξεις που σε πλήγωσαν ή σε ενθάρρυναν. Κάθε λέξη κουβαλά το φορτίο της, τη μνήμη της. Τρεις χιλιάδες χρόνια με πλάθουν, τους πλάθω. Με αλλάζουν. Τους αλλάζω. Άλλοτε γίνομαι όπλο, άλλοτε εργαλείο, άλλοτε ενώνω, άλλοτε χωρίζω.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Και γιατί ήλθες σε μένα;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Γιατί με αγαπάς, αλλά με λάθος τρόπο. Η γλώσσα δεν είναι εντυπωσιασμός.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τι είναι; Πίστεψα σε σένα και με απογοήτεψες. Με έκανες να αποτύχω!

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Δεν απέτυχες εξαιτίας μου, διαλύθηκε απλά μια ψευδαίσθηση, ένα ψέμα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ψέμα! Ποιο ψέμα! Και πού είναι η αλήθεια; Έγραψα τόσο εντυπωσιακά! Γιατί δεν κέρδισα; Ποιο είναι το σωστό ύφος; Γιατί διακρίθηκε η Μαριόγκα; Έχει δίκιο ο Ίγνις;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Μη με ρωτάς. Εγώ δεν έχω έτοιμες απαντήσεις. Μπορώ όμως να σε βοηθήσω να απαντήσεις τα ερωτήματά σου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Πώς;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Έλα μαζί μου. Έχε μου εμπιστοσύνη.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Να έλθω; Πού θα πάμε;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Εκεί που βρεθούν απαντήσεις, εκεί που θα γεννηθούν ερωτήσεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Αν και φοβάμαι, μου εμπνέεις εμπιστοσύνη.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Ωραία, φόρεσε αυτό το λευκό φόρεμα. Εκεί που θα πάμε όλα είναι κατάλευκα. Μόλις περάσουμε τον καθρέφτη θα δεις.

Περνούν μέσα από τον καθρέφτη και βρίσκονται σε μια τεράστια αίθουσα με ένα τεράστιο λευκό τραπέζι, πολυτελείς καρέκλες, μεγάλα κεφαλαία και μικρά γράμματα που κρέμονται από το ταβάνι ή να είναι ζωγραφισμένα στους τοίχους.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: (Εκπληκτη.) Πού είμαστε; Δεν βλέπω κανένα.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Είμαστε στη μεγάλη αίθουσα της συνόδου των μακάρων. Ξέρεις τι σημαίνει η λέξη;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ναι, μας το είπε η κ. Ουδαπάντα, όταν το μάθαμε στην Πολιτεία του Πλάτωνα.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Εδώ έρχονται κάποιες φορές τα πνεύματα μεγάλων ανδρών και γυναικών για να συζητήσουν. Αλλά μην ακούς μακάρων. Δεν έχουν ξεχάσει τελείως τη γήινη συμπεριφορά τους. Μπορεί να τσακωθούν, να συμφιλιωθούν. Οι μεγάλες προσωπικότητες έχουν και τις παραξενιές τους που τις παίρνουν μαζί τους μετά τον θάνατο.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Και πώς ξέρουν ότι πρέπει να έλθουν σήμερα;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Φρόντισα και τους κάλεσα. Αλλά δεν είναι τόσο εύκολο όσο σου είπα. Θέλει τέχνασμα να δεχτούν να έλθουν όλοι αυτοί που κάλεσα. Στην επίγεια ζωή δεν τα πήγαιναν και τόσο καλά μεταξύ τους. Περίμενε και θα δεις. Βάλε αυτό το γαλάζιο διάδημα στα μαλλιά σου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ναι, το διάδημα είναι η κορδέλα. Το ξέρω μας το έχει πει η κ. Ουδαπάντα. Αλλά γιατί να το φορέσω;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Φόρεσέ το και θα δεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μάλιστα. Πού θα κρυφτούμε;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Πουθενά. Κάθισε όπου θέλεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μάλιστα.

(Μπαίνει ένας ψηλός, γεροδεμένος ιερέας, ντυμένος στα γιορτινά άμφια με ύφος μεγαλοπρεπές και κρατώντας ένα χαρτί στο χέρι).

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Δεδικαίωμαι, δεδικαίωμαι. Η θεά της γλώσσας μοι έστειλε πρόσκλησις. «Μακαριώτατε» Νεόφυτε Δούκα. Ουδέποτε γεγονός αρχιεπίσκοπος, αλλά φαίνεται ότι εις την αίθουσα των μακάρων πάντες γινόμεθα μακαριώτατοι. (και συνεχίζει να διαβάξει την πρόσκληση με πανηγυρικό ύφος) «Προσκαλώ σε εις την αίθουσα των μακάρων όπως παρέχης τας συμβουλάς και τας παραινήσεις σου. Η ελληνική γλώσσα φαίνεται κινδυνεύουσα. Μετά τιμής και σεβασμού, θεά της Γλώσσας». Τούτο εφοβούμην και ανέμενον. Ανεγνώρισεν η θεά τας υπηρεσίας και την αξίαν των

κηρυγμάτων μου. Η λύσις έγκειται εις την επιστροφήν ημών εις την μελέτην της μητρώας γλώσσης, της φιλοσοφίας και των επιστημών. Διατί όμως βραδύνει;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μα γιατί δε μας βλέπει; Αφού στεκόμαστε μπροστά του.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Δεν μας βλέπει, ούτε μας ακούει, γιατί φοράμε το γαλάζιο διάδημα. Είμαστε αόρατοι στα μάτια και στα αφτιά του.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Απίστευτο. Πάτερ, πάτερ, με ακούτε;

(Δεν απαντά εκείνος. Κάνει μια γκριμάτσα μπροστά του στην οποία ο Δούκας δεν αντιδρά.)

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Άκου προσεχτικά αυτά που θα ειπωθούν. Περιέχουν πολλές από τις απαντήσεις που αναζητάς. Και μην παίζεις μαζί τους, είναι όλοι σεβάσμιοι άνθρωποι των γραμμάτων.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μάλιστα, θεά. Θα έλθουν κι άλλοι;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Σιωπή.

Ακούγεται θόρυβος ότι κάποιος έρχεται.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Επιτέλους ήλθεν. Ου φαίνεται γυνή, ανήρ αναφαίνεται. Και μάλιστα εν ιματίω ευρωπαϊκώ ενδεδυμένος.

ΚΟΡΑΗΣ: Τίς είνε ενταύθα; Πού είνε η θεά της γλώσσης;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Τίς φωνασκεί;

ΚΟΡΑΗΣ: Εγώ, ο Αδαμάντιος Κοραής. Τί βλέπουσι τα ομμάτιά μου; Τον Παπαδούκαν ή απατώμαι;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Εγώ ειμί. Τι συμβαίνει; Πώς παρευρέθης εις την αίθουσα των μακάρων;

ΚΟΡΑΗΣ: Προσεκάλεσεν με η Θεά της Γλώσσης, διότι η ελληνική γλώσσα διατελεί εν κινδύνω. Επιθυμεί τας παραινέσεις και τας συμβουλάς μου.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Ου δυνατόν, εμέ γάρ προσεκάλεσεν.

ΚΟΡΑΗΣ: Αδύνατον. Η Θεά ουκ επιθυμεί την επάνοδον εις την αρχαΐζουσαν διάλεκτον.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Εκείνη γάρ μόνη κριτής δικαία εστί. Αναμείνωμεν ουν την άφιξη ταύτης και ίδωμεν τί κρίνη.

ΚΟΡΑΗΣ: Ορθώς λέγεις. Ας αναμείνωμεν, λοιπόν.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν φαίνεται να χάρηκαν πολύ για τη συνάντηση. Ο Κοραής είναι συμπατριώτης μου. Το ξέρεις; Έχουμε και βιβλιοθήκη στη Χίο με το όνομά του.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Το γνωρίζω. Μη μιλάς και άκου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μα δε μιλούν.

(Ο Δούκας κάθεται στην άκρη του τραπεζιού και ο Κοραής στο μέσο.)

ΚΟΡΑΗΣ: Πώς έχει το τραύμα σου υπό του ροπαλοφόρου εκείνου; Ήκουσα ότι τις ανήρ ερράπισεν σε εν Ρουμανία.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Αληθώς ήκουσας. Τις Αντώνιος Ζακύνθιος. Εις των μαθητών εμού και εικάζω υπηρέτης τινός ανδρός ονόματι Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Εκινδύνευσα τα μάλιστα. Τρία συναπτά έτη παρήλθον, πριν αναρρώσω. Ενίστε δε ο πόνος επανέρχεται.

ΚΟΡΑΗΣ: Έμαθες την αιτίαν δια την οποίαν σε ερράπισε;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Αι γνώμαι και αι διδασκαλίας μου εν τη σχολή της Ρουμανίας ενώχλησαν σφόδρα την καθεστηκυίαν τάξιν των ευγενών και αρχόντων. Υπήρχον εναντίον εμού ουχ ολίγας αντιδράσεις ένεκα της επιθυμίας μου μεταδούναι τα φώτα της ελληνικής γλώσσης και παιδείας εις Ρουμάνους, Σλάβους και άλλους τινάς υπηκόους εν τη Βαλκανική χερσονήσω και ένεκα της ροπής μου προς την αττικήν διάλεκτον. Εδεχόμην ανωνύμους επιστολάς εν αις ηπειλείτο και αύτη εμού ζωή. Φημί ότι ο ανήρ ούτος, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ήν ο υπαίτιος ταύτης της αδίκου και αναισχύντου επιθέσεως εξ ης εκινδύνευσα αποθανείν. Μετά δε ταύτα παρητήθην και η σχολή παρήκμασεν έως ότου εκλείσθη.

ΚΟΡΑΗΣ: Εγώ εγνώριζον ότι πρεσβεύεις ιδέας προοδευτικής καίτοι ιερωμένος. Προάγεις όμως την διδασκαλίαν της αρχαίας διαλέκτου, η οποία δεν δύναται να εκφράσει πλέον τας γλωσσικάς ανάγκας του ελληνικού έθνους. Κατέστη γλώσσαν των λογίων και του ιερατείου και απεμακρύνθη από τας ψυχάς των πολλών

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Ενίσταμαι. Συ, καίτοι ων εις των επιφανεστάτων μελετητών της αρχαίας διαλέκτου, ταύτην καταφρονείς και προάγεις την των χυδαίων γλώσσαν. Γλώσσα και φιλοσοφία στρέφονται περὶ της παιδείας του γένους. Η δε παιδεία κόσμος και κανών προς την εὐδαιμονίαν. Άνευ δε ταύτης εκείνη μένει τυφλή και βάρβαρος και πολλάκις επικίνδυνος. Η παιδεία ουν εστί μήτηρ της φιλοσοφίας.

ΚΟΡΑΗΣ: Η παιδεία τω όντι είναι αναγκαία δια την αναγέννησιν του έθνους. Σφάλλεις όμως εις τούτο, Παπαδούκα. Η των προγόνων γλώσσα δύναται ευκόλως να γίνη κατανοητή υπό των λογίων, ουχί όμως και υπό του λαού. Γλώσσα κατονοητή μόνον εις τους λογίους δεν δύναται να φωτίση όλον το έθνος.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Είχες δίκιο. Από το ύφος τους καταλαβαίνω ότι είναι έτοιμοι για καβγά.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Ναι, από παλιά. Καταλαβαίνεις τη μορφή της γλώσσας;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Η αλήθεια είναι ότι δυσκολεύομαι. Τελικά είναι διαφορετικά να διαβάζω τα αρχαία από το να τα ακούω.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Ναι, έχεις δίκιο σε αυτό. Χρειάζεται κάποια ιδιαίτερη εξάσκηση και εκπαίδευση.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μπορείς να κάνεις κάτι γι' αυτό;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Έχω κάτι στο μυαλό μου. Ας ακούσουμε λίγο ακόμη.

ΚΟΡΑΗΣ: Όστις πιάση τον κάλαμον δεν γράφει, μήτε δια τους απαιδευτούς του έθνους μήτε δια τους σοφούς, αλλά δι όλον αυτού το έθνους. Δια να φύγη τα δύο ταύτα άκρα, μηδέ να μακρύνη από τα γραφόμενα μήτε τους πρώτους δια την αηδίαν, μήτε τους δευτέρους δια το δυσνόητον ή και ακατανόητον. Την μέσην όδον της γλώσσης πρέπει να πατήσωμεν, δια να μεταδώσωμεν εις τους απαιδευτούς αν έχωμεν τι καλον και να δώσωμεν εις τους σοφούς αφορμήν να μεταδώσωσι καλύτερα.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Έγνων, ω Κοραή, την περί της μέσης οδού θεωρίαν σου.

ΚΟΡΑΗΣ: Μη λοιπόν, νομίζεις τούτο, ότι τρόπον τινά θέλω να την γράφωμεν καθώς λαλεί ο χυδαίος λαός. Μήτε όμως γινώμεθα τύραννοι των χυδαίων μήτε πάλιν δούλοι της χυδαιότητος αυτών.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Έχουμε στην τάξη ένα χυδαίο. Μια φορά έβρισε έναν καθηγητή.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Όχι, ο Κοραής δεν εννοεί χυδαίους αυτό που εννοείτε εσείς σήμερα. Χυδαίος είναι αυτός που μιλά τη γλώσσα του χύδην λαού, των απλών ανθρώπων.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Κάτι πρέπει να κάνεις, Θεά. Δεν μπορώ να τους παρακολουθήσω. Δεν έχω συνηθίσει να ακούω τέτοια γλώσσα.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Εντάξει βρήκα τη λύση. *(Η Θεά σκορπά μια λευκή σκόνη στον αέρα).*

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τι κάνεις Θεά ; Τι είναι αυτή η λευκή σκόνη; *(Η Χριστίνα φτερνίζεται.)*

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Με αυτή τη σκόνη εκείνοι θα μιλούν στο δικό τους ύφος, αλλά εσύ θα τα καταλαβαίνεις στη γλώσσα που ξέρεις. Έτσι θα είναι πιο εύκολο να κατανοήσεις τα νοήματα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ναι, Θεά, πράγματι θα είναι πιο εύκολο. Ευχαριστώ.

ΚΟΡΑΗΣ: Δεν θέλουμε τις ακρότητες, Παπαδούκα, χρειαζόμαστε μια σύνθεση όπως την επικαλείται η αριστοτελική μεσότητα. Ούτε την ακαλλιέργητη χυδαία γλώσσα, ούτε την ιδιοματική ούτε την αρχαϊζουσα. Εγκρίνω και προκρίνω την προφορική, την απλή γλώσσα, αλλά με δύο προϋποθέσεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Απίστευτο! Τους ακούω στη δημοτική!

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: *(Ο Δούκας σηκώνεται και γυρίζει πλάτη προς τον Κοραή).* Πράγματι, Αδαμάντιε, στη μεσότητα βρίσκεται ο ναός της αρετής. Αλλά αυτό το αξίωμα ισχύει για όλες τις περιπτώσεις; Το να τηρείται το μέσο είναι σωστό και ωραίο μόνο στις τελειότητες εκείνες όπου και η υπερβολή και η έλλειψη οδηγούν στο χειρότερο, όπως συμβαίνει στις ηθικές αρετές. Στην περίπτωση της γλώσσας, της παιδείας, των επιστημών και των τεχνών το μέσον περιέχει μέσα του το ατελές, επειδή ακριβώς έχει έλλειψη. Είναι σωστό λοιπόν οι άνθρωποι να μένουν στο ατελές και να μην αναζητούν το τέλειο; Η τελειότητα είναι που οδηγεί στη σταθερή και αληθινή κατάσταση, εκεί όπου πραγματικά βρίσκεται ο θρόνος της αρετής.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: *(Η Χριστίνα περιφέρεται ανάμεσά τους και σχολιάζει)* Ωραία απάντηση. Δεν είχα σκεφτεί ότι η μεσότητα σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να καταλήξει στη

μετριότητα, στην ατέλεια. Δεν μας το είχε πει αυτό η κ. Οιδιπάνα, όταν λέγαμε περί μεσότητας. Για να δούμε τι θα απαντήσει ο Κοραής.

ΚΟΡΑΗΣ: Συμφωνούμε ότι η γλώσσα είναι προϋπόθεση για την απόκτηση παιδείας και η παιδεία για τον φωτισμό των Ελλήνων; Συμφωνείς ότι πρέπει να δώσουμε βάρος στη γλώσσα;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Ναι, συμφωνώ. Η ελευθερία χωρίς παιδεία είναι ατελής και επικίνδυνη. Η γλώσσα είναι το βασικό εργαλείο γύρω από το οποίο οργανώνεται η παιδεία. Αλλά δεν μου απάντησες σε αυτό που σε ρώτησα. Μήπως υπεκφεύγεις;

ΚΟΡΑΗΣ: Το ζητούμενο είναι για ποιους λόγους θέλουμε την παιδεία. Για τους μορφωμένους και κατέχοντες την γνώση της αρχαίας ή για τον απλό λαό; Ποιους πρέπει να εκπαιδεύσουμε;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Όλο το έθνος, φυσικά.

ΚΟΡΑΗΣ: Πιστεύεις ότι θα θελήσουν να παιδευτούν στην ελληνιστί ο ξυλοφόρος και ο υδροφόρος άνδρας; Όχι. Αλλά μπορούμε να γράφουμε και να μιλούμε όπως γράφει και μιλά τέτοιος άντρας; Όχι βέβαια. Και τι θα κάνουμε; Ο σπουδαίος φιλόσοφος έχει χρέος να κατέβει προς το επίπεδο του ξυλοφόρου για να γίνει κατανοητός και ο ξυλοφόρος πρέπει να επιθυμεί με προθυμία να ανέβει και αυτός προς τον σπουδαίο για να καταλάβει τα λεγόμενα και τα γραφόμενά του. Με αυτό τον τρόπο θα συναντηθούν και οι δύο στο μέσον της κλίμακας.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ανταπόδωσε στα ίσα ο Κοραής. Για να δούμε τι έχει να πει ο Δούκας. Οι λέξεις κρύβουν δύναμη σαν γροθιές.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: (*Γυρίζει και τον κοιτάζει*). Φιλότιμη η πρόθεσή σου, Κοραή. Αλλά έχει ένα πρόβλημα. Η μεσότητα δεν έχει σταθερή βάση. Ο καθένας μπορεί να την ερμηνεύει διαφορετικά και να βάλει το όριο του μέσου όπου επιθυμεί. Ενώ η στροφή προς την αρχαία έχει ένα σταθερό προσανατολισμό. Δεν λέω ότι θα φτάσουμε εύκολα προς αυτήν ούτε άμεσα. Αλλά η συνεχής επιμέλεια στην καλλιέργεια της γλώσσας θα μας φέρει στον στόχο. Δεν χρειάζεται να είμαστε βιαστικοί. Δες τις σταγόνες του νερού που γλύφουν τον βράχο. Αργά αργά αλλά σταθερά μπορούν να τον λαξεύσουν.

ΚΟΡΑΗΣ: Ωραία το σκέφτηκες, Παπαδούκα. Αλλά σου διαφεύγει μια λεπτομέρεια. Το δικαστήριο της γλώσσας δεν βρίσκεται στο παρελθόν, αλλά στο ζωντανό μας έθνος και η παλαιά έχει προ πολλού που δεν μιλιέται. Θέλεις να μας οδηγήσεις σε έναν προορισμό που μπορεί να είναι ένδοξος, αλλά ταυτόχρονα δεν μπορείς να περιφρονείς τον ψυχισμό του σύγχρονου έθνους, τη γλώσσα του, τα ήθη του. Γράφουμε όχι για τους προ πολλών εκατονταετηρίδων πεθαμένους προγόνους μας, αλλά για τους σημερινούς ομοεθνείς και συγχρόνους μας Έλληνες.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Καταλαβαίνεις αυτά που λένε;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ναι, καταλαβαίνω. Μάλλον εδώ έκανα το λάθος. Στην προσπάθειά μου να εντυπωσιάσω, ή καλύτερα, για να μη ρεζίλευτώ, επικεντρώθηκα στις λέξεις και έχασα

το νόημα. Το δικαστήριο της γλώσσας είναι η ζωντανή ζωή. Συμφωνώ με τον Κοραή. Για να δούμε τι θα απαντήσει ο Δούκας;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Εσύ ξεχνάς, Αδαμάντιε, ότι η υπεροχή του έθνους μας έναντι των άλλων εθνών βρίσκεται στην ελληνική γλώσσα των προγόνων μας. Και όταν μιλάμε για απλά θέματα ναι, ίσως η γλώσσα του λαού μπορεί να προσφέρεται. Τι θα συμβεί όμως σε πραγματείες υψηλότερης δυσκολίας; Η αρχαία γλώσσα έχει την κατάλληλη μορφή να ανταποκριθεί επάξια στις ανάγκες της φιλοσοφίας και να φτάσουμε στα όρια των προγόνων μας, τόσο στις επιστήμες όσο και στις τέχνες. Μπορεί λοιπόν η ομιλουμένη διάλεκτος των ξυλοφόρων και υδροφόρων που ανέφερες προηγουμένως να βελτιωθεί και να ενταχθεί στις πεπαιδευμένες γλώσσες;

ΚΟΡΑΗΣ: Δεν θα διαγράψουμε την αρχαϊζουσα γλώσσα μας. Σωστά λες ότι πρέπει να βρίσκουμε πάντα τις ακριβέστερες και ωριμότερες λέξεις. Αλλά δεν με παρακολουθείς και δε με αφήνεις να ολοκληρώσω. Είπα προηγουμένως ότι για να πετύχουμε τη μέση οδό χρειάζονται δύο προϋποθέσεις.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Εμπρός, λοιπόν, για να μην γκρινιάζεις, πες μου ποιες προϋποθέσεις εννοείς.

ΚΟΡΑΗΣ: Άκου, να το κατανοήσεις επιτέλους. Συμφωνήσαμε ότι η παιδεία είναι η βάση της ελευθερίας και η παιδεία στηρίζεται στη γλώσσα.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Τα είπαμε αυτά, μην επαναλαμβάνεσαι.

ΚΟΡΑΗΣ: Να τα λέμε, γιατί είσαι και πεισματάρης. Η παιδεία λοιπόν πρέπει να γίνει σε απλή γλώσσα, αλλιώς δεν μπορούμε να διδάξουμε τον απλό λαό. Πάρε το παράδειγμα της Γαλλίας. Πρέπει όμως πρώτα να κάνουμε καθαρισμό από τις ξένες λέξεις και διόρθωση.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Κι εγώ συμφωνώ στον καθαρισμό και στη διόρθωση. Αλλά για πες μου τι έχεις στο μυαλό σου λέγοντας καθαρισμό και διόρθωση;

ΚΟΡΑΗΣ: Θα σου πω αμέσως. *(Σηκώνεται όρθιος και κοιτάζει τον Δούκα στα μάτια.)* Εννοώ να αφαιρέσουμε τις ξένες λέξεις και κάποια φθαρμένα στοιχεία της γραμματικής. Πολλές φορές η εξέλιξη την οδήγησε σε φθορά και στη θέση τους να βάλουμε πιο λόγια στοιχεία. Η μέχρι πρότινος κακή συνήθεια να περιφρονούμε την νέα γλώσσα μας οδήγησε στην άγνοια και της παλαιάς και της νέας γλώσσας. Αυτός εδώ είναι ο στόχος μας. Να πλάσουμε την νέα ελληνική γλώσσα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να φτάσει σε τελειότητα και να ελευθερωθούμε από την ιδεοληψία υπέρ της αρχαίας.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Δεν σου επιτρέπω να λες την προσήλωση στην αρχαία ελληνική ιδεοληψία. Δεν είναι μια απλή εμμονή. Είναι η πηγή της γλώσσας μας. Εκεί κρύβεται η σοφία και το μεγαλείο του έθνους μας.

ΚΟΡΑΗΣ: Μη με διακόπτεις. Άκου προσεκτικά και μετά απαντάς. Εκτός και αν θέλεις να με μπερδεύεις για να μην ακούσεις την αλήθεια. Συνεχίζω. Δεν αγνοούμε την αρχαία, αλλά δεν μπορούμε να τη μιμούμαστε. Στη μητρική μας πρέπει να βασιζόμαστε

και να γυμναζόμαστε τόσο καλά, ώστε να την «καλλύνουμε» και να τη διορθώνουμε όσο είναι δυνατόν. Γιατί η ομιλουμένη γλώσσα είναι αυτή που θηλάσαμε το γάλα μας, είναι η μόνη που μάθαμε να εξηγούμε ό,τι συλλογιζόμαστε. Σε αυτή τη γλώσσα, που καταλαβαίνουμε, πρέπει να γράφουμε, εάν θέλουμε και τα νοήματά μας να βάλουμε σε μια τάξη και να κάνουμε και τη γλώσσα ικανή να τα εκφράζει.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τι θα πει «καλλύνουμε»;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Ποια λέξη σου θυμίζει το καλλύνουμε;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Καλλυντικό ίσως;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Πολύ σωστά. Και τι κάνουν τα καλλυντικά;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τι κάνουν; Ομορφαίνουν τις γυναίκες και τους άντρες πολλές φορές. Να την ομορφαίνουμε, να την κάνουμε πιο κομψή;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Πες μου λοιπόν τι εννοείς λέγοντας καθαρίσομεν, καλλύνομεν και διορθωσόμεν;

ΚΟΡΑΗΣ: Ή δεν καταλαβαίνεις ή κάνεις ότι δεν καταλαβαίνεις. Γίνομαι πιο συγκεκριμένος και σαφής. Να καθαρίσουμε τη γλώσσα από τα στοιχεία που τη χάλασαν και να βάλουμε άλλα πιο συντηρητικά, πιο λόγια. Έπειτα να αφαιρέσουμε όλες τις ξένες λέξεις. Σε πολλές περιοχές τα πράγματα ονομάζονται με λέξεις ιταλικές ή τουρκικές. Αυτό δεν συμβαίνει, επειδή η ελληνική γλώσσα δεν έχει την αντίστοιχη λέξη, αλλά επειδή δεν είναι γνωστή σε εκείνο τον τόπο και το ονομάζουν με την ξένη λέξη. Είναι ντροπή για τους γραικούς μια λέξη που ο Σμυρναίος τη λέει στην τουρκική ο απέναντι Χιώτης να την μιλά στην ελληνική. Το ίδιο και ο Κερκυραίος να χρησιμοποιεί την ιταλική, ενώ στην Πελοπόννησο να υπάρχει η ελληνική.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Και τι θα κάνουμε τη γλώσσα; Κουρελού; Λίγο από δω λίγο από κει; Κοραής ο υφαντής!!

ΚΟΡΑΗΣ: Πρόσεχε πώς μιλάς. Δεν είναι κουρελού, είναι σύνθεση. Και συνεχίζω. Να βρούμε τα ελληνικά που υπάρχουν γύρω γύρω να συνθέσουμε μια καθαρή γλώσσα με λέξεις που ήδη υπάρχουν αντί να καταφεύγουμε στην ιταλική και τουρκική. Διότι η δάνεισις των ξένων λέξεων, για να το πω ακριβέστερα, η ψωμοζήτηση ξένων λέξεων και φράσεων, από τις οποίες έχει γεμίσει η αποθήκη της γλώσσας μας, εκτός από ατιμία, σημαίνει παντελή απαιδευσία, ηλιθιότητα και έλλειψη υπόληψης. Οι ανάγκες δανεισμού που έχει η γλώσσα μας είναι πολύ λίγες, γιατί βρίσκεται κοντά της η πάμπλουτη μητέρα της έτοιμη να της προσφέρει αυτά που της λείπουν.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Συμφωνώ στο ζήτημα να διώξουμε τις αλλόγλωσσες λέξεις. Και βέβαια η αρχαία ελληνική είναι μητέρα μας πάμπλουτη.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Αρχίζουν να συμφωνούν μεταξύ τους. Αν ήταν εδώ ο Ίγνις δεν θα είχε καμία τύχη. Σκληρός ο Κοραής. Αν κατάλαβα καλά, θα χαρακτήριζε και τον Ίγνις ψωμοζήτη. Αλλά και ο Δούκας συμφωνεί. Μάλλον γι' αυτό έχασε κι αυτός στον

διαγωνισμό. Έπρεπε να γράψει ή στα αγγλικά ή στα ελληνικά. Και οι δύο θεωρούν την ανάμειξη απαίδευσία.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Πιστεύεις ότι ο Ίγνις είναι απαίδευτος ή το κάνει από μόδα;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν το είχα σκεφτεί. Είχα κολλήσει τόσο πολύ με το επίσημο ύφος που δεν πρόσεχα τις σκέψεις και τις διαθέσεις των άλλων. Πρέπει να το συζητήσω μαζί του. Καλύτερα να μην βγάλω μόνη μου το συμπέρασμα.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Έκανες το πρώτο βήμα. Για να δούμε τη συνέχεια.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Αλλά τα περί σύνθεσης μου φαίνονται ξεπεσμός. Και ας υποθέσουμε ότι έχεις δίκιο. (Ο Κοραής κοιτάζει με ύφος ικανοποίησης). Μη βιάζεσαι, ας υποθέσουμε είπα. Τι θα βάλουμε στη θέση τους;

ΚΟΡΑΗΣ: Αρχικά να εξετάσουμε τι σημαίνει διόρθωση. Δεν σημαίνει μόνο να αλλάξουμε διάφορες βαρβαρόμορφες λέξεις και συντάξεις. Διόρθωση είναι να κρατήσουμε στη γλώσσα μας πολλές τις οποίες θεωρούν βάρβαρες, αλλά έχουν τη ρίζα τους στην αρχαία ελληνική. Κάποιοι βιάζονται να τις απορρίψουν από τη γλώσσα. Αυτό το κάνουν όσοι δεν έχουν ερευνήσει τη φύση της γλώσσας μας.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Κοραή, εκπλήσσομαι ευχάριστα που αρχίζω να συμφωνώ μαζί σου.

ΚΟΡΑΗΣ: Μη διακόπτεις παρακαλώ. Η γλώσσα μας είναι κληρονόμος μια παλιάς και πλουσιότατης γλώσσας, της ελληνικής. Όποιος καταπιάνεται να διορθώσει την κοινή, χωρίς την ακριβή γνώση της αρχαίας ή να δώσει κανόνες ή να κρίνει με οποιοδήποτε άλλο τρόπο περιπατεί στο σκοτάδι και δεν ξέρει ούτε τι κάνει ούτε πού πάει. Να γίνεται σύγκριση αρχαίας και νέας, να διδάσκεται και η διαφορά της δικής μας γλώσσας και της αρχαίας. Ας αρχίσουμε λοιπόν από την έρευνα της αρχαίας πρώτα. Αυτό είναι το σωστό.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Να αγιάσει το στόμα σου. Συνεχίζεις να με εκπλήσσεις ευχάριστα. Και να συνεχίσω εγώ τώρα το σκεπτικό. Μου επιτρέπεις;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Αρχίζουν να συμφωνούν. Τελικά η γλώσσα μπορεί να ενώσει τους ανθρώπους. Αλλά λίγο χλωμός μου φαίνεται ο Κοραής.

ΚΟΡΑΗΣ: Ναι, δε σου κρύβω ότι αρχίζω να κουράζομαι. Μα πού είναι κι αυτή η Θεά; Πολύ άργησε.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: (Κάθεται στην καρέκλα και κοιτάζει προς τον Κοραή). Εγώ αντιθέτως βρίσκω πολύ ενδιαφέρουσα τη συζήτηση. Έχεις δίκιο ότι η εισαγωγή ξένων ιδιωμάτων είναι καταστροφική. Η δική μας διάλεκτος έχει απομακρυνθεί από την αττική και επομένως χρειάζεται διόρθωση, επαναπροσέγγιση και καλλιέργεια για να συγκλίνει προς το καθαρότερο πρότυπο. Η μητέρα γλώσσα πλησιάζει τη σύγχρονη διάλεκτο περισσότερο από ό,τι οι αρχαίες μεταξύ τους. Άρα μπορεί να βελτιωθεί. Η διόρθωση της νέας πρέπει να γίνεται ως επάνοδο στην αρχαία, αλλά αυτό να γίνεται αβίαστα μέσω εύηχων και λειτουργικών φράσεων και να απορρίπτει τους βαρβαρισμούς.

ΚΟΡΑΗΣ: Μα τι λες; Δεν είπα εγώ τέτοιο πράγμα.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Γιατί άδικο έχω; Η φιλοσοφία, η επιστήμη, οι τέχνες χρειάζονται όργανο έκφρασης για λεπτές και αφηρημένες έννοιες, ώστε να διατηρηθεί η συλλογιστική σχέση. Η επιστροφή στην αρχαία δεν είναι απλή μίμηση της αρχαιότητας, αλλά μέσο για να μπορέσει το νεότερο γένος να σταθεί ξανά στο ύψος των προγόνων του και όχι να είναι γεμάτο βαρβαρισμούς.

ΚΟΡΑΗΣ: Πολύ ξεπερασμένα αυτά που λες.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Κι ό,τι είχα αρχίσει να πιστεύω ότι τα βρήκαν.

ΚΟΡΑΗΣ: Η δική μας γλώσσα, Παπαδούκα, δεν μπορεί να την πεις βάρβαρη. Δεν είναι ούτε βάρβαρη ούτε ελληνική, αλλά νέα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τι εννοεί, δεν είναι ελληνική; Αν δεν είναι ελληνική, τι είναι;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Εννοεί δεν είναι αρχαία ελληνική.

ΚΟΡΑΗΣ: Και αφού είναι νέα, συγχωρείται ο ομιλών και γράφων να τακτοποιεί και να καλλωπίζει στο ευσημότερο τις συνηθισμένες λέξεις.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Και αυτό είναι η λύση που προτείνεις; Να κάνουμε το κρείττον καλλίτερον, το επιτρέπει συγχωρείν και το φρίττειν φοβείσθαι. *(Σηκώνεται όρθιος, ανοίγει τα χέρια και φωνάζει)*. Εύρηκα, εύρηκα να φωνάζουμε κι εμείς, όπως ο αρχαίος μαθηματικός. Και να κάνουμε το μάτι ομμάτιον, το ψάρι οψάριον. Γιατί; αφού υπάρχει η ακριβέστατη λέξη έτοιμη από την αρχαία οφθαλμός και ιχθύς.

ΚΟΡΑΗΣ: Γιατί δεν λέγονται πλέον. Τις έχει απορρίψει ο ίδιος ο λαός. Δεν ακούγεται πλέον εύηχα στα αφτιά του, αλλά είναι αντιαισθητικό το ψάρι και το μάτι στα αφτιά των λογίων, οπότε μπορεί να καλλωπιστεί σε ομμάτιον και οψάριον.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Για χάρη δηλαδή του καλλωπισμού δημιουργείς δικά σου αυτοσχέδια και μονόπλευρα βολέματα; Τι τέλεια σύλληψη. *(Ο Δούκας με ύφος ανακοίνωσης)* Ακούσατε, ακούσατε. Ανακοίνωση: Ο Κοραής βάζει προσωπικά και αυθαίρετα όρια στη γλώσσα. Δεν μπορούν ατομικές εκφράσεις να περιορίσουν τη γλώσσα.

ΚΟΡΑΗΣ: Όχι παπά μου, δεν μπορείς να βάλεις στη θέση των λέξεων που είναι καθιερωμένες στη συνείδηση του λαού, άλλες, επειδή απλά και μόνο είναι αρχαιότερες.

Εάν κάποιος απομακρύνεται από το κοινό ύφος μπορεί να γίνει ακατανόητος στη σκέψη και παράξενος στην ακοή. Αυτό δεν είναι τυραννικό;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Ναι, πες μας και τυράννους τώρα για τα δικά σου βολέματα. Δεν είπες ότι κουράστηκες. Μήπως είναι ώρα να φύγεις, πριν έλθει η Θεά και σε ακούσει.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Άναψε για τα καλά ο καβγάς. Και πάνω που είχα πιστέψει ότι θα τα βρουν.

ΚΟΡΑΗΣ: Δεν ολοκλήρωσα και δεν σου επιτρέπω να με διακόπτεις. Από τη άλλη, λέγω, ο χυδαϊσμός, όταν γίνεται αηδία σε όσους έχουν λάβει υψηλή μόρφωση μου φαίνεται δημαγωγικό να τον επιβάλουμε.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Πάλι καλά που το κατάλαβες .

ΚΟΡΑΗΣ: Στη γλώσσα πρέπει να μετέχει όλο το έθνος με δημοκρατική ισότητα. Δεν θα αφήσουμε τη μόρφωση και τη δημιουργία της στην οχλοκρατική φαντασία των χυδαίων. Αλλά, Παπαδούκα, και το λέω και για σένα, πρέπει οι σπουδαίοι να γράφομεν για τους αμαθείς και να φροντίζουμε να τα κατανοούν τα γραφόμενά μας. Από την άλλη έχεις δίκιο, αν μας πεις ότι οι αμαθείς έχουν κι εκείνοι χρέος να ανεβαίνουν προς τους σπουδαίους.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Σε μένα το λες που έχω εκδώσει 70 βιβλία; Τίποτα δεν ακούω, είσαι ένας τρακαριστής.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τι; Τον έβρισε τώρα;

ΚΟΡΑΗΣ: Τρακαριστής; Τι εννοείς παπά. Για εξηγήσου.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Ναι, Τρακαριστής. Χρησιμοποιείς μια γλώσσα που τρικλίζει, κλονίζεται, παραπαίει. Η γλώσσα που προτείνεις ακροβατεί και περιπλέκει τον λόγο με τεχνάσματα.

ΚΟΡΑΗΣ: Ας γελάσω. Για να ακούσω και τη δική σου πρόταση. Ίσως στα βιβλία που έχω εκδώσει να προσθέσω ένα ακόμη απόψε.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Όχι μόνο θα γελάσεις, αλλά θα δεις ότι έχω δίκιο. Η στροφή στην αρχαία επιστρέφει στην πληρότητα. Μέσω της σύγκλισης η γλώσσα θα ενοποιηθεί βαθμιαία σε ανώτερο επίπεδο μέχρι να ταυτιστούν και οι δύο στο ίδιο χωνευτήριο της γλώσσας. Να μην παραφράζεται στα σχολεία, ώστε οι μαθητές να ασκούνται στη δομή, τη σύνταξη και τον χαρακτήρα της αρχαίας.

ΚΟΡΑΗΣ: Αν και απεχθάνομαι τη βία αρχίζω να καταλαβαίνω τον Αντώνιο τον Ζακύνθιο.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Τι είπες;

ΚΟΡΑΗΣ: Τίποτα. Συνέχισε να δω πού θα καταλήξεις.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Επίσης, η γλώσσα δεν κινδυνεύει μόνο από τα ιταλικά και τα τούρκικα. Κινδυνεύει από τα γαλλικά ιδιώματα που εισάγεις και αλλάζουν περισσότερο τη γλώσσα. Κινδυνεύει, όταν την γεμίζεις με ξένο τρόπο έκφρασης. Γιατί εισάγεις εσύ και οι όμοιοί σου ξένες δομές που αλλοιώνουν το οικείο ύφος. Απειλή δεν είναι μόνο η αμάθεια και η λαϊκή χρήση, αλλά και η άκριτη εισαγωγή αυτών των γαλλικών ιδιωμάτων.

ΚΟΡΑΗΣ: Ποια εννοείς;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Να σου πω παραδείγματα. Η λέξη πολιτισμός στη μητέρα γλώσσα σημαίνει ενασχόληση με τα κοινά. Από πού κι ως πού εσύ της έδωσες το νόημα του civilization. Και πόσους άλλους αυθαίρετους νεολογισμούς μας έφερες! Τι να

πρωτοθυμηθώ; Το «ελάδιον», το «εμπορείς», το «μεσημέριον», το «σαπώνιον»; Τι να πρωτοθυμηθώ! «δημογεροντία», «διαγώνισμα», «αλληλογραφία», «μεσαίωνα», «οδοντοίατρος», «ουσιαστικό». Ατελείωτος ο κατάλογος.

ΚΟΡΑΗΣ: Και πολύ έκανα.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Πολύ κακώς. Μόνο η αρχαία ελληνική είναι φυσική πηγή διόρθωσης και προστασία της νεότερης από ξενικά στοιχεία. Επίσης η αρχαία ελληνική διαθέτει αλληλουχία νοημάτων και σχέσεις αιτίας και αιτιατού. Τα συνδετικά στοιχεία λειτουργούν όπως τα νεύρα στο σώμα. Δεν μπορούν να μπαίνουν ξενικά στοιχεία που αλλοιώνουν το ύφος. Εσύ απορρίπτεις επίσης τις συνδετικές λέξεις. Δεν είναι απλά για να καλλύνουν. Το ασύνδετο σχήμα έχει περιορισμένη χρήση. Η δύναμη της ελληνικής βρίσκεται στη σύνδεσή της με τα μόρια και τις συνδετικές λέξεις. Δίνουν θεατρικότητα στον λόγο, αλλιώς χάνεται η κομπόνη, η λογική συνοχή και η ψυχική καθαρότητα. Τα μόρια δεν είναι μικρολεπτομέρειες, είναι ένας εσωτερικός μηχανισμός σκέψης. Χάνεται η ακρίβεια αιτίας και αιτιατού.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ξεσπάθωσε για τα καλά ο Δούκας. «Full energy» θα έλεγε ο Ίγνις. Η γλώσσα πραγματικά μπορεί να χωρίσει τους ανθρώπους. Να δω τι θα απαντήσει ο Κοραής. Τον βλέπω λίγο κουρασμένο.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Και συνεχίζω. Η αρχαία δεν είναι ξένη προς τη νέα, δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως ξένο σώμα. Γιατί να αλλάζουν οι αρχαίοι τύποι ή να παραφράζονται για να μην μοιάζουν στην αρχαία; Οι κομπές φράσεις των αρχαίων να συνηθίζονται εκουσίως από τη μικρή ηλικία των παιδιών. Όχι μόνο μέσα από τα βιβλία, αλλά να μεταδίδεται η κομπότητά τους από τους γονείς. Να περνά από τον πατέρα στο παιδί. Η νέα να προχωρεί στην τελειότερή της μορφή όσο γίνεται φιλικότερα.

ΚΟΡΑΗΣ: Παπαδούκα, με κούρασες. Αργείς να τελειώσεις;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Κουράστηκες, γιατί δεν έχεις τι να απαντήσεις. Δεν μιλήσαμε για το φλέγον θέμα. Η φιλοσοφία σε ποια γλώσσα να διδάσκεται; Και γιατί όχι στην αρχαία που είναι ήδη έτοιμη γλώσσα. Όποιος φιλοσοφεί στη νεότερη στηριζόμενος μόνο στο λεξιλόγιο την αντιμετωπίζει αμελώς και επιφανειακά. Ενώ στην αρχαία γλώσσα οι μεστοί νοήματος σύνδεσμοι και συνδετικά μόρια δίνουν στις έννοιες μια καθαρή αλληλουχία νοημάτων. Να γράφουμε τα συγγράμματα στα ελληνικά. Και τελειώνω!

ΚΟΡΑΗΣ: Επιτέλους.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Θέλεις να συμβαδίσουμε με την εποχή; Ωραία. Να μετατρέψουμε μόνο τα απαρέμφατα και τον μέλλοντα. Στη μετάφραση να μην απομακρυνόμαστε πολύ από τον χαρακτήρα της γλώσσας που ερμηνεύεται και να μην παρεισφρέουν ξένα ιδιώματα. Όσοι δεν ξέρουν να γράφουν ελληνιστί πρέπει να το κρύβουν ή να το διορθώνουν, να μην επαινούνται ως ήρωες. Η αρχαία και η νέα δεν είναι δύο ασύνδετες γλώσσες, υπάρξει μεταξύ τους μια κλιμάκωση σχέση μητέρας και θυγατέρας. Η ομιλούμενη διδάσκει και η αρχαία ανυψώνει.

ΚΟΡΑΗΣ: Και με αυτά θεωρείς τον εαυτό σου υπερασπιστή της φιλοσοφίας; Να σου πω εγώ τι είσαι στην πραγματικότητα. Είσαι αντιφιλόσοφος.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Εγώ αντιφιλοσόφος;

(Σταυρώνει τα χέρια και κοιτάζει μακριά)

ΚΟΡΑΗΣ: Ναι. Και ξέρεις γιατί; Γιατί, όποιος χωρίς ανάγκη γράφει ελληνιστί, επειδή στην εποχή μας δεν υπάρχει πλέον κριτήριο σωστού ή λάθους, δείχνει απλά ότι φοβάται να γράψει στην κοινή μας διάλεκτο. Γιατί όπως σου είπα και νωρίτερα, αλλά δεν το εννόησες, το δικαστήριο της γλώσσας βρίσκεται στο ζων έθνος. Μετά από λίγα χρόνια μη σου πω και σε λίγες μέρες θα ξεχαστείς και ο ίδιος και τα συγγράμματά σου.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Λόγια ενός τρακαριστή.

ΚΟΡΑΗΣ: Λόγια ενός αντιφιλόσοφου.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Χριστίνα, βγάλε το διάδημα από τα μαλλιά σου. Ήλθε η ώρα να εμφανιστούμε.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Πρέπει; Νιώθω λίγο άγχος.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Μη φοβάσαι, εγώ είμαι εδώ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μάλιστα, Θεά. Θα συνεχίσουμε στη δημοτική;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Τι προτιμάς;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τώρα που είμαι αγχωμένη, ναι προτιμώ να συνεχίσουμε στη δημοτική.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Εντάξει, πάμε

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Καλησπέρα σας, αξιότιμοι.

(Ο Δούκας και ο Κοραής υποκλίνονται μπροστά στη Θεά Γλώσσα).

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Μας κάλεσες, Θεά της Γλώσσας; Από τι κινδυνεύεις; Εγώ μπορώ να σε βοηθήσω.

ΚΟΡΑΗΣ: Η γλώσσα κινδυνεύει από τις ακρότητες.

(Ο Δούκας αγριοκοιτάζει τον Κοραή).

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Η γλώσσα κινδυνεύει, όταν χωρίζει τους ανθρώπους.

(Ο Δούκας και ο Κοραής αλληλοκοιτάζονται σαν να έχουν εκτεθεί μπροστά στη Θεά της Γλώσσας και παραμένουν σιωπηλοί.)

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Δεν έχω έλθει μόνη μου από ό,τι βλέπετε. Φέρνω μαζί μου και αυτό το κορίτσι από το 2026.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Εντυπωσιακό. Ποιο ύφος χρησιμοποιείτε; Επικράτησε το μεγαλείο της μητρώας γλώσσας;

ΚΟΡΑΗΣ: Επικράτησε η μέση οδός;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Δεν ήλθαμε γι' αυτό. Η Χριστίνα έχει ανάγκη από τις συμβουλές σας.

ΚΟΡΑΗΣ: Ναι, παιδί μου, πώς σε λένε και από πού είσαι;

(Αγγίζει πατρικά τα μαλλιά της).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Από τη Χίο.

ΚΟΡΑΗΣ: Είμαστε συμπατριώτες, λοιπόν. Τι θέλεις να ρωτήσεις, παιδί μου;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ποιο είναι το σωστό ύφος για να γράφουμε;

ΚΟΡΑΗΣ: Να αποφεύγεις τις ακρότητες, το μέτρο είναι η ύψιστη αρετή. Και να μιμείσαι τις μέλισσες, που μαζεύουν τα χρήσιμα από τα άνθη και όχι τις μύγες που προσκολλώνται στη δυσωδία.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ευχαριστώ. *(Στρέφεται στον Δούκα).* Σεβάσμιε Δούκα, πώς πρέπει να διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά, ώστε να μην γίνονται μισητά στους περισσότερους νέους; Πολλοί συμμαθητές μου τα μισούν. Τι συμβουλεύετε;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Θα σου πω σύντομα, τέκνον μου, γιατί πρέπει να φύγουμε. Η αρχαία ελληνική είναι η μητέρα της γλώσσας μας. Η σημερινή κόρη μπορεί να βελτιωθεί εάν θηλάζει από τον ίδιο μαστό της αρχαίας, για να ξεπεράσει την ελλιπή γλωσσική της καλλιέργεια. Και πάντα να σκέφτεσαι ότι η μητέρα γλώσσα μας έχει ακρίβεια, αρμονία και είναι το πρότυπο της επιστημονικής και φιλοσοφικής έκφρασης. Είμαστε Έλληνες και μας ενώνει με την εθνική μας συνείδηση και η πολιτική μας ελευθερία. Δεν μου λες; Πηγαίνεις σχολείο;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Βέβαια, όλα τα κορίτσια πηγαίνουν σχολείο στην εποχή μου.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Επιτέλους δικαιώθηκα. Οι γυναίκες μορφώνονται.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Σας ευχαριστώ.

(Εκείνη τη στιγμή ο Κοραής παραπατάει και ο Δούκας τον πιάνει από το μπράτσο).

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Αδαμάντιε, κουράστηκες; Ήλθε η ώρα να αποσυρθούμε. Κρατήσου από το χέρι μου.

ΚΟΡΑΗΣ: Μου τείνεις χείρα βοήθειας;

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Βεβαίως, πρώτα απ' όλα είμαστε άνθρωποι. Δεν είμαστε εχθροί. Διαφωνούμε για το καλό του έθνους, της γλώσσας και της παιδείας.

(Ο Κοραής κρατιέται από το χέρι του Δούκα και αποχωρούν αργά. Καθώς απομακρύνονται συζητούν).

ΚΟΡΑΗΣ: Η μέση οδός είναι η ύψιστη αρετή.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Το μεγαλείο της αρχαίας γλώσσας μας είναι η πηγή της νέας και πρέπει να αναβλέπουμε προς αυτό.

Πράξη Γ'

Εκείνη τη στιγμή μπαίνει ορμητικά στη σκηνή ένας εύσωμος καλοντυμένος άνδρας ο οποίος παραλίγο να πέσει πάνω στους δύο γέροντες, φωνάζοντας.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Γλώσσα κινδυνεύεις, έρχομαι να σε λευτερώσω από τα δεσμά των φτιασιδωμένων λέξεων και όσων θέλουν να σε κρατούν φυλακισμένη σε νεκρούς τύπους και αρχαία στολίδια.

ΚΟΡΑΗΣ: Πολύ ορμητικός.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Στάθι, κύριε. Μετά πολλής σπουδής ορμάς.

(Ο Ψυχάρης δεν δίνει σημασία και μπαίνει στην αίθουσα αναζητώντας τη Θεά της Γλώσσας. Εκείνη στέκεται μπροστά του φορώντας το μπλε διάδημα, αλλά είναι αόρατη στα μάτια του. Αντίθετα η Χριστίνα είναι ορατή.)

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Έτσι ορμούν όσοι είναι σίγουροι ότι κατέχουν τη μοναδική αλήθεια.

ΝΕΟΦ ΔΟΥΚ: Γινώσκεις, Άδαμάντιε, τὸν ορμούντα τοῦτον ἄνδρα;

ΚΟΡΑΗΣ: Όχι, δεν τον γνωρίζω. Ίθι νῦν, Παπαδούκα, ας φύγωμεν. Η σημερινή ημέρα μου εχάρισε ήδη αρκετούς αγώνες. Έχω ανάγκην αναπαύσεως.

(Ο Ψυχάρης γυρίζει και κοιτάζει αστραπιαία πίσω του προς τους γέροντες που ήδη αποχωρούν. Καθίζει σε μια καρέκλα.)

ΨΥΧΑΡΗΣ: Γνωστοί μου φαίνονται. Ααα! Βέβαια. Ο Νεόφυτος Δούκας είναι ο ένας. Θέλει να πισωγυρίσει τη γλώσσα δυόμισι χιλιάδες χρόνια. Τον άλλον τον γνωρίζω καλύτερα. Είναι ο γραφτοδίφης Κοραής. Πάνω στην ώρα έφτασα. Ελπίζω η Θεά να μη τους συνάντησε. Το έθνος θα γλιτώσει την ώρα που θα τον ξεχάσει πρώτ' απ' όλους. Την πήρε τη γλώσσα, της έβαλε μερικά φτιασιδία και την άφησε να κρέμεται μετέωρη στη μέση. Πρέπει να τον λησμονήσουμε.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Καλησπέρα σας.

(Χαιρετά τον Ψυχάρη. Εκείνος της ρίχνει ένα αδιάφορο βλέμμα και την αγνοεί. Συνεχίζει να μονολογεί.)

ΨΥΧΑΡΗΣ: Στην Ελλάδα κανένας δεν απόρησε που ο Κοραής ήρθε να φιλολογήσει το έθνος. Και είδαμε πού μας κατάντησε ο δασκαλισμός. Ο κόσμος μήτε το υποψιαζότανε πως υπάρχουνε τέχνη, ποίηση, φαντασία και πως ίσια ίσια δουλειά της γλώσσας της φιλολογικής αφτά είτανε. Και τόσο κατάβαθα στρέβλωσε τα μυαλά που στην Ελλάδα οι Ρωμιοί ούτε στιγμούλα να το στοχαστούν πως αφτός και οι όμοιοί του δεν είτανε ούτε ποιητάδες, ούτε φιλόλογοι. Καμία σημασία δεν έδωκε στα δημοτικά μας τραγούδα, στις ντοπιολαλιές. Καλά το λέω πως ο Ρωμιός γραφτοδίφης προσκυνούσε. Ένας κακούργος της γλώσσας μας είτανε. Αλλά Δόξα σοι ο Θεός! Ήρθα πάνω στην ώρα να σώσω τη Θεά της Γλώσσας. Μα πού είναι η Θεά;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: (Μονολογεί χωρίς να ακουστεί από τον Ψυχάρη). Να δω ποιος θα μας σώσει από τους σωτήρες!

(Τον πλησιάζει διστακτικά και του προτείνει το χέρι. Ο Ψυχάρης της ρίχνει μια πλάγια ματιά.)

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Καλησπέρα σας.

(Την κοιτάζει για λίγο χωρίς να της μιλά.)

ΨΥΧΑΡΗΣ: Ποια είσαι εσύ; Μα πού είναι η Θεά; Μήπως είσαι εσύ η Θεά; Πολύ σε μικρύνανε.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι. Με λένε Χριστίνα.

ΨΥΧΑΡΗΣ: (Δεν της δίνει σημασία, σηκώνεται από την καρέκλα, πηγαίνει να κοιτάξει ανυπόμονα στην είσοδο και μονολογεί.) Μα γιατί αργεί τόσο; Και ο Εφταλιώτης αργεί. Μου είπε ότι τον προσκάλεσε κι εκείνον. Ο χρυσός μου ο Αργύρης, σπουδαίος φίλος και συνεργάτης. Όταν διάβασε «Το Ταξίδι μου» άφηκε την καθαρεύουσα, άλλαξε και το όνομά του. Ξεπλάνεψε, και άρχισε να αναζητά στις ντοπιολαλιές και στη δημοτική μας παράδοση το πάθος και την ψυχή του λαού μας. Ξέρει να διαλέγει η Θεά με ποιους πρέπει να μιλά.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: (Πιο θαρρετά αυτή τη φορά.) Πώς σας λένε;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Μα ποια είσαι τέλος πάντων κοπέλα μου; Και πώς είπαμε ότι σε λένε;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Χριστίνα. Εσάς;

ΨΥΧΑΡΗΣ: (Την ξανακοιτάζει με δυσπιστία, αλλά συνεχίζει). Γιάννη, Γιάννη Ψυχάρη.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ααα σας ξέρω. Μήπως είστε από τη Χίο;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Η καταγωγή μου. Χαίρομαι που με ξέρεις. Από πού; Έχεις διαβάσει «Το Ταξίδι μου» ή «Το όνειρο του Γιαννίρη»;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι δεν έτυχε. Αναφέρει συχνά η γιαγιά μου το όνομά σας.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Η γιαγιά σου; Ποια είναι η γιαγιά σου; Και πού με ξέρει εμένα η γιαγιά σου;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μένει κοντά στο μνήμα σας στο Βροντάδο της Χίου. Περνάμε συχνά από εκεί τα καλοκαίρια, όταν πηγαίνουμε για μπάνιο στην πέτρα του Ομήρου, στην παραλία της Δασκαλόπετρας. Και κάθε φορά μου λέει σαν να είναι η πρώτη φορά «να εις α κει είναι ο τάφος του Ψυχάρη».

ΨΥΧΑΡΗΣ: Από τη Χίο είσαι; (Εκπληκτος και χαμογελαστός) «εις α κει» ωραία φράση βγαλμένη από την ψυχή της Χίου. Επισκέφτηκα το νησί κι εγώ στα νιάτα μου. Εικοσιένα Μαστιχοχώρια. Είκοσι ένα χωριά, εικοσιένες γλώσσες. Πόσα δεν έμαθα τότε από τη γλώσσα του χωριού. Έβλεπα στα μάτια μου, άκουγα στ' αφτιά μου τον Όμηρο ζωντανό. Συμπατριώτισσα λοιπόν.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Ναι. Από τον Κάμπο.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Χα, χα! Ναι, ναι. Τους ξέρω τους Καμπούσους με τις στέρνες, τις γούρνες, τα μαγκανοπήγαδα, τα σικλιά, τους μαντρότοιχους, τα περιβόλια και τις κούφες με τα μαντερίνια. Το Πυργί το ξέρεις;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Βέβαια.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Κάτσε να σου πω ιστορίες από το Πυργί τότε που το είχα επισκεφτεί, μέχρι να έλθει η Θεά. Μα πού είναι; Κι αυτός ο Εφταλιώτης τι απέγινε; Τέλος πάντων μέχρι να έλθουν. Τι λέγαμε; Για τους Πυργούσους. Τους έβαλα στην καρδιά μου. Η προφορά τους μου γλυκοχάδευε τα αφτιά και καμάρωνα τις φορεσιές τους. Άσπρα φορούνε οι άντρες, άσπρα οι γυναίκες, άσπρα τα παιδιά. Ακόμα τις φορούν;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Όχι. Τώρα όλοι φοράμε μοντέρνα. Πάντως μπορεί να μη φοράμε πια τα πυργούσικα, αλλά έχουμε πολλά μουσεία και συλλόγους που διατηρούν τις φορεσιές και τους χορούς της Χίου.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Δόξα τω θεώ. Πάλι καλά. Λοιπόν εκείνο που μου άρεσε στο Πυργί ήταν ότι ποτές δεν πάτησε Πυργούσης στο σκολειό. Για τούτο τους αγάπησα τόσο. Ένας Πυργούσης μου μίλησε με πολλή γνώση τότες. Τα γράμματα λέει τι να κάμουμε; Αν είτανε τουλάχιστο γράμματα πού να μπορούσανε κάτι να μας χρησιμέψουνε, δεν έχουνε κανένα νόημα για μας.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Τα περισσότερα παιδιά το ίδιο λένε και σήμερα. Αλλά όλοι πηγαίνουμε σχολείο υποχρεωτικά. Μπορείς να γλιτώσεις από τη γρίνια της μαμάς και του πατέρα; Δεν μπορείς.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Τον πατέρα στο Πυργί τον λένε «φέντη» και το κλίνει «ο φέντης μου» και «του φέντη μου». Εσύ το έχεις ακούσει;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Το «φέντης» μου όχι, δεν το λέμε στον Κάμπο, αλλά η γιαγιά μου, όταν μιλά για τον πατέρα της τον λέει «ο κύρης μου».

ΨΥΧΑΡΗΣ: Καλά το λέω κάθε χωριό και μια ντοπιολαλιά. Και μετά έρχεται το σκολειό και καθίζει το χωριατόπουλο να μάθει ο πατήρ, του πατρός. Το βάζεις να κλίνη κάτι πατράσι και πατέρε που ποτές δε θα τα χρειαστεί στη ζωή του. Τον Ξενοφόντα με την αττικήν του δεν τον έχουμε ανάγκη. Μας φτάνει να ξέρουμε τη γλώσσα μας.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Κάνουμε Ξενοφόντα στο σχολείο. Και ξέρω να κλίνω και το πατήρ. Ο πατήρ, του πατρός, τω πατρί, τον πατέρα, ω πάτερ.

ΨΥΧΑΡΗΣ: (Σηκώνεται έξαλλος ο Ψυχάρης). Και γιατί σας τα μαθαίνουν όλα αυτά; Σε τι μπορεί να φεληθή το παιδί; Δε μου λες Χριστίνα; Γιατί από το «πατήρ» φτάσαμε στο «πατέρα»; Γιατί να κάνει «πάτερ» και να μην κάνει «πατέρα»; Και γιατί να μην κάνει «πατέρο»;

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Δεν ξέρω. Έτσι μας το έμαθε η κ. Οιδάπαντα, η φιλόλογος. Κανονικά κάνει η κλητική κάνει «πάτερ».

ΨΥΧΑΡΗΣ: Η φιλόλογος, η δασκάλα σου. Μάλιστα. Όποιος δεν είναι άξιος να σου πει μήτε πώς μορφώθηκε η ονομαστική «πατήρ», μήτε πώς έγινε η ονομαστική «πατέρας» δεν έχει το παραμικρό δικαίωμα να αποφασίζει ποιος είναι και ποιος δεν είναι ο κανονικός τύπος, γιατί πρώτα πρώτα δε νιώθει ακόμη τι θα πει τύπος «κανονικός». Δεν ταιριάζει να μας διδάσκει τι γλώσσα πρέπει να γράφουμε. Αλλιώς γίνονται κούφια λόγια.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Εγώ, κύριε Ψυχάρη, ξέρετε δεν... *(Αμήχανα η Χριστίνα.)*

ΨΥΧΑΡΗΣ: Καλά, δεν φταις εσύ παιδί μου. Αλλά δεν μου είπες τι γυρεύεις στην «αίθουσα των μακάρων». Εδώ έρχονται οι ψυχές των διανοουμένων.

(Εκείνη τη στιγμή φτάνει ο Εφταλιώτης λαχανιασμένος και διακόπτει τη συζήτηση.)

ΨΥΧΑΡΗΣ: Έλα, Αργύρη. Πού είσυνε;

(Σηκώνεται από τη θέση του και τρέχει να προϋπαντήσει τον φίλο του αφήνοντας τη Χριστίνα μόνη στην άκρη του τραπεζιού. Κάθονται στο τραπέζι σε άλλο σημείο μόνοι τους και κουβεντιάζουν. Η Θεά στέκεται από πάνω τους αμίλητη.)

ΨΥΧΑΡΗΣ: Αργήσες. Δόξα σοι ο Θεός που δεν έχει έλθει ακόμα η Θεά.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Ανακάλυψα ένα δημοτικό τραγούδι που δεν το ήξερα. Αρχισα να το ακούω και να το μελετώ, με παραπήρε η ώρα και ξέχασα το ραντεβού με τη Θεά της Γλώσσας.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Δεν ξέρω κι εγώ πού είναι. Τόση ώρα την περιμένω. Θεά είναι ό,τι θέλει κάνει. Ξέρεις ποιους συνάντησα καθώς ερχόμουν; Τον Κοραή και τον Νεόφυτο Δούκα. Δεν μιλήσαμε. Αλλά δεν μπορώ να καταλάβω τι ήθελαν εδώ;

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Μπορεί να τους κάλεσε η Θεά.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Αυτούς αποκλείεται. Η γλώσσα πρέπει να είναι του λαού, όχι των λογίων και των γραφειάδων.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Σωστά, αλλά αυτό το λέμε εμείς. Δεν ξέρουμε τι γνώμη έχει εκείνη.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Ίσως να ήλθαν, να μην την βρήκαν και να έφυγαν. Αφού έχει εμάς πια, τι να τους κάνει αυτούς; Μην ανησυχείς, εμείς θα τους κάνουμε ανθρώπους.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Δεν ξέρω αν εμείς μπορούμε να τους κάνουμε ανθρώπους όπως λες. Ξέρω όμως ότι δεν πρέπει να χαθεί το πάθος και η αυθεντικότητα των λαϊκών ανθρώπων. Η γλώσσα δεν είναι μόνο σωστές λέξεις, είναι πάθος, συναίσθημα, λυρισμός. Ο λαός εκφράζει πόνο, θλίψη, αγάπη, χαρά, φόβο μέσα από τη γλώσσα.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Έχεις δίκιο κι εδώ πρέπει να σε παινέσω. Με τις νησιώτικες ιστορίες σου αποκάλυψες τη ψυχή του Ρωμιού. Τόσους αιώνες που σωπαίνει η ψυχή της ρωμιοσύνης, πρέπει τώρα να μιλήσει και να φανεί. Πρέπει να κάνουμε ρομάντζα να της δώσουμε φωνή.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Σου άρεσε; Αλλά η γλώσσα η λαϊκή θέλει ακόμη καλλιέργεια.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Ναι, σωστά, θέλει και πολλή, μάλιστα. Αλλά εμείς θα βάλουμε τους κανόνες της ομιλούμενης. Κανόνες αυστηρούς χωρίς εξαιρέσεις. Οι εξαιρέσεις κουράζουν και μαθαίνονται δύσκολα από τους ανθρώπους. Για να καθιερωθεί η γλώσσα του λαού και να μην έχουμε τους κατηγορητάδες μας, τους Χατζιδάκηδες, να μας πρήζουν με την καθαρεύουσα πρέπει κι εμείς να επιβάλλουμε τους κανόνες μας στη γλώσσα του λαού. Πρέπει να κάνουμε ρωμαϊκή γραμματική. Μια γραμματική φτιαγμένη στη γλώσσα του λαού. Να τη γρυκά ο λαός. Δεν μορφώνουντε οι ήχοι στη τύχη. Οι ήχοι των συμφώνων ας πούμε μορφωνόντανε ως τώρα είτε με σφάλημα, σωστότερα με ένα πρωτοστούμπωμα είτε με πέρασμα, δηλαδή με μόρφωση της στενάδας στο γλωσσόσπιτο, ενώ οι προηγούμενοι γίνονται μ' ένα κίνημα και σώνει αυτός θέλει το λιγώτερο δύο κινήματα. Λ.χ. ο ήχος Τ θα βγει μ' ένα χτύπημα της γλώσσας στο γλωσσόσπιτο, άμα δηλαδή έκοψε τον αέρα κι έπειτα του έδωσε δρόμο. Όπως μιλά ο λαός. Σταθεροί κανόνες, χωρίς εξαιρέσεις.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Σωστά το λες. Αλλά μήπως είσαι λίγο υπερβολικός; Η γλώσσα του λαού έχει μια ποικιλία. Μήπως είσαι κάπως φανατικός σε αυτό το θέμα;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Θα σε μαλώσω. Πιστεύεις κι εσύ ότι είμαι φανατικός; Ναι, κάποιοι με λένε φανατικό. Αλλά τι σημαίνει φανατικός; Φανατισμός στη γλώσσα μας σημαίνει νόμος εθνικός. Άμα θέλεις ν' ακούσεις τον νόμο και ν' ακολουθήσεις τη γραμματική, νομίζουνε πώς είναι από πείσμα ή από καμιά υπερβολική πεποίθηση στη δύναμή σου. Όταν όμως αποβλέπεις στα παιδιά, μου φαίνεται απαραίτητο να τους δώσεις και μια γραμματική. Η γραμματική σου πάλε θα βασίζεται σε κάποιους κανόνες. Να πού γίνομαι φανατικός.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Εσύ καλά τα λες, αλλά το δικαστήριο της γλώσσας βρίσκεται στο λαό. Μπορούν οι αυστηροί κανόνες να εκφράσουν το λυρισμό του λαού;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Αν είναι σταθεροί οι κανόνες θα γίνουν συνήθιο, και έτσι δεν θα φαίνονται σε κανέναν παράξενοι. Καλλιέργεια χρειάζεται η γλώσσα του λαού. Και πρέπει εδώ να σε κατηγορήσω για κάτι στο οποίο σφάλεις

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Εμένα; Σε τι;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Η γλώσσα μας πρέπει να είναι αμετάφραστη και αμίμητη. Δεν πρέπει να μεταφράζεις ξένα βιβλία. Αυτό είναι απαραίτητη προϋπόθεση να καλλιεργηθεί μέσα από τη μοναδικότητα του ελληνικού λαού. Η μετάφραση είναι μίμηση και για να υπάρξει πρόοδος, η Ελλάδα χρειάζεται να καλλιεργήσει τη δική της μοναδική μεγαλοφυΐα.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Σε αυτό το θέμα... *(Η Θεά Γλώσσα ρίχνει λίγη σκόνη στη μύτη της Χριστίνας και αυτή φτερνίζεται)*.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Ποιο είναι αυτό το κοριτσάκι; Πώς βρέθηκε εδώ;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Ααα! δεν σου είπα. Τη λένε Χριστίνα και έρχεται από τη Χίο. Από το Βροντάδο. Εκεί που είναι το μνήμα μου. Αλλά δεν ξέρω πώς και γιατί βρέθηκε εδώ.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: *(Πλησιάζει αργά τη Χριστίνα και της μιλάει γλυκά.)* Χαίρε, κόρη μου. Εσύ ποια είσαι και κάθεσαι τόσο σιωπηλή ανάμεσα σε τόσες φωνές; Το δικό μου όνομα είναι Αργύρης. Πώς βρέθηκες εδώ; Εδώ έρχονται μόνο διανοούμενοι που έχουν μεταπηδήσει από την επίγεια ζωή στην αιωνιότητα.

Πράξη Δ΄

Η Θεά της Γλώσσας βγάζει το διάδημα και εμφανίζεται μπροστά τους. Εκείνοι τρομάζουν και υποκλίνονται μπροστά της.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Θεά ήλθες; Σε περιμέναμε.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Θεά επιτέλους ήλθες; Σωστά έκανες και κάλεσες εμένα και τον Αργύρη να σε σώσουμε. Δόξα τω θεώ που δεν σε πρόλαβε ο Κοραής και ο Δούκας.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Γιάννη, όσο κι αν με αγαπά κάποιος όταν αρχίζει να πιστεύει πως μόνο αυτός μπορεί να με σώσει, αρχίζει ήδη να με δένει. Αλλά αυτό δεν θα το συζητήσουμε τώρα. Για άλλο σας κάλεσα. Η Χριστίνα έρχεται από το 2026 και θέλει να σας κάνει κάποιες ερωτήσεις.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Μα πώς έγινε αυτό;

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Δεν μας ενδιαφέρει το τι και πώς. Εκείνο που θέλω είναι να της δώσετε τις απαντήσεις σας σε αυτά που θα σας ρωτήσει.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Ναι βεβαίως, Θεά. Είναι παιδί του λαού.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: Μπορώ να γράψω ένα κείμενο στη γλώσσα που μιλάμε και να είναι επιτυχημένο χωρίς να χαρακτηριστεί παιδικό και φτωχό;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Βεβαίως, παιδί μου, αυτή είναι η αξία της γλώσσας που μιλάς. Να φανερώνει αλήθειες που οι άνθρωποι δεν φοβούνται να πουν. Κανένα κείμενο δεν είναι ούτε φτωχό ούτε παιδικό αν έχει να πει αλήθειες. Αν βγαίνει μέσα από την ψυχή σου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ: *(Η Χριστίνα μονολογεί.)* Τώρα εξηγείται γιατί η Μαριόγκα πήρε τη διάκριση. *(Και συνεχίζει προς τον Ψυχάρη.)* Κι αν αυτή η γλώσσα δεν είναι τόσο όμορφη και καλλιεργημένη θα με βοηθήσει να πω αυτά που θέλω, όπως θέλω;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Η ομορφιά δεν είναι στις λέξεις, βρίσκεται σε αυτά που λες. Αν είναι όμορφα αυτά που λες, όμορφη είναι και η γλώσσα. Αν είναι πλούσια αυτά που λες, πλούσια είναι και η γλώσσα. Δεν χρειάζονται φτιασίδια και καλλωπισμούς για να γίνει όμορφη.

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ: Άκου, κόρη μου, η λογοτεχνία είναι λόγος, αλλά είναι και τέχνη. Η προφορική γλώσσα είναι το υλικό που βγαίνει από μέσα σου, είναι το ακατέργαστο μέταλλο που κρύβεις μέσα σου και θέλεις να το εκφράσεις. Αλλά δεν έχεις φτάσει στο τέρμα. Πρέπει να κόψεις, να αλλάξεις, να κρατήσεις αυτό που χρειάζεται. Αυτό που θα προκύψει στο τέλος πρέπει να είσαι εσύ και να έχει μέσα του τον ρυθμό της ψυχής σου.

Η απλότητα είναι τέχνη. Αρκεί να την ψάξεις για να την βρεις. Η καλλιέργεια δεν σημαίνει να αλλάξεις τη φωνή σου, αρκεί να μάθεις να την ακούς καλύτερα.

(Ακούγεται η φωνή του Χατζιδάκι που μπαίνει ντυμένος επίσημα σε λευκό κουστούμι, με πολύ γρήγορο βήμα).

ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ: Κύριοι, τι είναι αυτά που λέτε στο παιδί; Πώς αρκεί να γράφει όπως μιλά; Και όλα αυτά θα γίνουν λογοτεχνία;

ΨΥΧΑΡΗΣ: Ποιος είναι αυτός που έρχεται; Ο Χατζιδάκις. Τι ήθελα και τον μελέτησα;

ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ: Δεν δύνασθε να αντικαθιστάτε ένα δογματισμό με έναν άλλο. Έχω διερευνήσει πολύ τη δημόδη, διαλέκτους και ιδιώματα. Η γλώσσα του λαού δεν είναι ούτε άλογος ούτε ακανόνιστος. Αλλά δεν μπορούμε να πούμε «ναι» ούτε στους αρχαϊστές ούτε στους δημοτικιστές.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Πάλι τα ίδια. Άπειρες φορές το κοπάνησα, η γραφή δεν μπαίνει σε λογαριασμό. Η προφορά έχει σημασία.

ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ: Και συνεχίζω. Η δημοτική δεν έχει δουλευτεί για να είναι η γλώσσα της διοίκησης και της επιστήμης και του γραπτού λόγου. Κάποτε η συνάντησις δύναται να επιτευχθεί, και αβίαστα να συναντηθούν το ρεύμα της γραφόμενης και της λαλούμενης. Μέχρι τότε ας ακολουθούμε τη μέση γραμμή.

ΨΥΧΑΡΗΣ: Κανένας συμβιβασμός. Κάθε συμβιβασμός είναι υποχώρηση. Κάθε υποχώρηση είναι προδοσία.

ΘΕΑ ΓΛΩΣΣΑ: Σιωπή. Δεν ανήκω σε κανένα. Με έπλασαν όλοι όσοι με μίλησαν. Και τους έπλασα κι εγώ. Μη με χρησιμοποιείτε για να χωρίζετε. Χρησιμοποιήστε με ως γέφυρα για να συναντηθείτε. Να μιλάτε αληθινά, να με καλλιεργείτε συνεχώς.

(Στρέφεται προς τη Χριστίνα.)

Και εσύ, Χριστίνα, άκουσες πολλά σε αυτή τη συνάντηση στην «αίθουσα των μακάρων». Συνέχισε τον δρόμο της αναζήτησης και θα βρεις τις απαντήσεις που ψάχνεις.

Εκείνοι παγώνουν. Η Θεά με τη Χριστίνα τυλίγονται σε ένα σύννεφο καπνού και τα φώτα κλείνουν.

ΤΕΛΟΣ

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

Αντιφιλόσοφος: ο όρος αποτελεί γαλλικό νεολογισμό που μεταφέρθηκε στα ελληνικά από τον Κοραή.¹⁷³

Αττικισμός: η συνειδητή μίμηση της κλασικής αττικής γλώσσας από τους λόγιους.

¹⁷³ Δημαράς, 1998:465 υποσημ. 32.

Διόρθωση: η διαδικασία μορφολογικού εξαρχαϊσμού βασισμένη σε μια αυθαίρετη επιλογή από φωνολογικούς και μορφολογικούς κανόνες της αρχαίας γλώσσας.¹⁷⁴

Εκκλησιαστικός Δημοτικισμός: η απλούστερη μορφή της ελληνικής γλώσσας που άρχισε να καλλιεργείται στα μεταβυζαντινά χρόνια στην πεζογραφία.¹⁷⁵

Καθαρμός: καθαρισμός της γλώσσας από ξενικά δάνεια.¹⁷⁶

Κορακίστικα: τίτλος έργου του Ιακωβάκη Ρίζου Ραγκαβή στο οποίο σατιρίζεται η γλώσσα του Κοραή.¹⁷⁷

Μαλλιαρός: παιγνιώδης χαρακτηρισμός, που προσδιόριζε μια ακραία ποικιλία της δημοτικής στα γραπτά τους, επειδή κάποιοι από τους δημοτικιστές τη δεκαετία του 1890 άφηναν μακριά μαλλιά.¹⁷⁸

Μετακένωση: η διαδικασία της μεταφοράς του δυτικοευρωπαϊκού πνεύματος στον ελληνικό χώρο. Προέρχεται από το ρήμα μετακενώ = μεταχύνω, χύνω υγρό από ένα δοχείο σε άλλο.¹⁷⁹

Μέση οδός: συμβιβαστική θεωρία του Κοραή για την επεξεργασία της γλώσσας.¹⁸⁰

Νεολογισμός: όρος που εισάγεται στη νεοελληνική κατά μίμηση αντίστοιχων όρων ξένων γλωσσών.¹⁸¹

Τρακαριστής: χαρακτηρισμός για όσους χρησιμοποιούν μια γλώσσα που τρικλίζει, κλονίζεται και παραπαίει.¹⁸²

Ψυχαρισμός: μειωτικός χαρακτηρισμός που προσδιορίζει τις ακρότητες και τον φανατισμό του Γιάννη Ψυχάρη.¹⁸³

Χυδαίον ύφος: απλή γλώσσα, το κοινό ύφος.¹⁸⁴

¹⁷⁴ (Mackridge, 2022:47).

¹⁷⁵ (Χαραλαμπάκης, 2019:30).

¹⁷⁶ (Mackridge, 2022:179).

¹⁷⁷ Μπαμπινιώτης, 2002: 212, υποσημ. 58).

¹⁷⁸ (Mackridge, 2022: 329, υποσημ. 891).

¹⁷⁹ (Καραγεώργος, 1984: 48).

¹⁸⁰ (Χαραλαμπάκης, 2019: 48).

¹⁸¹ (Δημαράς, 1998: 1).

¹⁸² (Μπαμπινιώτης, 2002: 212 υποσημ. 59).

¹⁸³ (Μπαμπινιώτης, 2002: 191).

¹⁸⁴ (Mackridge, 2022:114).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

Αριστοτέλης. (1841). *Ποιητική*. Ανδρέας Κορομηλάς.

Δούκας, Ν. (1834). *Τετρακτύς: Ήτοι ρητορική, λογική, μεταφισική [sic], και ηθική*. Τυπογραφία Ανδρέα Κορομελά.

Εφταλιώτης, Α. (1901). *Ιστορία της Ρωμιοσύνης* (Τόμ. 1). Τυπογραφείο της Εστίας.

Κοραής, Α. (1809–1814). *Προλεγόμενα. Στο Πλούταρχος, Βίοι παράλληλοι* (6 τόμ.).

Κοραής, Α. (1952). *Εκλογή επιστολών Αδαμαντίου Κοραή* (Κ. Θ. Δημαράς, σχόλια και επιμέλεια). Επιτροπή Ανεγέρσεως Ανδριάντος Αδαμαντίου Κοραή εν Χίω.

Κοραής, Α. (1934). *Χρυσά έπη*. Ακαδημία Αθηνών.

Φιλίππιδης, Δ., & Κωνσταντάς, Γ. (1988). *Γεωγραφία νεωτερική* (Α. Κουμαριανού, Επιμ.). Ερμής. (Πρωτότυπο έργο δημοσιευμένο το 1791)

Ψυχάρης, Ι. (χ.χ.). *Το ταξίδι μου*. Θεοφ. Παπαδόπουλος. (Πρωτότυπο έργο δημοσιευμένο το 1888)

Χατζιδάκης, Γ. Ν. (1920). *Γενηθήτω φως: Ο μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία*. Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη.

Χατζιδάκης, Γ. Ν. (1915). *Σύντομος ιστορία της ελληνικής γλώσσης: Μεθ' ενός γεωγραφικού χάρτου*. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.

Δευτερογενείς πηγές

Αγγελου, Α. Γ. (2000). *Πάρις Δράκος: Ορέστης του νεοελληνικού Διαφωτισμού* (Νεοελληνικά Μελετήματα, Νέα Σειρά, αρ. 9). Ερμής.

Ανδριώτης, Ν. Π. (1944). *Το ύφος και τα προβλήματα του στη γλώσσα μας*. Γράμματα, (5)

Bernal, J. M. (2007). *Ο Κοραΐς, ο Τριανταφυλλίδης και η διαμόρφωση της Νέας Ελληνικής: Σημεία σύγκλισης*. Στο Κ. Δημάδης (Επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα: Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βουκουρέστι, 2–4 Ιουνίου 2006* (Τόμ. 1, σσ. 583–593). Ελληνικά Γράμματα.

Γεδεών, Μ. Ι. (1976). *Η πνευματική κίνησης του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα* (Α. Αγγέλου & Φ. Ηλιού, Επιμ.). Ερμής.

Γεωργουσόπουλος, Κ. (1996). *Η διδασκαλία του Μπέρτολτ Μπρεχτ στο λύκειο. Στο Νήμα της στάθμης* (σσ. 90–107). Καστανιώτης.

Δημαράς, Κ. Θ. (1992). *Ιστορικά φροντίσματα* (Τόμ. Α': Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του· Π. Πολέμη, Επιμ.). Πορεία.

Δημαράς, Κ. Θ. (1996). *Ιστορικά φροντίσματα* (Τόμ. Β': Αδαμάντιος Κοραΐς· Π. Πολέμη, Επιμ.). Πορεία.

Δημαράς, Κ. Θ. (1998). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (7η έκδ.). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Καλοσπύρος, Ν. Α. Ε. (2006). *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης* (Τόμ. 1). Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.

Καραγεώργος, Β. Σ. (1984). *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η Ευρώπη*. Δέσπ. Μαυρομμάτη.

Κιτρομηλίδης, Π. Μ. (1999). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Κοκκαλίδης, Θ. Γ., & Μουταφής, Γ. Π. (1935). *Ο Αδαμάντιος Κοραής περί πολιτείας και δικαίου*. Χίος: Εκ του Τυπογραφείου «Ελευθερίας».

Κονδύλης, Π. (2008). *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι φιλοσοφικές ιδέες* (6η έκδ.). Θεμέλιο.

Holton, D., Mackridge, P., & Φιλίππακη-Warburton, E. (1999). *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας* (Β. Σπυρόπουλος, Μτφρ.). Πατάκης.

Mackridge, P. (2012). *Λογοτεχνία και γλωσσικό ζήτημα, 1900–1967*. Στο Α. Καστρινάκη, Α. Πολίτη, & Δ. Τζιόβα (Επιμ.), *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα: Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα*. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου, Ρέθυμνο, 20–22 Μαΐου 2011 (σσ. 1–18). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Μουσείο Μπενάκη.

Mackridge, P. (2022). *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα, 1766–1976* (Γ. Κονδύλης, Μτφρ.). Πατάκης. (Πρωτότυπο έργο δημοσιευμένο το 2009).

Μινωτής, Α. (1988). *Εμπειρική θεατρική παιδεία: Δοκίμια* (2η έκδ., Α. Τερζάκης, πρόλογος). Οι Εκδόσεις των Φίλων.

Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία* (5η έκδ.). Κέντρο Λεξικολογίας.

Ντίνας, Κ. (2008). *Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα: Μία σύντομη ιστορική επισκόπηση*. Πεμπτούσια, 26, 46–51.

Πανταζόπουλος, Ν. Ι. (1998). *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή: Η πολιτική ιδεολογία του ελληνισμού προάγγελος της Επανάστασης, ελληνικά κατάλοιπα και ξενικές*

επιδράσεις εις το έργο του Ρήγα Βελεστινλή, θρύλος και πραγματικότητα γύρω από τον Ρήγα (2η έκδ.). Εκδόσεις Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα».

Πολίτης, Λ. (1999). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (3η έκδ.). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Σάθας, Κ. Ν. (1870). *Νεοελληνικής φιλολογίας παράρτημα: Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (1999). *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*. Ολκός.

Τοράκη, Κ. (2011). *Γλωσσικό ζήτημα και επιστημονική ορολογία: Μια διερεύνηση διαδρομών και συναντήσεων*. Στο Κ. Βαλεοντής (Επιμ.), *Ελληνική γλώσσα και ορολογία: Ανακοινώσεις του 8ου Συνεδρίου* (σσ. 369–381). Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.

Vitti, Μ. (1987). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Μ. Ζορμπά, Μτφρ.·Ε. Ι. Μοσχονάς, Επιμ.). Εκδόσεις Οδυσσέας. (Πρωτότυπο έργο δημοσιευμένο το 1971)

Χαραλαμπίκης, Χ. (2019). *Γλωσσικό ζήτημα: Από τον 19ο στον 20ό αιώνα*. Καθημερινές Εκδόσεις.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Μπαμπινιώτης, Γ. (2022, 13 Μαΐου). Σταθμοί στην Ιστορία του Γλωσσικού Ζητήματος: Από το Γλωσσικό Ζήτημα στο Γλωσσικό μας Πρόβλημα [Βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=C22ot4leLLM>

Τεμπέλης, Η. (2015). Ο δάσκαλος του Γένους Νεόφυτος Δούκας [Διάλεξη]. Δημοτική Βιβλιοθήκη Περιστερίου . <https://www.youtube.com/watch?v=upRvED-j1II>